

Петро КУЗИК

# НАЦІОНАЛІЗМ І ШОВІНІЗМ

У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ



*Десятій річниці факультету  
міжнародних відносин  
присвячується*

ПЕТРО КУЗИК

Націоналізм і шовінізм  
у міжнародних відносинах

PETRO KUZUK

Nationalism and Chauvinism in  
International Relations

Ivan Franko National University of Lviv

FACULTY OF INTERNATIONAL RELATIONS  
SCIENTIFIC LIBRARY

PETRO KUZYK

NATIONALISM AND CHAUVINISM  
IN INTERNATIONAL RELATIONS

*Second edition*

Lviv • 2003

Львівський національний університет імені Івана Франка

ФАКУЛЬТЕТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН  
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

ПЕТРО КУЗИК

НАЦІОНАЛІЗМ І ШОВІНІЗМ  
У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

*Видання друге*

Львів • 2003

ББК Ф4 (0)0

К-89

УДК 323.13'14:327

*Рецензенти:*

д-р іст. наук, проф. Ярослав ДАШКЕВИЧ

д-р іст. наук, проф. Степан ГЕЛЕЙ

д-р філол. наук, проф. Василь ЛИЗАНЧУК

*Науковий редактор* канд. іст. наук, доц. Богдан ЯКИМОВИЧ

*Науковий консультант* канд. геогр. наук., проф. Степан ТРОХИМЧУК

*Художнє оформлення обкладинки* Федір ЛУКАВИЙ

Рекомендовано до друку Вченою радою  
Львівського національного університету імені Івана Франка  
Протокол № 17/9 від 25 вересня 2002 р.

**Кузик П.**

**К-89**

Націоналізм і шовінізм у міжнародних відносинах.  
Монографія. – 2-ге вид. – Львів: Видавничий центр ЛНУ  
імені Івана Франка, 2003. – 220 с.

ISBN

У монографії здійснено спробу виокремити поняття  
“націоналізм” та “шовінізм” у чіткі категорії теорії міжна-  
родних відносин. Аналізуються генезис, структура, функції  
та взаємодія націоналізму і шовінізму, досліджується вплив  
цих феноменів на міжнародну систему.

The monograph attempts to classify the concepts of  
nationalism and chauvinism in distinct categories of the  
Theory of International Relations. It analyses genesis,  
structure, functions, and interplay of nationalism and  
chauvinism as well as studies their influence on the  
international system.

**ББК Ф4 (0)0**

ISBN 966-613-282-6

© П.С.Кузик, 2003

© Львівський національний університет  
імені Івана Франка, 2003

*Майбутнє націоналізму є важливим, тому що, подібно до римського бога Януса, він має два обличчя.*

*Націоналізм є позитивним чинником для політичної інтеграції та будівництва. Але він також приніс світові відчай і руїну.*

Дж. Т. Рурк

## ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Звернення націй та націоналізмів завжди таїть у собі неабияку енергію. Здається, ця тема просто створена для поживання наукових дискусій, оскільки чи не кожна творча людина вважає себе експертом у цій галузі та вже напевно має що сказати з будь-якого дотичного питання. І можна розраховувати на досить бурхливу реакцію, яка, однак, рідко переростає у продуктивну дискусію. Обговорення цього кола проблем належить до тих особливих випадків, де кожен учасник затято тримається власної позиції і коли найважче досягнути реальних результатів, якихось компромісів. Тож порушення цієї теми в окремому дослідженні можна сміливо окреслити як *нещастя*, насамперед для дослідника: воно навряд чи стане документом, під яким захотіли б підписатися, засвідчуючи свою повну згоду з викладеними засадами, бодай два-три вчені, які може досить певно претендувати на об'єкт гніву хоч би навіть в шлої когорти науковців.

Цьому можна знайти багато пояснень, але зарадити, мабуть, можуть такі дві обставини. Перша – це піднесення дискусії до наукового рівня. Адже результатом звернення до цієї теми в Україні (як зрештою і будь-де) стають томи переважно беметристичної, “напівнаукової” і навіть псевдонаукової літератури. Коли пишемо тут “науковий рівень”, то маємо на увазі не так жанр і глибину розвідки, як первісну мету – чи призначена вона для дискредитації позицій інших авторів (як правило, тих, що належать до чужого національного “табору”), чи для їх усунування, наскільки це можливо, реального стану речей та шляхів розв'язання наявних проблем, а крім того, чи її наукову неупередженість, зміст якої полягає насамперед у чесності дослідника перед самим собою.



Друга стосується спрямування дискусії до предметнішої якості. Але цього, якщо вбачати в предметності зосередження на певній ділянці науки, як виявилось на нашому конкретному прикладі, досягнути, мабуть, не легше. Справа в тому, що під час обговорення попередніх результатів цього дослідження з деякими українськими фахівцями-міжнародниками його автор наразився на почасти справедливу критику. Вона загалом зводилася до зауважень про недостатню відповідність теми і змісту роботи через значну увагу до розгляду другорядних питань, зокрема теоретичних та загально-політологічних проблем. Однак, як ми переконалися, уникнути цього майже неможливо: занадто дискусійним є чи не кожне твердження, аби без шкоди об'єктивності аналізу подавати його аксіоматично. Навіть елементарні поняття – “націоналізм”, “шовінізм”, “нація” тощо, є радше багатозначними словами, аніж термінами, що змушує детально і широко з'ясовувати їхнє значення. Доводиться ніби “починати все з початку”, ставлячи дослідження на міцну теоретичну та методологічну основу. Тому зазначена предметність дискусії мала би полягати не в обмеженні теоретичного поля аналізу (навпаки, без міждисциплінарного підходу тут не обійтись), а визначеності наукового інструментарію – передусім узгодити терміни та дефініції.

Наскільки цим двом критеріям відповідає наша праця, оцінить читач.

Проте хотілося б зупинитися ще на такому. Той підхід, який його було використано при згаданій оцінці нашої роботи і який рідше не визначається географією чи якоюсь особливостю конкретної наукової школи, оголив ще одну методологічну проблему, пов'язану з, так би мовити, другою частиною теми. Як виявилось, не тільки студії над націоналізмом і шовінізмом вимагають вступних зауваг, а й розв'язання цих проблем в рамках теорії міжнародних відносин потребує спеціальних застережень.

Треба сказати, що наука про міжнародні відносини є молодю, але вже достатньо претензійною дисципліною із визначеним колом проблем та сформованими засобами їхнього аналізу. Об'єктом свого дослідження теорія міжнародних відносин має світ як певну глобальну політичну систему, оперуючи максимально широкими категоріями, призначеними віртуаль-

не об'єднувати міжнародну систему. Та ця зумовлена загалом специфікою дисципліни "інтеграція", як можна помітити з аналізу фахових текстів, поступово еволюціонувала із методу в зміст наукової роботи. Справді, беззастережне сприйняття декілька власне як цілісної системи, винесення такого балансу в основу світорозуміння спричинилось, бачиться, до зменшення значення міжнародної системи – як певної реальності та цінності. Міжнародно-політична наука потроху набуває рис ідеологічної машини з навіювання глобалістичного порядку на світ та "проштовхування" космополітичних цінностей та інтересів, покликаних штучно уніфікувати людство. Звідси – негативне трактування будь-яких чинників, що могли б порушити тотальність світу в теорії та на практиці. Симптомами, що нації та націоналізми в цій літературі найчастіше виступають як негативні явища *a priori* або ж взагалі ігноруються як об'єкти дослідження.

Відсутність теорія міжнародних відносин мала б, на нашу думку, використовувати категорію системи передусім як методу – засобу з'ясування дійсності, що насправді є поліком-плексною і набагато складнішою, ніж та її інтерпретація, яка стала притаманною для міжнародно-політичної науки.

Застосований у роботі підхід щодо трактування міжнародних відносин не зовсім узгоджується з сучасними загально-науковими напрями міжнародно-політичної науки. Реалізм (Г. Моргентау, К. Уолц, Т. Шеллінг), ідейними стрижнями якого є поняття "національний інтерес" і "сила" для його досягнення, не допускає принципового поділу національної ідеології (державної політики) на об'єктивно моральну та позитивну або негативну. Концептуальна парадигма ідеалізму або лібералізму (Б. Давіс, Р. Кеогейн, Дж. Най) також лежить на іншому ідейному ґрунті, покладаючись у подоланні міжнародної напруженості та конфліктів на посилення взаємозалежності шляхом створення міжнародних організацій та розвитку міжнародного права. Марксизм (І. Валерштайн, Р. Кокс, С. Стрейндж) бачить світ також поділений на центр і периферію та шукає причину несправедливого міжнародного порядку в іншому напрямі. Відсутність постмодернізму, здається, не цікавить порушена проблема через її претензії на об'єктивність.



Проте цю роботу не слід розглядати як спробу обґрунтувати чи, радше, оформити ще один “метанаратив” – чергову всеохопну концепцію пояснення міжнародної системи, хоча світ з подібних позицій інтерпретує не один український науковець. Зрештою, автор не ставив собі такої мети. Справжнім нашим наміром є намагання запропонувати відмінний від “канонічних” у науковій теорії погляд на міжнародні відносини, котрий міг би сприяти кращому розумінню багатьох явищ і процесів, а значить, – допомогти у вирішенні досі не розв’язаних проблем теоретичного і практично-політичного характеру. Отож, будемо тільки раді, якщо наші студії певним чином докладуться до вирівнення небезпечних ухилів у суспільствознавстві в цілому, які, попри задекларовані благі наміри, віддаляють науку від людини, зокрема, від її національного начала.

Врешті, мусимо пам’ятати. Національна ідентичність – це лише деталь з розмаїття групових ідентичностей у житті людини. Національність як особиста характеристика не повинна заперечувати будь-які інші, як, наприклад, належність до групи за інтересами, певної релігії, політичної орієнтації, родини тощо. Так само й нації та націоналізми, як деякі об’єктивні феномени, у міжнародному масштабі не можуть вважатися єдиними, а можливо, й головними елементами надзвичайно складної системи міжнародних відносин. Тож навіть якщо авторська інтерпретація міжнародної дійсності дещо хибує на національну односторонність, то це слід швидше вписати до абстрагування як наукового методу аналізу, а ще – неможливості повністю позбутися природної для кожної людини національної суб’єктивності.

Ми свідомі, що уважний читач, мабуть, не знайде цілої низки питань, які б у контексті нашого дослідження заслуговували на увагу. До таких, безперечно, належить проблема національних меншин. Хоча якраз тут ми знехтували цим питанням свідомо. Так склалося, що та мізерна увага, яку все ж приділяють проблемі націоналізмів у теорії міжнародних відносин, стосується майже винятково націоналізмів, позбавлених державного суверенітету або відокремлених від національної держави етнічних меншин. виправити цю невідповідність – “нагадати” про існування націоналізмів державних націй, ста-

не можна із завдань нашого дослідження. Але удосконаленню  
меж, тож, так чи інакше, десь таки треба поставити  
крапку. Наразі доводиться констатувати, що ця робота є лише  
вступом до окресленої темою проблеми.

Перед тим як перейти до викладу основної частини нашої  
дослідження, мусимо згадати тих осіб, без яких вона не була  
б можливою. Передовсім слово подяки належиться багаторіч-  
ному науковому наставникові автора професорові С. Трохим-  
чуку, який подав ідею цих студій. Особлива подяка колекти-  
ві кафедри міжнародних відносин і дипломатичної служби  
та кафедри країнознавства та міжнародного туризму факуль-  
тету міжнародних відносин Львівського національного універ-  
ситету ім. І. Франка, де було виконано це дослідження, а  
також особисто деканові факультету професорові М. Мальсько-  
му – за всіляке сприяння у творчих пошуках. Велика вдячність  
за допомогу і самовіддану працю працівникам Національної  
бібліотеки України ім. В. Вернадського, Львівської наукової  
бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України і, звичайно ж, рідної  
наукової бібліотеки Львівського університету, та особливо –  
бібліотекарям читального залу для наукових працівників та  
аспірантів. Автор хотів би висловити також щиру подяку  
директорові університетської бібліотеки доцентіві Б. Якимо-  
вичу, професорові В. Лизанчуку і одному з патріархів сучасної  
української історичної науки проф. Я. Дашкевичу – за корисні  
поради та організаційне сприяння. Нарешті, не можна не  
згадати тут моїх батьків та брата, без моральної та матеріаль-  
ної підтримки яких цей проєкт став би нездійсненний.

## ВСТУП

Адекватне розуміння подій, процесів та тенденцій, що мають місце у системі міжнародних відносин, потребує з'ясувати визначальні чинники та ключові причини цих явищ. Одним з невід'ємних елементів такого внутрішнього базису реалій є складний і багатогранний комплекс національних проблем, які прямо або опосередковано впливають на міжнародні відносини, нерідко наповнюючи зміст зовнішньої політики окремих держав, перебуваючи в епіцентрі міжнародних конфліктів, сприяючи або, навпаки, перешкоджаючи міжнародному співробітництву і глобальній безпеці.

Всупереч прогнозам багатьох фахівців, стає зрозуміло, що шанси зникнення націй та націоналізмів сьогодні, в умовах постіндустріальної доби, є мізерні. Глобалізація, формування міцних культурно-політичних регіональних просторів не зменшують ваги національних ідентичностей, а надто їхнього впливу на міжнародні відносини. Відтак проблема з'ясування ідеологічно-політичного підґрунтя окремих націй, яким вони керуються, здійснюючи свої внутрішні та зовнішні функції, не втратила актуальності. Всебічне вивчення цих підвалів – передумова для належного відображення дійсності та розв'язання численних теоретичних і практичних проблем міжнародних відносин.

Актуальність теми дослідження зумовлена передовсім потребою напрацювання детального і неупередженого підходу щодо національної проблематики теорії міжнародних відносин. Насамперед це стосується розробки і конкретизації термінологічного апарату досліджень у цій галузі, що є необхідною умовою для належного означення та вивчення національних процесів у світі, а також вирішення пов'язаних з ними проблем міжнародної системи і глобального розвитку.

Саме у сфері міжнародних відносин найлегше простежити якісну відмінність національних ідеологій та рухів, що прямо або опосередковано впливають на поведінку націй на світовій арені. Досягнення й утвердження самобутності та єдності певної національної спільноти, що здійснюється не на шкоду іншим миролюбним націям, етнічним групам, національним

або ж міжнародній безпеці, різко контрастує з миролюбною і нетерпимою активністю, спрямованою проти інших національних спільнот чи окремих груп та індивідів. Також це дуже часто спричиняє міжнародні, міжетнічні, етнічні, расові та інші конфлікти і дискримінацію. Ця особливість, що в самій своїй основі зумовлена антагоністичними історичними імперативами, вимагає чіткого розрізнення між таким толерантний, демократичний націоналізм і агресивний, експлуататорський шовінізм.

Диференціація відмінних за своєю природою національних рухів та рухів необхідна не лише для науково-теоретичних потреб з огляду на цінність досягнення недвозначності та унікальності у вивченні національних проблем, а й із суто практичних міркувань. Застосування такої класифікації щодо проблем у глобальному масштабі – це передовсім необхідна умова для адекватного світосприйняття, без якого реагування на цю низку фундаментальних загроз глобальній безпеці може мати або принаймні безсистемний характер. На національному і регіональному рівнях ця класифікація значно сприяє б прогнозуванню результатів співробітництва та стратегічних процесів, стала б важливим чинником зовнішньополітичної та військової стратегії, векторів міжнародних відносин чи культурних зв'язків.

Вивчення націоналізму і шовінізму є тим більше важливим в умовах Центрально-Східної та Східної Європи – арені багатьох кризових міжнародних конфліктів. Адже саме тут, як ніде інше, протягом віків сходились у затягій битві націоналізм та шовінізм величезних імперій, боролися самостійність і асиміляція, протистояли національний патріотизм і космополітичний нігілізм. Тому розгляд націоналізму і шовінізму на прикладі українського, російського і польського націоналізму є дуже продуктивний. Це пов'язано насамперед з необхідністю такого дослідження для національної безпеки нашої держави: критичний погляд на стрижневі світоглядні цінності української нації необхідний, щоб виокремити і подолати історичні проблеми її розвитку; з'ясувати ідеологічне співвідношення внутрішньої та зовнішньої політики, характер національних рухів найвпливовіших сусідів. Все це дуже



важливе для розуміння геополітичної ситуації, в якій опинилася Україна.

Треба наголосити, що предметом нашого дослідження є власне національні ідеології та зумовлені ними політики. Але у своїй роботі, одним з головних завдань якої визначено розрізнити ці феномени на ґрунті міжнародних відносин, ми з жодного разу не говоримо про класифікацію певних націй держав відповідно до здійснюваної ними політики. Однією з причин є вихід цього питання поза окреслені межі студій. Проте головною причиною є наша переконаність у недоцільності ставлення цієї проблеми в цілому. Попри те, що національна ідеологія – націоналізм або шовінізм – у нашому розумінні є ширшою від певної політичної доктрини, якою послуговується уряд чи еліта нації. Ця ідеологія стосується усієї національної спільноти в різних сферах її функціонування, про що йтиметься нижче, обрання її за критерій такої класифікації є в надто ефективним. Однак поділ націй на націоналістичні та шовіністичні виглядає недоречним не лише з теоретико-методологічного чи політично-практичного погляду: справді об'єктивне і коректне застосування такого принципу навряд чи можливе за ситуації у політичній науці та, тим більше, міжнародній політиці. Існують вагомі підстави сумніватися, чи можливо віднайти такий об'єктивний критерій взагалі. Будь-яка національна спільнота є дуже складною суспільною формацією, а її вчинки можна трактувати та оцінювати з різних позицій. Очевидно, ця спільнота не може бути окреслена однозначно. Зрештою, фактичне таврування цілих націй "шовіністичними" ("расистськими", "фашистськими", "нацистськими", "екстремістськими"), як і навпаки, звеличення до рангу "націоналістичних" ("розвинених", "прогресивних", "демократичних", "цивілізованих") важко виправдати: кожна нація формують і особи та групи, що діють на благо усього людства, і ті, що їх іменами не хотіла б "славитися" жодна спільнота.

Разом з тим класифікація націоналізмів бачиться нами не лише виправданою, а й вкрай необхідною. Значення методологічних та практичних труднощів відступає вбік, якщо усвідомити кінцеву мету такої типології. Справа не в тому, що, називаючи ідеологію чи політику певної нації націоналістичною або шовіністичною, ми наражаємося на менший гріх



Відомо ж з приказки, що хто боїться образити коня, дає його коня. Наш підхід пропонує не поділ світу на "добру" і "погану" частини, а передбачає насамперед аналіз національних процесів, що відбуваються усередині націй і які, власне, є первісною причиною непростих і часто конфліктних міжнародних відносин. Виокремлення сприятливого і несприятливого типів національної ідеології відкрило б нові можливості, щоб ефективно регулювати ці відносини, зробило б крок до формування справедливішого міжнародного порядку.

Тому головною метою студій стало обґрунтування необхідності виокремити поняття "націоналізм" і "шовінізм" у чіткій категорійній теорії міжнародних відносин, а також дослідити вплив націоналізму і шовінізму на міжнародну систему на основі аналізу генезису, структури, функцій та взаємодії цих явищ.

Робота складається з двох частин, відповідно до проведення якісного аналізу – теоретично-концептуального і практично-прикладного. На теоретично-концептуальному рівні здійснено спробу розв'язати ключові теоретичні проблеми, а саме проаналізувати теоретичні засади виокремлення націоналізму і шовінізму як категорій міжнародних відносин – фундаментальних понять у галузі національних стосунків, а також висувати загальнотеоретичні питання, що стосуються структури та функцій цих типів національної ідеології в контексті їхнього зв'язку з міжнародними відносинами.

Практично-прикладний рівень використано передовсім як методологію поле дослідження – основу і тло теоретизувань і, разом з тим, як головний засіб доведення припущень та критерій перевірки отриманих теоретичних результатів. Він ґрунтується на українському, польському і російському досвіді з аналізу проблеми. Хоч, очевидно, неповний порівняльний аналіз націоналізму і шовінізму, що на прикладі України, Польщі та Росії на практиці ілюструє неоднорідність національних ідеологій за їхніми ціннісними складами і структурними зв'язками на реальну політику, все ж вказує на існування загальної проблеми для регіону і світу проблем у цій галузі та наближує до їхнього розв'язання. Цю модель зіставлення у загальному сенсі можна вважати універсальною, хоча, зрозуміло, вона враховує лише її притаманної специфіки.

Щодо методологічної бази студій, то вона визначалась насамперед згаданою особливістю структури дослідження. Широке застосування у роботі, особливо на її теоретично-концептуальному рівні, одержали такі загальнотеоретичні методи, як аналіз, синтез та дедукція, за допомогою яких вдалося дослідити ключові концепції, факти і явища, що становлять основу дисертаційної роботи, та зробити належні висновки. Для адекватного вивчення відмінної природи націоналізму і шовінізму в міжнародних відносинах використано порівняльний метод при одночасному збереженні системного підходу та використанні структурно-функціонального аналізу. Для дослідження генезису змісту і структури націоналізму і шовінізму використано також історичний метод і метод ідеалізації. Серед інших методів у роботі продуктивно використано міждисциплінарний підхід. Він дозволив максимально широко висвітлити проблему та великою мірою посприяв пошукові шляхів її розв'язання. Так, у теоретичній частині застосовано елементи філософського аналізу, а на практично-прикладному рівні – історичний підхід. Наприклад, використано як тло ретроспективного аналізу ідеологій націоналізму і шовінізму, внаслідок чого робота набула характеру комплексного дослідження.

Джерельну базу роботи склали матеріали, що зберігаються у сховищах кількох великих бібліотек Києва, Львова і Любліна.

Одержані результати дослідження можуть бути використані й у наукових цілях – у подальшій розробці теорії міжнародних відносин і на практиці, зокрема для зовнішньополітичного планування. Вони можуть бути впроваджені в діяльність зовнішньополітичних відомств, науково-дослідних центрів та громадських організацій для розв'язання відповідних теоретичних і прикладних проблем. Наприклад – для адекватного розуміння європейської та світової безпеки, реагування на цілу низку фундаментальних загроз, прогнозування зовнішньополітичних курсів та міжнародної активності Польщі, Росії та інших країн, з'ясування цінностей і світогляду загалом їхніх громадян, політичних і наукових еліт. Це може мати значення, щоб опрацювати відповідні позиції та стратегію нашої держави у цих галузях. Окрім того, цінність отриманих результатів полягає також у висвітленні кардинальних проблем внутрішнього

... розвитку власне української спільноти, накрес-  
... цього вирішення.

... результати студій прислужаться розвитку  
... міжнародних відносин, знайшовши застосування під  
... міжнародних та міжетнічних взаємин, зокре-  
... конфліктів, а також будуть використані для  
... фахівців з відповідних спеціальностей.

## ЧАСТИНА 1

### РОЗДІЛ 1.1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИОКРЕМЛЕННЯ НАЦІОНАЛІЗМУ І ШОВІНІЗМУ В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

#### 1.1.1. Теоретико-методологічні основи дослідження націоналізму і шовінізму

Наука досі не виробила чіткого теоретичного поля дослідження націй і націоналізмів. Ще донедавна переважна більшість вчених у світі спиралась на твердження про виняткову роль соціально-політичної обумовленості виникнення нації та націоналізму у період капіталістичного розвитку суспільства. Нині внаслідок значної ревізії теорії модернізму така впевненість дещо похитнулася: почався інтенсивний пошук й інших аргументів, а виведений канон про абсолютну відмінність сучасної нації від попередніх форм суспільної організації видається не таким догматичним. Поряд із виникненням пост-модерністського напрямку, що хоч і став своєрідним продовженням модернізму, однак з огляду на його ідейні засади принаймні формально позбувся претензій на тотальність. несподіваний ренесанс переживають етнічні теорії, часто у формі “модернізованих” етносимволічних концепцій. Помітною є й тенденція до ґрунтовнішого аналізу минулих історичних епох та їхнього зв'язку із сучасними націями.

Характеризуючи здобутки сучасного українського суспільствознавства, яке отримало змогу вільно вивчати цю проблематику лише із здобуттям Україною незалежності, треба зауважити, що нині з'являється досить багато праць. Серед таких слід відзначити передусім ґрунтовну монографію Г. Касьянова “Теорії нації та націоналізму” [Касьянов Г.В. 1999], де міститься систематичний виклад теорій нації та націоналізму закордонних і українських дослідників. Поміж досліджень, що безпосередньо стосуються предмета нашої роботи, заслуговують на увагу напрацювання, здійснені львівськими фахівцями в рамках ширшої праці [Основи політичної науки 1997].

[Словник політичної науки 1999]. Однак, якщо говорити в загальному, рівень досліджень більшості текстів невисокий. Зокрема у вітчизняній не так ідеологічна заангажованість, чого будь-який дослідник повністю позбутися не може, як вузькість наукового світогляду та нерідко незнання світового доробку в цій галузі досліджень.

Щодо українознавчої літератури, то тут слід відзначити істотну проблему, зашореність, що стає на заваді для об'єктивного аналізу, на чому докладніше зупинимося нижче. Сучасне українознавство, яке на сьогодні залишається провідним у вивченні націй та націоналізмів, як і пов'язаних з ними проблем, реалізує величезну кількість наукових розробок теоретичного та емпіричного характеру, однак відсутність узагальнювальних праць, окрім фундаментального дослідження В.Д. Сміта [Smith A. D. 1999], свідчить про відсутні проблеми, недостатній методологічний характер, з якими зіткнулися ми.

Перед тим як перейти до детальнішого огляду літератури, аналізуючи сучасні концепції націй і націоналізмів відповідно до предметів і завдань наших студій, окремо зауважимо, що ця проблема, на жаль, все ще не стала повноцінним об'єктом вивчення теорією міжнародних відносин. Більше того, у цій літературі часто відчувається тяжіння науково небезпечних, упереджених оцінок у цій галузі досліджень. "Традиційне", себто негативне трактування націоналізму в цілому, історично, наприклад, в одного з найвпливовіших фахівців з міжнародних відносин минулого століття Г. Морґентау: "Націоналізм намагається пояснити державну могутність винятково однією причиною, переважно як прерогативу національного територию і по ходу деградує у політичну метафізику расизму" [Morgenthau H. J. 1967, с. 155]. Назагал відчувається недооцінка ролі і місця нації та націоналізму в міжнародних відносинах сучасності, що останніми роками інтерес до тематики дещо зріс. Зокрема науковців у своїх студіях все ж вважає за потрібне аналізувати їхню важливість. Так, наприклад, американський дослідник М. Р. Амстутц у праці "Міжнародний конфлікт та міжнародний вступ до світової політики" зауважує: "Націоналізм є одним з найголовніших чинників, які впливають на світову політику" [Amstutz M. R. 1995, с. 34].



Спершу зупинимося на студіях сучасного американського дослідника Р. Брубейкера. Його концепція постулює: “Ми повинні питати, що таке нація, а радше, як функціонує національність (*nationhood*), інституційована політична і культурна форма, всередині держави та у міждержавних стосунках? Як функціонує нація як практична категорія, як класифікаційна схема, як пізнавальне поле?” [Brubaker R. 1998, с. 20] Нація визнано не об’єктивною категорією, що реально присутня у світі, а радше “практичним” поняттям – суб’єктивною ідеєю, що має вплив на навколишній світ посередництвом носіїв цієї ідеї. Реально нація може поставати хіба що у формі певного політичного поля, яке здатне породити явище націоналізму. Порівняно з націоналізмом нація є метафізичною і другорядною.

Аналогічний підхід подав відомий російський учений В. Тішков. Проте у нього знаходимо ще категоричніші висновки. Нація заперечується не лише як реальне явище, а й як наукова категорія (“це категорія семантико-метафорична, котра набула в історії велику емоційної і політичної легітимності, котра не стала і не може бути категорією аналізу, тобто отримати наукову дефініцію”); те, що нині намагаються представити “нацією”, є ніщо інше, як державне утворення: “Триває дебата про те, що і коли є нацією, з кожного погляду є марним, якщо останню не розуміють у сенсі державної спілки” [Тішков В. А. 1998, с. 16]. Проблема нації, таким чином, “виршується” в найпростіший спосіб: її оголошено “феноменом, якого просто не існує” [Там само, с. 24]. Зате так само, як і Брубейкер, Тішков переконаний в існуванні націоналізму, який і реанімує ідею нації.

Справді, існування націоналізму як національної ідеології, а також руху, який вона обумовлює, заперечити неможливо. Однак чи правомірно в сучасних дослідженнях відкидати націю як щось другорядне або й зовсім примарне? “Щоб зрозуміти силу націоналізму, не мусимо апелювати до категорії нації” [Brubaker R. 1998, с. 27], – переконаний Р. Брубейкер. Ми ж виходимо якраз від протилежного. Той лише факт, що ідея нації є справді наріжним каменем будь-якої націоналістичної ідеології, не дозволяє нам легковажити нацією ані як суб’єктивним концептом, ні, тим більше, об’єктивно існуючою

національної спільнотою. “Роджерс Брубейкер правильно нагадує нам, що [...] “нація” (як і “держава”) є концепцією, – зауважує американський дослідник Е. Д. Сміт, – але обмежувати її винятково до форми, ритуалу чи події означає позбавляти її тих атрибутів, що роблять її такою сильною і привабливою. Як ми можемо таке значне поширення потужного почуття прив’язаності до простих форм і ритуалів, навіть якщо їх підтримують державні інституції та міжнародна система? “Націоналізм” не можна так просто відмежовувати від націй-спільнот” (Сміт Е. Д. 1999, с. 77).

Ця проблема справжня філософська проблема, вирішення якої у нашому контексті ще в 1955 р. накреслив Л. Ребет: “Взаємозв’язки між зовнішніми і внутрішніми видами людського життя визначаються коловоротом між буттям, що породило ідею, та ідеєю, що творить буття” [Ребет Л. 1955, с. 18]. Такі ж ідеології – це, мабуть, суб’єктивний, а не об’єктивний чинник. Та оскільки ідеї втілюються в реальність, то вони стають “об’єктивною реальністю”, а відтак протиставлення об’єктивного та суб’єктивного розуміння нації втрачає свій сенс. – Так в наш час аргументує цю думку інший український дослідник В. Лісовий [Лісовий В. С. *Культура...* 1997, с. 140]. Нація є таким самим абстрактним явищем, як і держава, створює клас і, разом з тим, не менш реальним, ніж вони. Тому “націоналізм” нації є не тільки абстрактною і уявленою, вона часто стверджується. Вона є також відчуваною, і відчуваною пристрасно, як щось дуже реальне, як конкретна спільнота, де ми можемо знайти для себе певність нашої власної ідентичності, ба навіть нашої безсмертності завдяки нащадкам” (Сміт Е. Д. 1999, с. 140). Націю складає нерозривна сукупність “суб’єктивних” і “об’єктивних” рис. Тому поряд із “націоналізмом” (“уявлена спільнота” – означення, на якому найбільш добре популярна нині концепція Б. Андерсона [Андерсон Б. 2003], націю характеризує також і певна “субстанцій-

ність”. Згадування згадуваних вище американського і російського авторів, звичайно ж, становлять неабияку наукову цінність, доповнюваний ними політичний аспект націй і націоналізму є не менш важливим, ніж будь-який інший. Однак значимому внеску вони заслуговують на увагу ще й тому, що

теоретичні напрацювання саме цих учених можуть слугувати вдалим прикладом обмеженості науково-світоглядної бази досліджень. Мабуть, не в останню чергу це зумовлено їхньою належністю до певних етно- і геополітичних полів практичного націєтворчого досвіду. Так заклик Тішкова “забути про нації в ім’я народів, держав і культур” [Тішков В. А. 1998, с. 24] справді наповнений дуже практичним змістом для конкретного випадку: тяжіння багатовікового імперського минулого росіян робить сьогоднішні спроби розбудови Росії як національної держави європейського зразка принаймні проблематичними. Тому тільки державу цей дослідник вбачає як єдино можливу суспільно-політичну одиницю.

Невідповідність методологічного підходу потребі узагальненого трактування феномена нації, що породжує також емпіричні помилки, легко помітна й у праці західного науковця Брубейкера. Твердження, що саме політичні інститути Радянського Союзу – республіки – стали ґрунтом для посткомуністичних націоналізмів нових незалежних держав (іншими словами, саме епоха СРСР породила ці явища), не відповідає дійсності. Адже навіть якщо припустити, що ця формальна політична інституційність радянських республік певним чином сприяла кристалізації національних сентиментів, як, скажімо, вважає Б. Кравченко [Кравченко Б. 1997], абсолютно не можна погодитися з тим, що саме у межах цього режиму й народилися відповідні націоналізми. Безперечним є той факт, що без існування таких націоналізмів на територіях майбутніх республік до інституціалізації цих країн в процесі утворення СРСР як певної поступки режиму не дійшло б. Про появу націй тут можна говорити ще задовго до цього сумнівного “одержавлення” народів у межах Радянського Союзу.

Наведені приклади наукової редукції при розгляді феномену нації, що у цьому випадку не дозволили дослідникам побачити національну спільноту поза рамками державно-політичного утворення, притаманні не лише теоріям, так чи інакше пов’язаним з модернізмом. (Редукцією ми вважаємо не зосередження на якомусь аспекті багатогранних студій нації та націоналізму, а розбудову теорії, обмеженої одним чи кількома такими “винятковими” аспектами при одночасному ігноруванні усіх інших.) Хибували і хибують на редукціонізм багато

ти також примордіалістських концепцій; власне, саме на основі слабких і сумнівних суджень про органічність і єдиність націй – характеристик, визначальних для такої науки, які домінували в науці до Другої світової війни – виникла тенденція відкидати примордіалізм як такий. Однак на нашу думку, саме модерністський редукціонізм потребує ґрунтовніший аналіз. Попри численні позитивні результати цієї ще найвпливовішої нині течії, некритичне ставлення до засад модернізму є найбільшою проблемою для об'єктивності висновків досліджень у цій галузі.

Висновки теорії націй і націоналізмів ґрунтуються на гуманістичній думці діячів Просвітництва – Ф. Бекона, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо – тобто на принципах природного суверенітету, прав і свобод людини і народу, національної держави тощо, які вони розробили. Удосконалювані та розширені ці ідеї, що поряд із відгомонам еллінської, римської та християнської системи цінностей найважче вплинули на до витворення сучасної Західної цивілізації, стали в основу альтернативної до консервативного і реакційного підходів концепції нації і націоналізму. Прогресивність цієї концепції була (і значною мірою залишається) такою, внаслідок чого вона “опустила на землю” наукові студії, засновані на соціально-історичному боці досліджуваних явищ методом раціонального аналізу. Проте головним недоліком цієї теорії є, на нашу думку, надмірна “європеїстичність”: нації світу розглядаються тут через призму європейського світогляду у Західній Європі та Новому Світі ідеологічних критеріїв. Такими спірними критеріями насамперед є ідеї модерності інституційованості та масового характеру самоідентифікації певної національної спільноти. Ці критерії пов'язані з трактуванням націй як винятково європейського феномену, що нібито зародились у Західній Європі у XVIII столітті і звідти розповсюдились по всьому світу. Нація розглядається тут як “національна держава”, породжена ідеями Просвітництва всвітнього часу.

Основним критиком такого трактування нації стали сучасні соціологічні та політичні інтеграційні процеси, що вже нині призводять до створення національних держав і ще більше впливають на це в майбутньому. І саме ці процеси



роблять цілком певною потребу корекції тлумачення нації як винятково державно-політичної формації та розмежування понять “громадянства” і “національної спільноти”. Попри численні пророцтва модернізму щодо зникнення націй і націоналізму, із закінченням індустріального періоду в історії людства, стає очевидним, що і за умов нової, постіндустріальної доби шанси для подолання націй і націоналізму – мізерні. Посилань на могутній транснаціональний вплив нових економічних, політичних і культурних сил, що діють сьогодні, а також на різні глобальні взаємозалежності, просто не досить [Gerny P. G. 1997]. Навіть більше, “дедаї сильніший космополітизм сам по собі не зумовлює занепаду націоналізму: виникнення регіональних культурних просторів не зменшує влади національних ідентичностей”, – зауважує Сміт [Сміт Е. Д. 1994, с. 182].

Якщо навіть не зважати на ці аргументи, вузьке модерністське тлумачення нації, вочевидь, іманентно приховує суперечності. Найперше це стосується критерію “масовості” – залучення до націєтворення широких мас населення. Класичний приклад Франції кінця XVIII – початку XIX ст., де, як вважається, чи не вперше відбулося національне пробудження усього народу, ще в 1933 р. поставив під сумнів французький філософ Ж. Банда. Застосувавши цей критерій до французького досвіду, він дійшов висновку, що датою народження французької нації треба вважати не 1789 р., який став епохальним лише для французької буржуазії, а 1914-й – рік вибуху Першої світової війни, коли французький народ, уже як всезагально усвідомлена нація, вперше соборно виступив на захист вітчизни [Див. Бочковський О. І. 1991–1992, с. 169]. Тому справедливим видається найменування Великої французької революції у марксистській літературі “буржуазною” (доречно також зауважити, що марксистське, як і ленінсько-сталінське, трактування націй і націоналізмів належить до традиції модернізму). Таких прикладів неповноти відповідей на ключове для модернізму питання – “коли виникла (конкретна) нація?” – подибуємо дуже багато. Як не парадоксально, прецизна оцінка національної спільноти щодо відповідності цьому критерієві навіть сьогодні неодмінно відмовила б у праві називатися такими багатьом націям. У цьому світлі цілком логічним постає заміщення Ї. Поста, одного з авторів амери-



нашої енциклопедії історії ідей, підготованої за часів безальтернативного панування методології модернізму в суспільствостанові. Шляхом ґрунтовного емпіричного дослідження зроблено висновок, що новий час лише повніше розвинув "національну державу і націю як державу", сформовані в середньовіччя - залюбки до XVII - XVIII ст., Пост нашо вхнув ся на новий парадокс: "Є очевидним, що сьогодні багато людей у Європі так само мало переймаються патріотизмом, як і середні люди у XIII і XIV століттях. [Тож] що таке справедлива оборона війна? Що виправдовує боротьбу і смерть за славу батьківщину?" [Post G. 1973, с. 323-324]. Щоденний національний плебісцит як вимога для існування нації, про що писав класик досліджень націй та націоналізмів француз Е. Делакр (Delacq. E. 1994), часто не спрацьовує навіть під час найважливішого прочитання цього правила.

Ключова перевага модерністського підходу полягає у фокусуванні визначення проблеми на чітко окресленому аналітичному полі, що запобігає "розтіканню" дослідження у часі та просторі. Завдяки чому, мабуть, і було досягнуто значних успіхів. Однак цей підхід автоматично не спростовує того, що нація як специфічна людська спільнота, могла існувати й до модерну і не лише у Європі), уже без модерного ідеологічного оформлення та в інших інституційних формах. З цим погоджується політолог А. Колодій, яка переконана, що "новизну національній як історично сформованих спільнот не варто, на нашу думку, переосмислювати. [...] Новизна, отже, виявляється через національну самосвідомість та через вищий, ніж раніше, рівень згуртованості і суспільної активності народу" [Колодій А. 1997, с. 19]. Такий методологічний редукціонізм можна критикувати насамперед телеологічністю підходу до трактування національного створення: на інтерпретацію давніх або сучасних суспільних процесів і явищ накладається зверху новітнього світогляду. Звідси - деяке завищення значення стійкості суспільного організму щодо відповідності національному трактуванню поняття "нація". Звертає на себе увагу той факт, що найчастіше дослідники беруть до уваги лише ті факти, добре відображені в джерелах та науковій літературі. На їхній основі робляться відповідні узагаль-

нення, натомість ігноруються пізніші чи просто менш вивчені, але у нашому контексті не менш важливі явища.

Щоб тісніше наблизитися до з'ясування феномена нації, на нашу думку, доцільно хоча б побіжно розглянути етимологію сучасного значення терміна. Це слово латинського походження і первісно означало "рід", "порода". У давнину термін вживався римлянами, зокрема, для означення варварських племен, коли ті протиставлялися римлянам. Приблизно у такому ж значенні він увійшов до грецьких текстів Євангелії; це значення переважало й у ранньому середньовіччі. Але поряд з ним з'являється й інше, яке застосовувалося на означення поняття "земляки". Незабаром з'являється тенденція використовувати це слово як самоназву політично активного населення країни – політичної еліти. Усім іншим верствам у такому праві відмовляли, хоча коли протиставляли власний народ іншим, усе населення бачилося єдиною "нацією". До остаточного закріплення цього відтінку значення слова за сучасним його тлумаченням спричинилася Французька революція кінця XVIII століття.

У Франції значення терміна кристалізувалося на тлі боротьби суспільних верств за провідне місце у державі. Епоха Людовіка XIV з її концепцією абсолютної монархії – *L'état, c'est moi* ("Держава – це я"), за яку інший французький король Людовік XVI, невдовзі поплатився головою, – добігала кінця з появою недвозначних претензій на владу місцевої аристократії. Саме дворянство виступило як "нація" у противенстві з абсолютною монархією. Знаменита енциклопедія Д. Дідро, що з'явилася напередодні Великої французької революції, уже розрізняла поняття "нація" (привілейований клас – аристократія) і "народ" (міщанство і селяни). Незабаром у боротьбу за право володіти політичною вагою у суспільстві, а значить називатися "нацією", включився й інший, так званий третій стан – міщанство. Це якнайкраще демонструє епізод, який мав місце під час першого засідання революційних зборів у 1789 р.: пропозицію О.-І. Мірабо назвати зібрання "представниками французького народу" і тим самим повернути гідність упослідженому простому людові було зустрінuto бурхливим незадоволенням і врешті-решт ухвалено назвати цей орган Національними Зборами [Див. Старосольський В. 1922, с. 69]. Слово "народ", отже, набуло відтінку етнічної або, ширше,

...національній базі чи субстанції. Властиво, відбулася зміна  
...у давнину ієрархії понять "народ" і "нація": почи  
...від Великої французької революції остаточно утвер  
...позначення вищого ступеня буття суспільства  
... "нація".

...у цьому випадку мовна практика пов'язала  
... "нація" з поняттям активності, а ще – "елітарності":  
... "нацією" відповідало прагненню долучи  
... керувати деякою спільнотою – розпоряджа  
... благами, а з іншого боку, взяти на себе  
... за сучасний стан і майбуття цієї спільноти;  
... стати елітою. І ця елітарність сприймалася не лише  
... перспективи (стосовно інших суспільних груп  
... спільноти), а й, що дуже важливо, бачилася як між  
... культурного і політичного характеру. Відо  
... революційного, вже власне французького, міс  
... стверджувати, що така усвідомлена вищість у  
... національних спільнот підготувала ґрунт  
... французького націоналізму – напо

... еволюції терміна у Франції, який саме в  
... поширився на інші європейські спільноти, а  
... можна чітко прослідкувати часто ігнороване  
... стрижневе емоційно-сміслові навантаження  
... було покликане позначити певну реаль  
... найвищий щабель організації певної людської  
... момент спільний чи не для всіх традицій  
... нації, саме він об'єднує різноманітні тео  
... і, головне, ідентифікує теперішні нації.  
... нації можна визначити як відповід  
... розвитку, суспільної зорганізованості  
... (самоусвідомлення) і мобілізації певної людської  
... доби у світі або регіоні. У цьому розумінні,  
... динамічне явище, навіть щодо "об'єктив  
... висемлення, політичний спосіб організації, мова  
... "об'єктивних" (самоідентифікація, спільна воля бути  
... спільноту і т. ін.) ознак або їх відсутності. Гаря  
... питання щодо часу і місця виникнення  
... історичною. Таке тлумачення значно розширює

часові й просторові рамки націєтворчих процесів. Незалежно від того, на якому ґрунті утворилася конкретна національна спільнота – чи мала вона прадавнє етнічне підложжя, яке своїм духовним і матеріальним розвитком еволюціонувало в якісно вище явище, чи утворилась з якогось відносно недавнього за віком, але ефективного культурно-політичного середовища – вона відповідатиме поняттю “нація”.

Вирізняючи таке широке значення терміна, ми, однак, свідомі того, що за певних умов воно здатне дезорієнтувати і тому може розглядатися як ще одна методологічна крайність. Однак виокремлення такого підходу, як видається, не тільки дозволяє правильно зрозуміти процес націєтворення в історично-світовому контексті, відкинувши призму лінійного сприймання історії, що не дозволяє охопити справжній плюралізм національних культур і формацій. Виникнення модерної французької нації, як і будь-якої іншої у новий час, не стало чимось принципово новим, а лише означало початок нового етапу глобального процесу націєтворення. Та, разом з тим, таке розуміння нації дозволяє точніше ідентифікувати націоналізм як процес втілення ідеї нації конкретної спільноти, побачити його там, де “теоретично” йому немає місця.

Конкретно у нашому випадку це легко аргументувати на прикладі російського досвіду. Модернізм, що дозволяє побачити існування російської нації та, відповідно, націоналізму не раніше другої половини ХІХ ст. фактично залишає поза увагою потужні прояви шовінізму протягом кількох попередніх віків. Вони трактуються тут чи то як відсторонені від загальнонаціонального тла імперіалістичні амбіції окремих володарів, чи то як відособлена від власне національних почувань, майже інстинктивна ксенофобія. В історії досліджень російської національної ідеології вибудовується штучна стіна, що замикає вчених у тісному просторі наукових ілюзій, не даючи з'ясувати справжню глибину проблеми та зробити адекватні висновки. “Націоналізм на нашій планеті існував практично завжди, хоч і під різними назвами”, – переконаний С. Трохимчук [Трохимчук С. 1997, с. 67]. І справді, намагання багатьох сучасних дослідників провести чітку риску між давнім (як вони твердять, безнаціональним) патріотизмом і модерним націоналізмом, що опирається на переконання про



ідеологія такої, є непереконливими, а сама лише  
через ціліх термінів іншими не міняє їхнього змісту.

Тому на вашу думку, нація – це самотутня, тривка і  
незмінна людська спільнота, яка спирається на досвід  
та традиції спільного існування – унікальну, найчастіше  
спільну культуру – і прагнучи керувати своєю долею через  
власне самоврядування, націлена на творення оптималь-  
ного культурного середовища собі та своїм нащадкам відповідно  
власної системи цінностей.

Середовище національної спільноти її членами насам-  
перед як комфортного життєвого середовища відображається  
в соціальному зв'язку між нацією і сім'єю. Знову ж таки,  
можливо прослідкувати це на російському досвіді. Змальова-  
но російською дослідницею Е. Геменуей розбурхана революцій-  
ною революцією Росія початку ХХ ст. за допомогою надзвичайно  
вдається серед росіян алегорій, похідних від сім'ї та сімей-  
них зв'язків, виглядає так: “На осінь 1917 р. від традиційної  
російської сім'ї та національної сім'ї залишилися руїни.  
Влада розпалена, матір ослаблена і поділена, а брати безнадій-  
но розділені” [Нетепішау Е. J. 1997, с. 116]. Тракткування  
нації у вигляді понятійної системи кровної спорідненості  
створює проблему етно-біологічного підґрунтя національної  
спільноти. Соціобіологічний напрям дослідження нації вважає  
її чинником соціальним щаблем в еволюційному розвитку  
людства, етнос і нація тут загалом не розрізняються.  
Цей науковий аргумент полягає у тому, що етнічність і  
“національність” (у соціальному розумінні) насправді є відмінами  
спільноти кровної спорідненості, і тому етнічні та расові  
спільноти повинні тлумачитись як поширена й ослаблена  
форма клубу на основі кровного зв'язку”, – стверджує П. Ван  
ден Берг [Van Den Berghe P. 1994, с. 97]. Наведений підхід  
вважається в етнологічному обґрунтуванні (хоч уже з дещо  
меншою перспективою), ще донедавна надзвичайно популярного у  
науковців Центральної та Східної Європи. Цю концепцію через  
застосування для реалізації самостійницьких  
цінностей окремих спільнот (йдеться передовсім про “етніч-  
ність” як ефективне оперття національної тотожності, а також  
можливість етнічності для обґрунтування права на політичну  
самостійність) можна назвати ще “концепцією бездержавних



націй". Головним її елементом є ідея нерозривності генеалогічного зв'язку окремої нації з відповідними прадавними племенами та етнічними формаціями, що й зумовлює її відмінність від усіх інших національних спільнот. Красномовним тут є тлумачення нації, яке запропонував С. Рудницький, – як певної "раси", "відміни людської породи" [Рудницький С. А. 1994]. Якщо ці концепції беруть за основу головно соціобіологічну спорідненість, то етносимволізм, де беззаперечним авторитетом є цитований вище Е. Д. Сміт [Smith A. D. 1986], підкреслює, насамперед "символічний" характер такого зв'язку – на рівні міфів та символів.

Разом з тим проблема дефініції нації є великою мірою також проблемою чіткого вирізнення цієї специфічної суспільної формації з-поміж інших соціальних спільнот. Ідентифікація з нацією та ідентифікація з певним класом, групою за інтересами, місцевою громадою, релігією тощо відчутно різняться, однак надати цю відмінність у чіткому дефініційному вираженні насправді набагато важче, ніж це виглядає на перший погляд. Мусимо визнати, що взята у "чистому вигляді", без етнічного підложжя і політичної організації, нація постане достатньо аморфною груповою ідентичністю – бажанням індивідів солідаризуватися (навіть не самим процесом солідаризації, оскільки такий і є творенням політичних інституцій) з певною достатньо великою і неоднорідною групою. Ідентифікація з нацією – це передовсім причетність до складного соціального організму, що об'єднує чи не всі сфери життя людини, формуючи таким чином повноцінне середовище для життєдіяльності.

Усе ж, варто повернутися до згаданого застереження. "Звичайно, ніхто не може заборонити кому-небудь називати первісні общини націями, але навряд чи таке застосування слова "нація" може бути практично і методологічно доцільним", – вважає В. Лісовий [Лісовий В. С. *Культура..* 1997, с. 38]. Це зауваження слушне у тому сенсі, що надто широке використання терміна "нація" нехтує значною відмінністю між новочасними і прадавними спільнотами. Методологічним вирішенням цієї проблеми могла б стати класифікація національних спільнот на сучасні нації та "протонації", що, зрештою, і пропонує цитований автор. Слідів останньої можна шукати на будь-якому континенті ще в давнину; ключовою тут є роль

національний світ, головних носіїв національної ідеї, котрі мали вирішальний вплив на спільноту. Сучасну ж націю можна розглядати як сформовану в недавньому часі загалом європейською цивілізацією поняття “народний суверенітет”, “громадянське суспільство”, “національне самовизначення” тощо. Ці поняття свідчать про значне “умасштаблення” нації – не лише внаслідок збільшення національної спільноти, але й якісної зміни її внутрішньої структури завдяки демократизації та підвищенню комунікативності її членів, а також зростання внутрішньої куртуваності та “мобільності” самої спільноти, що характерно для епохи сьогодення.

Важко не погодитися, що, в нашому розумінні, нація для її членів – це якийсь оригінальний світ, не обов'язково ізольований від інших подібних світів, але завжди неповторний і рідний. Саме такі це переконання забезпечує внутрішній комфорт членам своєї нації. Не дивно, чому сьогодні на повний зріст вийшли фрази про настання епохи націй і націоналізму. Це саме наш стрімкий і непевний час, коли суспільний життя у всіх сферах життєдіяльності набрав небачених досі темпів, а конкуренція між окремими особами та людськими спільнотами – надзвичайної інтенсивності, коли людина, вихована в ідеї раціоналізму і атеїстичним нігілізмом, вимушена в житті сам-на-сам, зробив соціальну потребу в національній єдності.

## 2.2. Національна ідеологія: суть і структура

Найбільш поверхневий морфологічний погляд на лексему “національна ідеологія” виходить на його передусім ідеологічне значення. Значення більшість дослідників, однак, сходяться на тому, що національна ідеологія є особливою ідеологією. Намагаючись запропонувати визначення терміну “ідеологія”, яке було б “достатньо загальним, щоб охопити те, що більшість людей мають на увазі, коли говорять про ідеології, але не настільки широке, аби включити все, що тільки стосується суспільно-політичного життя”, американські політологи Т. Бол і Р. Деггер запропонували таку дефініцію: “ідеологія – це достатньо узгоджена і цілісна сукупність ідей, яка пояснює і оцінює соціальні

умови, допомагає людям зрозуміти їхнє місце у суспільстві та забезпечує програму соціальної та політичної активності. Крім того, Бол і Деггер встановили чотири головні функції ідеології – пояснювальну (інтерпретує навколишню дійсність), оцінну (оцінює соціальну ситуацію та пропонує шляхи вирішення проблем), орієнтаційну (забезпечує своїх послідовників інтерпретацією їхнього місця у суспільстві та відповідною ідентичністю) і програмну (пропонує програму суспільно-політичних дій), які усі разом мали б складати ще й критерій на право певній сукупності ідей називатись ідеологією [Ball T., Dagger R. 1991, с. 8–10]. І справді, цей критерій дозволив авторам відкинути багато понять як таких, що не позначають ідеологію – наприклад, “тероризм” (котрий є специфічною стратегією або засобом досягнення політичних цілей) і навіть “демократія” (що є ідеалом суспільного устрою). Але цей підхід виявився безсилий у випадку націоналізму. Хоч Т. Бол і Р. Деггер відчували відмінність цього феномену від “загально-визнаних” ідеологій, а націоналізм не зовсім вписувався у концепцію їхньої праці, його (поряд із анархізмом) потрактували як якесь “особливе” явище [Там само, с. 17–19].

Неспівмірність націоналізму з іншими, “класичними” “ізмами” є достатньо вагомою, щоб помістити його в один ряд із консерватизмом, лібералізмом чи соціалізмом. Передусім впадає у вічі відсутність знакових творців-ідеологів (таких, як наприклад К. Маркс у комунізмі), а також окремого загально-відомого ідеологічного тексту або текстів (не кажучи вже про програму на зразок “Маніфесту комуністичної партії”), де б містилась чітка узагальнена доктрина. Звернення деяких авторів до таких постатей, як Ж.-Ж. Руссо, Й. Г. Гердер, Ф. Ліст і Дж. Мадзіні, не в змозі спростувати це спостереження. Така невідповідність ще помітніша у світлі здатності націоналізму поєднуватись з тими ж ідеологіями консерватизму, лібералізму тощо. Усе це нерідко схиляє дослідників до інтерпретації націоналізму як чогось на зразок “ідеології-привида”, “ідеології, що існує сама-по-собі”, змушує підкреслювати його “хамеленоподібність”.

† Найперспективніший шлях до вирішення цієї проблеми на нашу думку, у 1929 р. накреслив К. Мангайм. У своїй праці “Ідеологія і утопія” німецький соціолог започаткував поділ ідеологій

... (тотальні) та окремі (обмежені). Якщо окремі ідеології з певною сукупністю поглядів та ідей, що використовуються у певній ситуації, скажімо, в політичному протистоянні – в інтересах якоїсь партії чи групи людей, то загальні європейські культурних засад, якою послуговується у повсякденному житті *нація*, соціально структурована група людей або ціла *нація* для історична епоха. Тотальна ідеологія, таким чином, становить цілісний світогляд (*Weltanschauung*), що діє на рівні не тільки епістемологічному і онтологічному рівня життєдіяльності *нації*, і неодмінно присутній у кожного з членів *нації*. [Kobayashi E. 1999] [Rejai M. 1973].

У цьому значенні ідеологія – це систематизована сукупність поглядів на світ і суспільне життя, а також цінностей, які керується окрема група. Ідеології-світоглядів прагнуть об'єднувати великі групи людей насамперед на загальному світоглядному рівні – відносно найвагоміших цінностей та цінностей колективної свідомості, причому роблять це на далеку перспективу. Вони відрізняються від *націоналізму*, які виступають радше засобом об'єднання конкретних політичних дій та досягнення певних цілей.

Висновки справедливо пропонує розрізняти ідеологію *націоналізму* як ідеологію *нації* (у нього – національної держави) та ідеологію *націоналізму* як особливої політичної ідеології. *Націоналізм* розуміється як особлива політична ідеологія, яка відокремлює себе від інших політичних ідеологій. [...] то можна прийти до висновку, що націоналізм – це ідеологія, яка вважає Кедурі). [...] Методологічно кращим підходом до націоналізму вважається ідеологія, спрямована на утвердження *нації* та національних держав. [...] Такий *націоналізм* не існує як особлива політична ідеологія, що відрізняється від лібералізму та консерватизму” [Лісовий В. С. 1997, с. 92-93]. Націоналізм як ідеологія усієї *нації* – це ідеологія “рамковою” ідеологією, “ідеологією-каркасом”, яка не входить під ніжку, на перший погляд, “чужорідних” ідеологічних схем, як от лібералізму, консерватизму, комунізму чи навіть глобалізму.

Висновки реальності існування *нації*-соціуму, а не *нації*-соціуму, для чого, як ми намагались аргументувати



вище, є усі підстави, має вирішальне значення для розуміння націоналізму. У своєму узагальненому значенні націоналізм трактуємо насамперед як національну ідеологію, тобто ідеологію, що є певною світоглядною системою нації. Попри універсальність самого націоналізму, практична вираженість цієї ідеології завжди була оригінальною, притаманною якійсь певній нації – відповідаючи її світоглядним (у тому числі етичним і політичним) конструкціям. Тому не дивно, що пошуки універсальних ідеологів націоналізму досі не принесли якихось вагомих результатів: кожна нація мала свого Руссо, Ліста, Мадзіні, які навмисне, а часом й несвідомо, карбуючи рідний для них націоналізм відповідно до вимог актуальної історичної епохи та існуючого набору інтелектуальних засобів, навряд чи зважають на аналітичну цінність своїх концепцій як таких. Зрештою, невідгадлива простота націоналізму як ідеології, можливо, є однією з причин його надзвичайної популярності та сили. Взаємопов'язаність, навіть нероздільність, нації та націоналізму в цьому випадку більш ніж очевидна: нація є не лише ідеалом, головною цінністю відповідної ідеології, а й безпосереднім творцем цієї ідеології; націоналізм же виступає, насамперед як інструмент досягнення цілей нації.

Стрижневим елементом національної ідеології є національна ідея (ідеал), яка відноситься до ідеології як часткове до загального. Розглядаємо національну ідею як єдність двох складових елементів – ідеї окремішності та унікальності окремої нації, а також ідеї, на основі якої формується загальна концепція нації в її представників, визначається їхня світоглядна позиція у процесі життєдіяльності. Перший елемент є фундаментальний. Таке розуміння національної ідеї можна вважати центральним для будь-якої національної ідеології. З першого випливає другий елемент. Тут національна ідея виступає у формі конкретного завдання чи мети, яку ставлять перед собою вся нація або окремі національно свідомі представники народів. У цьому значенні національна ідея – це не конче “моноліт”, вона здатна охоплювати цілу низку національних завдань і прагнень, які можуть об'єднуватися навколо якоїсь однієї ідеї або існувати осібно, витворюючи довершену композицію. Національна ідея – категорія досить гнучка, здатна трансформуватися під впливом обставин: ними можуть бути досягнені



...або, навпаки, видима нереальність здійснити

...дослідниця Б. Дубер визначила три головні  
...ідеології: *селективну* (поділяє членів  
...у групування прихильників певної ідеології), *ін-*  
*теграційну* (притягує групи спільноти до сповідування певної  
...орієнтації) і *виховну* (пропагує певний вид пове-  
...та норми) [Duber B. 1999, с. 41–43]. Ми розгляд-  
...ідеологію з точки зору її націоналістич-  
...наповнення та, загалом, у дещо шир-  
...ідеологію-світогляд нації, певне базове сві-  
...сповідуване усією спільнотою (чи принаймні  
...або найактивнішою її частиною), і яке є  
...формування політичних концепцій та докт-  
...ідеологія містить історіософське розуміння  
...у світі, окреслює візію і цілі, до яких вона повинна  
...у багато дечому забезпечує окремих інди-  
...поведінки і всередині соціуму, і у його взає-  
...світом. Що дуже важливо, національна  
...виступає потужним джерелом трансформації світу  
...значених нею цінностей та ідеалів. Функції,  
...польська дослідниця, аналізуватимуться тут  
...у міжнародній перспективі.

...світоглядна система нації базується на тлу-  
...життєвого середовища для пев-  
...великої і згуртованої) групи людей – окремого  
...треба плекати і зміцнювати, захищати від різ-  
...загроз. Цим і визначається запропонована кон-  
...структури національної ідеології. На нашу  
...націоналізмі слід розрізняти три головні компоненти,  
...структури національної ідеології: *оборонництво*,  
...і *націоналізм*. Усі вони неодмінно присутні у будь-  
...націоналізмі, а кожен з них тісно пов'язаний з ідеєю  
...людського середовища – маленького світу,  
...важний аспект національного світогляду.

...*Оборонництво* є базовим виміром, похідним від прин-  
...“захисту” національної спільноти. Націоналізм  
...без реакції на зовнішній чинник. Дж. Гат-  
...характеристику спільною для так званого

культурного націоналізму, до якого зараховує східноєвропейські націоналізми і який, на його думку, намагається модернізувати власну націю у відповідь на виклик західного світу [див. Hutchinson J. 1994]. Проте ми вважаємо цей аспект спільним для усіх націоналізмів. Він лежить в основі виміру оборонництва, фундаментальність якого полягає у заснованості на усвідомленні національної тотожності. Ця тотожність індивідів передбачає світоглядне протиставлення “нас” – “їх” – “своїх” – “чужим”; відповідно, ідентифікація когось з певною “ми-нацією” вимагає протиставлення її усім іншим “вони-націям”. Характер такого протиставлення буває різним (про що мова йтиме нижче), однак спільною рисою для нього є “заданість” відчутій потреби захистити власну спільноту від реальних чи уявних загроз.

- *Вивищення* ґрунтується на внутрішній потребі “звеселитися” і “пишатися” власною нацією, що забезпечує її членів переконанням власної національної повноцінності. Цей вимір націоналізму є своєрідним продовженням попереднього, він так само ґрунтується на протиставленні іншим спільнотам, однак виходить не стільки з необхідності захисту власної нації, скільки констатує її самодостатність та підкреслює оригінальність. Зрештою, уже саме розуміння нації як вищої форми існування і організації спільноти передбачає трактування власної нації унікальною і неповторною. В ідеологічних текстах вивищення нерідко постає у формі тлумачення власної нації як якісно кращої чи більш розвиненої. Звідси нерідко продовжується намагання “замкнутися” у власному національному “світі”, відгородившись від усіх інших, що проявляється у шовінізмі та упередженому ставленні до інших спільнот, а також ізоляціонізмі чи автаркізмі.

- *Месіянство* передбачає принципово активну форму зміцнення і розвитку національної спільноти. Цей вимір пов'язаний з вивищенням, однак відрізняється великою активністю та зовнішнім проявом націоналістичної активності. Найчастіше втілюється у певності про особливе покликання та виняткову роль власної нації у світі. Нерідко месіянство може або приховано оперує такими категоріями, як “цивілізація” і “варварство”; у цьому разі воно спрямоване на “поряттєння”

...спільнот через прилучення їх до "справжнього життя". У випадку месіянства доводиться говорити про дуже широкий спектр якісних відмін цього виміру і, таким чином, лише за наслідками практичне втілення таких ідей. Висхідною залишається необхідність класифікації месіянства, історичний крок до чого зробив Р. Кісь [Кісь Р. 1998, с. 227–230]. Існують інші спроби класифікувати месіянство. Не можна не згадати з польським вченим А. Валіцьким, який пропонує розрізнити поняття "місіонерство" (від "місія") та "месіанство" (від "Месія") [Валіцький А. 1998, с. 198]. Для більшості випадків місія, як вище завдання, в очах її членів за значенням і вагою збігається із завданням зрятувати світ – вдихнути "справжнє" життя, принести "справжню" культуру, принести комусь "істинні" цінності.

Важко визначити усіх цих вимірів у кожній конкретній ситуації, майже один з них, як правило, переважає. За цим критерієм виміром можна визначити характер окремого націоналізму – його спрямованість та інтенсивність. Аналіз націоналістичного досвіду на українському, польському і російському прикладах, викладений в другій частині роботи, щодо якого ми дуже показовим: український, польський і російський досвід націоналістичного становлення дозволяють припустити, що кожному з них властивий певний домінуючий вимір ідеології націоналізму. Це питання глибше вивчатиметься у ретроспективному аналізі цієї проблеми, де три ідеології розглядаються кожна по-своєму з кутку зору, складаючи три різні, синтетичні, але взаємопов'язані схематичні схеми (розділ 2.1.). Це підтверджується також зовнішньою політикою трьох держав і станом міжнародних відносин, на чому також зупинимося нижче.

Структура ідеології націоналізму значною мірою спирається на теоретичні засади так званої психології натовпу, школи, засади якої присутні у багатьох сучасних теоріях націоналізму [Дж. Сміт А. D. 1999, с. 12–13]. Не надаємо надто великої ваги теорії К. Юнга про архетип як колективне несвідоме, що становить першооснову всіх психічних процесів людини. Однак не можемо не порушити проблему ідеології націоналізму в контексті колективної психіки нації. "Особливої уваги дослідження її глибоких причин, сьогодні потребує процес об'єк-

тивації етнічних і національних утворень психології народу з його політичному житті. Є підстави припускати, що ці утворення становлять суттєвий компонент, який формує масову політичну свідомість. Остання формується, спираючись, зокрема, на ті установки і стереотипи, що виникають у надрах як етнічної, так і національної психології [...]. Щодо практичного аспекту цієї проблеми, то продовжується недооцінка впливу національно-психологічних факторів на політичну свідомість і поведінку членів суспільства”, – переконаний український етнопсихолог [Гнатенко П. І. 1995, с. 50]. Тому в наших студіях враховується судження, що витворений протягом довгого часу найрізноманітнішими обставинами, глибинний психологічний базис (на рівні засадничих цінностей і колективних стереотипів) “внутрішнього” націоналізму нерідко стає найактивнішим творцем відповідних політичних ідеологій та концепцій. Зрештою, спробуємо підтвердити це далі у нашому дослідженні.

Слід ще раз наголосити: націоналізм досі потрактовано у широкому, узагальнювальному значенні – як ідеологію-світогляд будь-якої нації. Таке значення поняття “націоналізм”, нижче ототожнюємо з поняттям “національна ідеологія”. Зокрема, наприклад, в О. Бочковського [Бочковський О. 1996, с. 107–109]). На нашу думку, саме “національна ідеологія” у даному випадку адекватніше відображає зміст феномена, вона також дозволяє уникнути термінологічної плутанини, ототожність понять “ідеологія націоналізму” і “національна ідеологія” з українських дослідників притаманна насамперед англосаксонській науковій традиції. Проте в українському науково-практичному вжитку таке тлумачення поняття усе ще не стало звичним. Те саме можна сказати про Росію і Польщу. “Польська мовна практика, – пише Валіцькі, – має істотну вагу, їй бракує аксіологічно нейтрального поняття, що охоплювало б усі ідеології, які підтримують національний зв’язок, національну тотожність, національну свідомість і національну державу”. [Валіцький А. Чи можливий... 2000, с. 804] Однак аналітична цінність відокремлення такого поняття безперечна. “Насправді поняття націоналізму в його узагальненому вигляді не містить у собі ні позитивної, ні негативної оцінки; воно є констатую-



...категорією”, – зауважує Колодій [Колодій 1997, с. 43].

Такий “модерний” націоналізм на практиці, проте, не є нічим іншим, окрім екстремого націоналізму завжди наповнена певним ідеологічно-утилітарним змістом. І саме якісна відмінність цього екстремого наповнення, що є наочно помітною перебігом на арені міжнародних відносин, вимагає від нас використання базової типології національної ідеології.

## 2.2. Націоналізм і шовінізм як категорії міжнародних відносин

Попри те, класифікувати або типологізувати конкретні прояви націоналізму стало своєрідним інтелектуальним спортом для багатьох дослідників [...]”, – зауважує Касьянов [Касьянов 2002, с. 26]. Справді, нині існує безліч типологій національної ідеології, в основу яких покладено політологічні, економічні, соціологічні, психологічні, культурологічні критерії.

Також для певного кола вчених і практиків цей феномен націоналізму розглядається за змістом чи формами: він заперечується і заперечується у цілому, оскільки трактується як різко негативне або і патологічне суспільне явище. У цьому випадку націоналізм часто отожднюється з “ідеологією людининенависті”. Одним з перших тут є стаття провідного французького вченого М. Шайорки, надрукована в офіційному виданні *Міжнародні Шайорки М.* 1996]. Розглядаючи прояви національної ненависті у ХХ ст. в Європі, автор використовує для їхнього опису великий набір термінів, які вільно вживає як синоніми націоналізму: расизм, антисемітизм тощо. Набагато менше уваги, проте з майже ідентичним “діагнозом”, подав французький дослідник І. Кедурі. Націоналізм, дійшов висновку про націоналізм, проаналізувавши багатий світовий досвід об’єктивізації націоналізму, – це найнебезпечніша деструктивна сила, що керується націоналістичними емоціями, а націоналістичні сентименти – це “чужі боги” людського світогляду [Kedourie E. 1994].

Також націоналістична ідеологія винятково з негативним іміджем, на нашу думку, далеке від адекватного відобра-



ження дійсності, не здатне наблизити нас до практичного вирішення проблем, породжених національною ідеологією. Якщо навіть припустити істинність наведеного тлумачення, запропоноване безумовне засудження і негація усього, пов'язане з цим феноменом, не призведе до його "капітуляції". Сучасні міжнародні відносини, як уже зазначалось, свідчать про наростання інтенсивності національних процесів на планеті, незважаючи на "заклинання" окремих дослідників. Доводиться констатувати, що світові інтеграційні процеси, які, за думку деяких учених, мали би знівелювати нації і здолати націоналізм, не зменшили, а збільшили їхній вплив. Тому, за нашу думку, такий підхід не вирішує проблеми ні в теорії, ні на практиці.

Між тим, саме сучасна теорія міжнародних відносин потребує глибокого і неупередженого підходу в цій сфері. Насамперед це стосується опрацювання і конкретизації термінологічного апарату досліджень. Це конче необхідно, щоб належно означити та вивчити національні процеси у світі, а також пов'язати з ними проблеми міжнародної системи і глобального розвитку. І найбільшої уваги вимагає національна ідеологія: саме вона явище демонструє неабияку неоднорідність, проявляючись з одного боку, у толерантних та конструктивних формах, а з іншого – агресивних і дестабілізаційних діях, нерідко загрожуючи стабільності усїєї світової системи. Тлумачення націоналізму лише в нейтральному значенні, необхідне для проведення узагальнювального наукового аналізу, є недостатнім для відповідного відображення реалій, що мають місце у міжнародних відносинах. Цілком певною є потреба класифікації націоналізму. Причому така типологія мала б стати базовою для теорії міжнародних відносин у цій галузі досліджень, витворюючи достатньо чітке аналітичне поле, що неодмінно позначилося б на якості наукового дискурсу, сприятливо вплинуло б на вирішення складних проблем на практиці.

Намагання класифікувати націоналізми можна помітити ще від світанку націоналістичних студій. Це пояснюється перш за все великим утилітарним значенням таких спроб для визначення самого об'єкта типологій: виокремивши відрубні прояви цього феномена, дослідник наближався до з'ясування націоналізму загалом. Однак справжнім поштовхом до інтенсивного

наслідки Другої світової війни виявилася величезна різниця між окремими типами націоналізмів. У 1945 р. з'являється найвідоміший тип націоналізму, автором якого став Е. Г. Гантсман. Дослідник поділив націоналізм на "західний" (ліберальний, політичний) і "східний" (органічний, авторитарний, притаманний розвиненій частині Європи від р. Рейн) і колишнім британським володінням, заснований на принципах плюралізму, рівності та братерства. Другий - зустрічається у відсталіх Центрально-Східній Європі, характеризується колективізмом, авторитарністю та авторитарністю. Звідси робився висновок, що лише західний націоналізм здатний на кривавій агресії і національну ненависть, а східний є явищем позитивним [Kohl H. 1994].

Висновки концепції щодо усіх східноєвропейських і західних національних ідеологій, які поряд із західними націоналізмами визнавалися винними у жахливих трагедіях Другої світової війни, було б пояснити близькістю пережитих націоналістичних ідеологій. Однак, попри очевидну необ'єктивність та тенденційність досвіду, ця концепція у цілому лягла в основу багатьох сучасних типологій націоналізмів. Склався загальний стереотип, згідно з яким позитивні "ліберальні", "громадянські", "демократичні" націоналізми, що зародились і розвивались в Заході (до таких тепер зараховують і німецький), протиставляються негативним "неліберальним", "негромадянським" і "авторитарним" націоналізмам східноєвропейського походження. Як не дивно, у цьому підході можна помітити певні ремінісценції поділу націй на "історичні" та "неісторичні", беззвичайно популярного у XIX ст. серед німецьких вчених.

Ліберально-демократичні націоналізми протиставляють "ліберально-демократичному" націоналізму "етноцентричному" або "культурному", де перший вважається безперечно прогресивним, а другий - реакційним, авторитарним і анахронічним. "З цієї чітко сформульованої картини немальовується картина, на якій героїчний націоналізм, що розуміється як раціональна, матеріалістична форма демократії, опертої на загальну участь у суспільно-політичній діяльності, вступає воює з мерзенним націоналізмом, зображеним як ірраціональний, спекулятивний

напрям думки з “потенційним нахилом до самоізоляції в війні” (Вердері)”, – констатує румунський вчений Б. Стефанеску [Стефанеску Б. 2000, с. 707]. Як видається, у даному випадку має місце відверте проникнення явно упередженого способу думання до наукового аналізу, що не може не позначитися на його об’єктивності. Навмисне чи несвідомо, цей підхід рухається у фарватері спроб увиразнення чеснот або неприхованого “вибілення” власної національної ідеології на жорсткої і, нерідко, несправедливої критики усіх інших.

У теорії міжнародних відносин, де, як зазначалося в цих питаннях національної ідеології і, тим більше, його типології у цілому приділяється недостатньо уваги, цей підхід також суттєвий. Попри те, що інтерпретація націоналізму останніми роками істотно змінилася у бік більшої об’єктивності, дослідники продовжують наголошувати на суттєвій відмінності “політичної” та “етнічної” його форм. Так, міжнародник М. Р. Амстutz поділяє націоналізм на політичний – “внутрішній” націоналізм властивий, загалом, розвиненим незалежним державам Західної півкулі, спрямований на покращення ефективності самоврядування; етнічний – притаманний культурним спільнотам, які керуються прагненням досягти більшої політичної автономії (як приклади наводяться єврейський сіонізм, націоналізм на території колишньої Югославії, а також Вірменії, Грузії, Азербайджану); націоналізм соціальної революції – такий, що реалізується як засіб радикальних соціально-економічних реформ (комунізм та інші соціально-революційні рухи) [Amstutz M. R. 1995, с. 33–34].

Такий підхід, на нашу думку, неприйнятний. Зауважимо, що підважує його насамперед емпіричний досвід. Етнічні націоналізми у Західній Європі були і залишаються по суті такими ж інтенсивними, а етнічні націоналізми такими ж популярними, як і в Східній та Центральній-Східній, дарма що перші постають у латентних та ідеологічно завуальованих формах. І тут не обов’язково звертатися до прикладів Північної Ірландії, Країни Басків чи Квебеку. Так, аналізуючи минулі та сучасні етнорегіональні взаємини у державах Західної Європи, М. Гечтер і М. Леві зазначають: “Де і коли тільки це було можливо, західноєвропейські стрижневі регіони намагались впровадити єдину мову, релігію і, у найширшому розумінні, культуру”

населення інших двох [територіях]" [Hechter M., Levi M. 1994, с. 198]. Заразом, ці дві єдині мова, релігія і культура практично завжди вважали стрижневим, або титульним, етнічним чинниками і першоджерелами поширювались на інші підлеглі етноси переважно демократичними способами.

Наразі вважається, ця тенденція аж ніяк не втратила актуальності. Результатом дослідження сучасних етнічних рухів на Балканах став А. Лійпгарт, став висновок: поширення ліберально-демократичних цінностей серед суспільств спричинило посилення, а не послаблення етнічних ідентичностей [Lijphart A. 1994]. Цю тенденцію можна прослідкувати на прикладі, наприклад, стосуються міжнародних відносин. Найкращим прикладом фактичної кризи інституту політичного партнерства в Європі, спричиненої відвертим небажанням урядів країн ЄС реагувати на великий вплив відповідних запитів з боку правих сил інших країн, британська дослідниця К. Босуел вважала цю ситуацію, серед яких поряд із економічними чинниками – намаганням країн захистити свій економічний інтерес – великим сплеском етноцентричного націоналізму. Цей сплеск пов'язаний з приєднанням до урядової коаліції ультраправої партії в Австрії у січні 2000 р., як зазначає вчений, є результатом процесу, географічно набагато ширшою від площини національної країни та глибшою за своєю природою, ніж звичайна внутрішня політична боротьба. Під загрозою, на її фоні, стоїть ліберально-демократичний універсалізм, необхідний в процесу новітньої європейської інтеграції. Адже націоналістична ідентичність є відповіддю на виклики національній державі з боку зовнішніх і внутрішніх чинників: ультраправі в Австрії, Франції, Бельгії та інших країнах є і більш помірковані партії правого політичного спектру багатьох держав ЄС, відповіли стратегією мобілізації націоналістичних форм ексклюзивного націоналізму" [Boswell C. 2001, с. 25].

Цікаво, що в умовах присутності демократичних цінностей у країнах Європи, це не зайво зазначити, що такі країни, як Італія, Франція, володіють давніми непересічними традиційними формами, які не змогли переключити ні власні, ані накі-



Справді, “просте бінарне протиставлення “доброго” західного ліберального націоналізму “поганому” етнічному східноєвропейському є не лише спрощеним (і, отже, хибним). – слушно зауважує Стефанеску, – а й неточним описом і неправильною оцінкою реального стану речей” [Стефанеску Б. 2000, с. 720]. Проте ми не можемо пристати на пропозицію цього автором вирішення проблеми: критикуючи цю типологію, він відкидає й саму “маніхейську” логіку моделі класифікації. Ідеологічний і, тим більше, науковий плюралізм не обов’язково повинен заперечувати бінарність типології. У нашому ж випадку, коли йде мова про вироблення базової типології націоналізмів, що могла б стати міцним ґрунтом не лише для вишуканих теоретичних розумувань, а й стратегій трактування і реагування на прояви націоналізмів у міжнародній практиці, такий підхід є бажаним. Адже практична логіка зовнішніх відносин націй і держав оперує чіткими недвозначними категоріями, що вимагає відповідної адаптації аналітичних схем. Тому, не погоджуючись із сутнісним наповненням певної типології, сам методологічний підхід вважаємо слушним. Бінарна типологічна модель видається цілком прийнятною, щоб групувати націоналізми згідно з їхньою відповідністю глобально визнаній системі цінностей, а також впливом на стабільність міжнародної системи і світову безпеку.

Розрізнення характеру такого впливу логічно зводиться до першорядного оцінного поділу на “позитивний” і “негативний”, який, на нашу думку, повинен бути покладений в основу базової класифікації націоналізму. Такий принцип трактування національної ідеології все частіше беруть за основу фахівці з міжнародних відносин. Насамперед відзначимо Дж. Т. Рунс (його міркування див. у параграфі 1.2.3.). Ось як про це пише Р. В. Мансбах, американський політолог у галузі міжнародних відносин: “Націоналізм може бути сприятливим, таким, що заохочує зацікавлення в історії, мові та літературі, але може бути й згубним” [Mansbach R. W. 1997, с. 167].

Актуальність саме такого поділу є безперечною найперше з огляду на необхідність виокремити згубні впливи. Сучасний світ може просто не витримати чергових масштабних актів геноциду чи антинаціональної агресії, оскільки будь-який подібний акт загрожує потужною ланцюговою реакцією.



наслідками в умовах значної взаємозалежності світової системи і наявності зброї масового знищення. Цей підхід відрізняється відмінних за своїм змістом і практичним значенням, який мало б стати важливим кроком на шляху до позитивних чинників у цій сфері міжнародних відносин, сприяючи чинникам позитивним. Проте, незважаючи на наведеного вище "горизонтального" характеру аналізу, який передбачає однозначний геополітичний розподіл на "добру" і "погану" частини, наш підхід пропонує виконати "вертикальний" аналіз національних процесів – тобто відбуваються всередині окремої нації, і які, власне, є складними і часто напруженими міжнаціональними відносинами. Це дає змогу об'єктивніше трактувати такі ситуації, дозволяють зосередитись на суперечливих моментах такої національної спрямованості та структури, заглянути у глибини проблеми і виділити можливі шляхи її вирішення, а також об'єктивно констатувати *status quo*.

Цей підхід пропонує таку нормативну модель типології формування і розвитку так званого традиційного або класичного світобудови міжнародних відносин, що переживає процес відродження. Цей підхід, на відміну від біхевіоралістичного, здебільшого позитивістського, підходу, базується виключно на критичному філософському аналізі та постулює, що в сфері міжнародних відносин не можна відмежовувати від політичних і економічних (Див. Jackson R., Sørensen G. 1999, с. 224–225).

Цей підхід вважає, такий підхід, як видається, відповідає загальному розумови справедливого світового порядку, де кожна людина є людиною, істотною частиною незаперечних прав людини, які забезпечуються одним типом національної організації або заперечуються іншим. Власне, тут неможливо універсальне застосування такої типології. У такому випадку це буде досить проблематичним у світі національно-політичних, економічних та, головним чином, культурних систем. "Сучасне апелювання до загальнолюдських цінностей має під собою достатній ґрунт, оскільки воно базується на загальному міркуванні, згідно з яким усі ми є такими ж людьми" і, значить, нам однаковою мірою нале-

жаться певні матеріальні цінності, послуги, можливості захист", – переконаний Дж. Донеллі [Donnelly J. 1998, с. 21].

Дотримання невід'ємних прав людини стало обов'язковим, якщо не центральною темою мови дипломатії та практики міжнародних відносин. Гуманістичні та демократичні принципи, де права особи відіграють визначальну роль (серед таких прав, зрозуміло, не останнє місце займає право належати до певної людської групи, тут – національної спільноти), мають стати головним критерієм типології націоналізму. З іншого боку, саме під таким кутом зору повинні розглядатися такі принципи сучасного міжнародного порядку, як дотримання прав національних меншин, недопущення геноциду, заступництва і протидія актам агресії тощо, а також право народів (націй) на самовизначення. Цей останній принцип набуває у нашому контексті особливого значення, оскільки його сучасна інтерпретація вказує на міжнародне визнання нерозривного зв'язку між людиною та національною спільнотою, до якої вона належить. Авторитетний фахівець з міжнародного права естонець Р. Мюллерсон зауважує: "Право народів на самовизначення є не лише одним з фундаментальних принципів міжнародного права, що регулює міждержавні відносини. Поряд з цим воно є дуже важливою нормою прав людини і тому справедливо належить до обох конвенцій про права людини. У "Віденській декларації та програмі дій", ухваленій Всесвітньою конференцією про права людини у червні 1993 р., підкреслюється, що конференція вважає заперечення права на самовизначення порушенням прав людини, а також наголошується на важливості ефективної реалізації цього права" [Müllerson R. 1994, с. 61].

Підкреслимо, що наведену нижче типологію націоналізму можна вважати доречною тільки у випадку справжнього визнання тих гуманістичних принципів, які людська цивілізація нині оголосила визначальними для легітимізації всякої політичної діяльності. Права людини, суверенна воля народів, міжнародне співробітництво, дотримання миру і добросусідські відносини, зрештою, й виживання людства тощо – це високоморальні засади, які лягли в основу сучасного міжнародного права і є стрижнем ідеологічного "каркасу" теперішньої міжнародної системи.

Застосування морально-етичних принципів під час розгляду такої проблеми є досить небезпечним, оскільки такі принципи часто віддаляють дослідника від наукової об'єктивності, надаючи йому надмірну владу в ціннісно-оцінних рис. Однак, незважаючи на це, такий крок буде виправданий, бо ставити собі за мету не лише зрозуміти і показати дійсність, а й впливати на неї якою мірою сприяти позитивним змінам на міжнародній арені. Зазначені ж принципи якраз лежать в основі такої діяльності в категорії "справедливість", інтерпретація якої в морально-правовому контексті, зокрема у випадку міжнародних відносин, значною мірою ще досі належить голландцю Янсу І. Шереру [Див. Shearer I. A. 1994, с. 10-11]. Важливою цією категорією взаперечна, навіть коли брати до уваги її морально-етичне визначення її змісту і ще менш однозначну інтерпретацію у політичній практиці. Незважаючи на певну релігійну інспірацію її "цинічним" напрямом теорії міжнародних відносин (регіонізм) як засобу формального виправдання національних інтересів, ця категорія є одним з головних морально-етичних чинників політичної поведінки.

До "цинічних" типами аналітично нейтрального націоналізму (націоналізму як національної ідеології) і, відповідно, до відповідних категорій міжнародних відносин у галузі міжнародних відносин – фундаментальними поняттями, що характеризують найбільш характерні тенденції системи міжнародних відносин у цій сфері – пропонуємо вважати поняття "націоналізм" (націоналізм у вузькому значенні) та шовінізм":

– **Націоналізм** – це національна ідеологія, що відображає тенденції до утвердження самобутності та єдності свого існування, а також до її всебічного зміцнення та розвитку в інтересах кожного члена, передбачаючи здійснення цих ідеалів якнайшвидше всіма миролюбними національними спільнотами, групами та індивідами на глобальній безпеці, зокрема через досягнення міжнародно-конфліктних питань.

– **Шовінізм** – це національна ідеологія, що з метою досягнення своїх інтересів чи горивань власної нації спрямована проти інших національних об'єднань, окремих спільнот, расових, етнічних, релігійних груп, національних меншин чи їхніх інтересів, викликаючи або виправдовуючи здійснення

послідовної експансіоністської чи якоїсь іншої агресивної та популістської політики щодо них, і через провокування конфліктів та міжнародної напруженості безпосередньо загрожує глобальній безпеці та міжнародному співробітництву.

Націоналізм є потужною, але толерантною націєтворчою силою. Він спрямований на захист і розвиток національної спільноти, не замикаючись у комплексі національної винятковості. Націоналізм здатний сприймати інші нації і націоналізми не як загрозу, а передовсім як партнерів у процесі світового поступу. Він може підтримувати належне функціонування міжнародної системи. Проте дуже часто націоналізм протистоїть шовінізмам інших націй, нерідко виступаючи. Як зазначає С. Трохимчук, "руйнівником колоніальних імперій і близьких до них федеративних покручів" [174, с. 67–68]. Отже, він впливає на створення справедливішого і ефективнішого світового порядку. Його можна охарактеризувати ще й як прийнятний, тобто такий, що не виходить за межі усталених правових і морально-етичних норм, – наприклад, у випадку застосування насилля.

Однак важливо наголосити, націоналізм у нашому розумінні – це не стільки менше зло у порівнянні з шовінізмом (націоналізм не відкидає застосування насилля, а лише мінімізує його використання, наприклад, коли йдеться про встановлення або відстоювання національної незалежності), скільки насамперед модель поведінки нації. Ця модель передбачає спробу поєднати забезпечення власних інтересів з дотриманням прав та інтересів інших спільнот та індивідів, а також визнання ваги принципів взаємовигідного співробітництва і мирного вирішення спорів.

У посткомуністичних країнах такий націоналізм, на думку А. Колодій, реалізує три масштабних завдання [Колодій А. 1997, с. 43]:

1) утвердження державного суверенітету, перетворення незалежності із формально проголошеної у справжню;

2) здійснення переходу від тоталітарного до демократичного ладу, створення демократичної правової національної держави із добре розвиненими громадськими та державними інститутами;



В здійсненні кардинальної економічної реформи на основі закону і приватної власності.

Тоді цей національний ідеології, шовінізм, є антиподом демократизму. Подане тут визначення шовінізму є ширшим від "націоналізму" – того, що виводять з походження терміна Шовіні – ім'я напівлегендарного французького воювача, який прославився фанатичною прихильністю до загарбницької частини свого воєначальника Наполеона Бонапарта): "Тоді "шовінізм" – це неодмінний атрибут імперіалізму, який дозволяє жорстоковим і пануючим над іншими" [Багряний 1992, с. 73]. Це спроба об'єднати і расизм, і нацизм, й імперіалізм, як і всі інші прояви національної нетерпимості (ура-ної нації), реалізовані у послідовній політиці, в політичній термін. Необхідність виокремлення такого узагальнюваного терміну для позначення таких ідеологій зумовлена їхньою спільною сутністю – некритичним ставленням до власної нації, свідомою або ірраціональною ненавистю до інших національних спільнот, а також ненавистю і дивовижною здатністю до взаємозамінності цих двох дивовижних "ізмів" навіть у межах однієї нації. Розглядаючи в наш час трактування поняття "шовінізм" є його об'єктивним – слушно зауважує Ю. Римаренко, – воно пов'язане з поняттям великодержавності (що, на жаль, несправедливо) [...]" Розглядаючи риси, які, на його думку, притаманні шовінізму, він додає сюди національний шовінізм, національну зверхність тощо [Мала енциклопедія українознавства 1996, с. 803].

Важливо, що типологія, яку пропонуємо, є інструментальною і не претендує замінити інші моделі поділу національних ідеологій. Така класифікація не є принципово новою інноваційною досліджень. Подібний принцип класифікації використав ще у 1926 р. американський дослідник Н. Карлтон [Карлтон 1926], використовувачи так званий дуалістичний підхід у трактуванні націоналізму [Див. Україна: етнонаціональна палітра 1997, с. 124–125]. Подібних висновків трохи пізніше дійшов український вчений О. Бочковський. У "Вступі до націоналізму" [Бочковський 1997] він чітко розрізняє загалом толерантний і раціональний націоналізм попередньої доби і сучасний для нього націоналізм і агресивний "паннаціоналізм" [Бочковський О.



1998, с. 110–119]. Досить популярний цей підхід і серед телевізійних вітчизняних науковців; воліють брати його за основу (хоч, як було показано вище, найчастіше в іншому тлумаченні) й багато сучасних закордонних фахівців. Так, аналогічний до нашого підходу використав, наприклад, польський вчений Я. Русцевскі: “Якщо націоналізм будемо розуміти тут як устремління до реалізації інтересів власного народу – насамперед шляхом піклування про його власні справи і внутрішнє зміцнення – то шовінізм розглядатиметься як поривання свого народу до реалізації інтересів, насамперед через експансію та агресію щодо інших націй” [Ruszczewski J. 1997, с. 112]. Однак саме у нашому дослідженні чи не вперше здійснюється спроба науково обґрунтувати чітке і недвозначне виокремлення двох ідеологічних антиподів – націоналізму і шовінізму – у контексті міжнародних відносин.

Слід відзначити, що подані визначення націоналізму і шовінізму є теоретичними концептами і являють собою ідеологічні антиподи, які у “чистому” вигляді на практиці, очевидно, не зустрічаються. Навіть більше, як засвідчує, зокрема, досвід України, Польщі та Росії, у національній ідеології вкрай рідко присутні елементи обох цих типів. Цей аспект є дуже важливим, оскільки він вказує на принаймні гіпотетичну можливість появи шовіністичного характеру національної ідеології на ґрунті будь-якої нації. Деяко ускладнює застосування такої класифікації і та обставина, що насправді не існує чіткої межі, яка відділяла б націоналізм від шовінізму і навпаки і за якою можна було б легко визначити належність певної національної ідеології до одного з цих типів. Однак з'ясування реальної характеру національної ідеології, як правило, не становить особливих труднощів, оскільки в конкретному випадку один з типів світогляду – націоналізм або шовінізм – є виразно домінантним.

Належність національної ідеології до націоналістичної чи шовіністичної традиції зумовлюється багатьма чинниками. Деякі з них можуть бути визначальними для окремого націоналізму чи шовінізму, однак, зрозуміло, реально впливає усе комплекс факторів, що необхідно брати до уваги. Все ж тут доцільно виділити три основні групи чинників, які здійснюють найбільший вплив на генезис і вкоріненість націоналізму чи шовінізму.

... в даній роботі: 1) морально-психологічні; 2) політич-  
но-культурно-соціологічні.

Морально-психологічні чинники складають оригінальну  
... і вартостей (дуже важливою тут може  
... та моральних настанов (наприклад, комплекс  
... патерналізм), які є справжнім "внутрішнім"  
... і характеру реалізації конкретних цілей  
... поведінки її членів. До другої групи  
... чинників, пов'язаних з концептуальними і  
... особливостями політичної культури нації та реф-  
... реалій (форма здійснення  
... або бездержавність нації тощо), які безпо-  
... у внутрішньо- та зовнішньополітич-  
... Третю групу становлять економічні та  
... що виступають каталізаторами специфіч-  
... (такими можуть бути рівень ма-  
... соціальної напруги і т. ін.) або зов-  
... (наприклад, специфічні економічні інтереси).

... що особливе місце у переважанні на-  
... в окремо взятій національній спіль-  
... закоріненості в ній націоналістичних чи  
... Саме спадковість тенденцій нерідко  
... вплив на характер загальнонаціональної  
... і конкретних доктрин, а також на способи і засоби  
... і шовінізм нерозривно пов'язані з  
... і міфологічним – знаходячи там необхід-  
... і сенс національного існування. І якраз цей  
... для нації справжнім тягарем на її шляху до  
... Цікаво, що нерідко саме спадковість і  
... традицій, звичаїв і ритуалів, які є загаль-  
... будь-якої культури, спричинюються  
... національної винятковості та  
... І навпаки, перервність таких  
... унаслідок короткотривалої втрати суве-  
... парадоксально, може сприятливо позначи-  
... національної ідеології (що спостеріга-  
... польського досвіду) [Див. Кузик П. Націона-  
... с. 11–12]. Отож, чималої ваги набирає аналіз гене-  
... чи шовінізмів, чому в даній роботі

приділено значну увагу. Тим часом, окремо мусимо обмовитися про певне застереження щодо застосування даної класифікації до національних ідеологій попередніх епох. Кожна історична доба, хоч трохи віддалена від нас у часі, вимагає глибокого вивчення відповідності тодішніх етичних, політичних, економічних й інших реалій та інституцій до вжитих нами критеріїв типології. Розглядаючи досвід генезису, ми намагатимемося, наскільки це можливо, не робити однозначних висновків.

На особливу увагу заслуговує взаємозв'язок між структурними вимірами національної ідеології та її націоналістичною або, навпаки, шовіністичною природою. Домінантному виміру – оборонництву, вивищенню чи месіянству – як правило, відповідає різний за ступенем інтенсивності характер національної ідеології. Загалом, ця інтенсивність зростає від оборонництва до месіянства; тобто тут існує певна кореляція. Проте це не означає, що менш інтенсивному за проявом національному рухові конче відповідає націоналізм, а більш інтенсивному – шовінізм. Націоналізм може бути продуктом потужного національного руху, а шовінізм – неповноцінного. Те саме можна сказати і про співвідношення домінантного виміру ідеології та його безпосереднього прояву. Хоча й тут, треба визнати, має місце певна співзалежність: найчастіше саме месіянству і вивищенню притаманні ті чи інші форми крайньої національної винятковості та нетолерантності.

\*\*\*

1. Нація та націоналізм нерозривно пов'язані між собою. Ідея нації в ідеологічній системі національних координат є стрижневою. Незважаючи на певну абстрактність (як і “клас”, “етнос” чи “державу”), “нація” є реально існуючим феноменом. вона становить неподільну єдність об'єктивних і суб'єктивних рис. Для окремої, досить великої і згуртованої групи людей, що й формують її, нація – це цілісний “світ”, оптимальне життєве середовище, яке треба плекати і зміцнювати, захищати від різноманітних загроз.

1. Змістою націоналізму слід розглядати насамперед як національну ідею. У цьому сенсі націоналізм є інструментом втілення цієї ідеї. Внутрішню структуру ідеології націоналізму можна розглядати як три головні компоненти, структурні виміри ідеології націоналізму: оборонництво, вивищення і месіянство. Ці компоненти є обов'язково присутні у будь-якому націоналізмі, незалежно від певний аспект національного світогляду, хоча вони можуть бути як правило, виразно домінують.

2. Змістою окремого національного руху завжди наповнена певною мірою етно-утилітарним змістом, що наочно помітне в умовах реалізації таких ідеологій, насамперед, на міжнародних відносинах. Цим пояснюється необхідність розглядати поряд із теоретично нейтральним значенням терміна "націоналізм" ("національна ідеологія") базових практичних категорій. Бінарна типологічна модель класифікації є найбільш прийнятною для групування національних ідеологій залежно від їхнього впливу на стабільність міжнародної системи і національну безпеку: з одного боку, толерантного та конструктивного, а з іншого, – агресивного і дестабілізаційного. Основними категоріями міжнародних відносин у галузі національних стосунків – фундаментальними поняттями, що характеризують найістотніші тенденції світової системи у цій сфері, продовжують вважати "націоналізм" (у вузькому значенні) та "антинаціоналізм".

## РОЗДІЛ 1.2. НАЦІОНАЛІЗМ І ШОВІНІЗМ НА СУЧАСНІЙ МІЖНАРОДНІЙ АРЕНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

### 1.2.1. Нація як суб'єкт міжнародних відносин

Як ми вже з'ясували, національна ідеологія є невіддільною від нації. Націоналізм і шовінізм реалізуються не лише від імені, а й за посередництвом окремих націй. Вплив тієї чи іншої національної ідеології та руху на міжнародні відносини – присутність на світовій арені взагалі, так само, як і характер та інтенсивність, – залежатимуть від нації як об'єктивної суспільної групи, її статусу та місця в глобальній системі. Тому суб'єктність нації, суспільного інституту загалом і кожної конкретної нації зокрема – як повноцінного учасника міжнародної політики, має у цьому випадку першорядне значення.

Перш ніж перейти до розгляду цієї проблеми, мусимо уточнити, що розуміємо під поняттям “нація”, вживаючи його безпосередньо у міжнародно-політичному контексті. Загальне визначення, наведене у параграфі 1.1.1., вимагає наголошення тут певних ознак, без яких суб'єктність національної спільноти у міжнародних відносинах видається неможливою. Такими найголовнішими ознаками, на наш погляд, є, по-перше, політична воля спільноти до самоврядування і суверенності у здійсненні внутрішніх та зовнішніх функцій та, по-друге, юридична і/або фактична здатність бути самоврядною і суверенною одиницею, тобто бути реальним актором міжнародних відносин. Для кращої артикуляції терміном “нація” у даному контексті сформулюємо ще одне, утилітарне, визначення: *нація – це специфічна людська спільнота, що виявляє політичну волю до самоврядного і суверенного існування та є здатною юридично і/або фактично виступати суб'єктом міжнародних відносин.*

З огляду на специфіку міжнародних відносин питання суб'єктності нації на світовій арені варто розглядати під особливим кутом зору, що, загалом, зводиться до взаємовідношення нації та держави: чи є нація тотожною державі, до якої



... якими умовами: яким чином вони взаємодіють і якими є  
... цієї взаємодії?

Віснадцятий мир 1648 р. започаткував, як вважається,  
... в світовій політиці, котра формально чинна й досі.  
... стосувалися побудови міжнародної системи, пе-  
... європейської складової: саме ця подія спричинилася  
... заходу центральної політичної влади у Євро-  
... на світовій арені якісно нових стрижневих еле-  
... відносин – тих, що їх багато дослідників  
... "національними державами". Значне посилення по-  
... окремих королівств та князівств  
... Центральної Європи, що до того перебували ніби в  
... Священної Римської Імперії та ідеї про єдність  
... світу (формально, за умовами миру, це втілю-  
... міжнародні угоди), стало дуже важ-  
... суверенної держави, з якою  
... добре знайомі.

Так багато вчених вважають 1648 р. датою народження  
... держави і світової політичної системи,  
... суверенних державах як найважливіших полі-  
... - зазначає західний політолог [Rourke J. T.  
...]. Як бачимо, словосполучення "сучасна національна  
... і "суверенна держава" вжито як тотожні за змістом.  
... терміну "національна держава", безперечно,  
... до європейської традиції. Саме тут, в Європі, у  
... треба сказати, не лише в західній, а й східній  
... суспільно-політичний розвиток найбільш евідентно  
... нації з державою, до того ж не лише як  
... а й об'єктивних феноменів. Утвердження  
... "вродженого суверенітету", що сприяв політичній  
... представників усїєї національної спільноти  
... державних інституцій надалі зробив цей процес  
... (новітня, а не новостворена) нація легі-  
... суверенну державу. Як наслідок, з'явилась  
... дві різні за змістом поняття, що спону-  
... європейську і північноамериканську політичну  
... послугуватися термінами "нація" і "держава"  
... синонімами, а й витворити новий – "нація-  
... термін широко використовував, наприклад,

К. Дойч у відомій праці "Аналіз міжнародних відносин" [Deutsch K. W. 1978]).

Підстави для такого словотвору видимі, але не переконливі. Підважує його насамперед реальна ситуація у світі. Якщо в Європі його застосування буде певним чином виправдане, то в інших частинах світу в більшості випадків зазнаємо невдачі. Найбільш кричущою ця невідповідність є в Африці. Національний розвиток тут ішов іншим, аніж у Європі шляхом зміни його, переінакшуючи на європейський манер. Не вдалося навіть за допомогою брутального насадження чужих для нього державних інституцій протягом колоніального періоду: це тільки посилило складну політичну та економічну ситуацію на континенті. Більше того, докладніший аналіз сучасних європейських держав під цим кутом зору дозволяє засумніватися у раціональності використання терміну "національна держава" навіть тут. Варто лише навести приклади ірландського Сполученого Королівства, басків Королівства Іспанія і косовських албанців Союзної Республіки Югославія: їх так важко асоціювати із, відповідно, британською (англійською/шотландською? валійською?), іспанською (каталанською? галісійською?) та югославською (сербською? чорногорською?) націями, як неможливо визнати чеченців складовою частиною російської. Навіть якщо брати до уваги те значення терміна "нація", як його найчастіше розуміють нині не тільки на Заході, – політично згуртоване населення, яке, колись перетворившись у таке певною державою, легітимізує цю державу, – логічно довести можливість універсального (не ситуативного) застосування терміна "національна держава" неймовірно складно.

Можна навіть припустити, що саме критична невідповідність між нацією і державою є головною причиною феноменів, які в теорії міжнародних відносин отримали назви "слабка" (Боснія і Герцеговина) і "збанкрутілої" (Сомалі) держав. Їх центральні уряди, якщо такі існують, не визнаються її громадянами як влада і не здатні забезпечити державний суверенітет над територією.

Як бачимо, нація і держава не завжди тотожні в реальному світі, тому не повинні ототожнюватись і як специфічні концепти. Далеко не кожна нація утворює державу (за даною ЮНЕСКО, в світі сьогодні існує 800 націй, тоді як суверенних

...включають трохи більше 180) [Основи політичної науки, 1997, с. 295]]. Не всяка держава складається з однієї мови. Де понад 90 відсотків населення – члени однієї мовної спільноти, становлять усього приблизно 28 відсотків загальної кількості держав, а у 30 відсотках держав найбільша мовна спільнота не перевищує 50 відсотків населення [Smith J. T. 1995, с. 190–200]. Усвідомлення цієї проблеми в Європі останніми істотно зростає: “держава може становити єдине суспільство або ж складатися з кількох суспільств і мовних груп (чи їхніх частин), а націоналізм може перетворитися на свідоме намагання досягнути відповідності між мовою і нацією”, – пише американський дослідник [Smith J. T. 1997, с. 13].

Саме завдяки цьому, що, попри істотне зрушення у бік поєднання національного початку з державним механізмом, реального процесу цього загалом не відбулося. Не вдаючись до поглиблених етимологічних дискусій (спричинених лінгвістичними змінами, плуралізмом політологічної та юридичної мови і, зрештою, неприпустимою неузгодженістю мови міжнародно-правових актів) щодо найменування визначальної однієї мовної міжнародно-правової системи світу, юридично визначеної спросту Вестфальськими, а потім багатьма іншими міжнародними договорами, зазначимо, що такою є суверенна держава як особливий політично-територіальний інститут. Суверенна держава володіє засобами і винятковим правом використання примусу в межах своїх кордонів та визнається іншими такими ж інститутами.

Зв'язок з тим факт появи терміна “національна держава” є важливим моментом. Прагнення нації стати головною системою світового порядку, закріпити за собою визначальні функції та отримати статус суверенної великої держави стало помітним для великої групи держав. Цей факт почали помічати навіть російські фахівці з міжнародного права [Див. Цыганков П. А. 2002, с. 233–234]. Це є ще одним підтвердженням того, що як колись, так і тепер нація з її ідеологією є базою або, так би мовити, “матеріальною” державної формації та, разом з тим, найбільш впливовою силою на міжнародній арені, дарма що нерідко залишається невідомою за набагато більш відчутними держав-

ними інституціями і процедурами. Державна бюрократична машина, що забезпечує роботу механізму здійснення влади на певній території та щодо певної групи людей у межах державних кордонів, найчастіше (якщо не завжди) не є наднаціональною, а, здійснюючи свої функції, послуговується власною національною ідеологією.

Це, зрозуміло, стосується найперше так званих гомогенних або мононаціональних держав, де належними до єдиної нації вважають себе дев'яносто і більше відсотків населення. Такі держави володіють потенційно найбільш згуртованим та мобільним суспільством, здатним максимально швидко і якісно реагувати на виклики життя. Політична суб'єктність нації перестає бути безсумнівною у національно неоднорідних державних формаціях. "Справа ускладнюється у багатонаціональних державах, – пише Б. Кухта, – коли нації-члени делегують, віддають частину або більшість своїх суверенних прав наднаціональним інститутам держави. Проблематичним стає питання розгляду таких націй як суб'єктів політичних процесів, оскільки тоді трансформується їх суверенність. Обмежується державність – усе залежить від рівня автономності такої нації у рамках багатонаціонального державного об'єднання" [Основи політичної науки 1997, с. 296].

Однак навіть у багатонаціональних державах нація, за нашу думку, залишається визначальним чинником. У таких випадках державна ідеологія і політика здійснюються, в цілому, домінують, або ще "титульною", нацією, а рівень згуртованості усього населення держави для вирішення різноманітних суспільних проблем залежатиме від здатності такої провідної нації забезпечити належні умови для розвитку представників інших національних спільнот та лояльності останніх до держави як взаємовигідної спільної справи. І якщо це матиме місце, така держава, за законами синергетики, перетвориться на надзвичайно ефективний суспільний організм (у цьому випадку не можна виключати появи з часом і завдяки процесові, який Е. Д. Сміт називає "політизацією і територіалізацією" [Smith A D. 1986, с. 209], якісно нової національної ідентичності. Проте така ідентичність, без сумніву, базується головно на світогляді та потенціалі провідної національної спільноти, тож може трактуватися як новий етап у



належить саме цієї нації, а не фактично асимільованих нею інших спільнот; прекрасним прикладом тут можуть слугувати Франція часів Хлодвіґа (кінець V ст.) і сучасна французька нація.

Таким же на нашу думку, використання понять “нація” і “держава” як синонімів у дослідженні міжнародних відносин є методологічно виправданим лише за певних умов і з відповідними застереженнями: у випадку гомогенності національного складу державної формації та визначення держави за провідною, титулярною нацією у національно-неоднорідних державах, де це вимагає адекватність аналізу політичних аспектів взаємодії з міжнародною системою.

Наступне ми звертатимемося до цього способу, аналізуючи зв'язки пов'язані із взаємодією націоналізму і шовінізму з міжнародною системою, а також національними інтересами конкретних націй, які нині відіграють першорядні ролі у відповідних державах, тобто є державними націями, чия свідомість або принаймні великою мірою визначають державну політику. У такому ключі ми, зокрема, розглядатимемо взаємодію націоналізму і шовінізму з сучасними міжнародно-політичними процесами, а також зовнішню політику Польщі, Республіки Польща і Російської Федерації.

Цим є ще один аргумент на користь взаємозамінності – здебільше лише ситуативної – нації та держави, який, як і всі інші з поля зору нашого дослідження, проте через певну складність вартий, щоб на ньому наголосити. У багатьох державах роль певної національної спільноти – провідної або, тим більше, гомогенної – є настільки визначальною, що в разі відсутності такого особливого статусу цієї нації, навіть без формальної лояльності до держави як такої, шляхом відкидання її матеріальної та духовної культури як основи державності, фактично позбавляє і легітимізує існування цієї держави, під час чого буде воставлене існування самого державного дому і державного суверенітету. Так, реалізація проекту “Україна без українців”, тобто держави, виповненої неукраїнським змістом, що викликається гаслом певних впливових політичних кіл, без сумніву означає крах не лише української нації, а й Української держави.



### 1.2.2. Націоналізм і шовінізм в сучасних міжнародних політичних процесах: дві функції взаємодії

Специфіка впливу націоналізму і шовінізму на міжнародні відносини, а надто труднощі з визначенням об'єктивних ознак цих явищ, змушують сконцентруватися насамперед на функціональному вимірі окресленої проблеми. До цього спонукає характер та інтенсивність взаємодії націоналізму і шовінізму з міжнародною системою, обумовлювання ними зовнішньої політики окремих країн і міждержавних об'єднань, а також їхнє значення для сучасної та майбутньої міжнародної безпеки. Аналіз цих обставин дозволяє визначити дві головні функції *усамостійнення* та *інтеграції*. На нашу думку, саме ці дві функції були і залишаються базовими і для націоналізму, і для шовінізму власне у взаємодії з зовнішнім світом, що оточує національну спільноту. Цей аспект визначальний для вирішення цих функцій поряд із вимірами внутрішньої структури національної ідеології, окресленими в параграфі 1.1.2. Застосовуючи наведені визначення націоналізму і шовінізму, та уявлення їхньої ролі та характеру в міжнародному контексті можна встановити спільні та відмінні моменти розгортання цих функцій.

Національне усамостійнення, як інструмент виокремлення та захисту певної нації від решти світу, є першорядним елементом будь-якої національної ідеології. Усамостійнення сприяє кристалізації національної тотожності, усталенню мобілізації спільноти, запобігає "розчиненню" нації у національному суспільному середовищі. Якщо мати на увазі націоналізм, усамостійнення є визначальною, але не абсолютною величиною, що аж ніяк не виключає всебічного розвитку нації в активній мирній взаємодії з рештою спільнот, нерідко навіть за рахунок компромісів щодо деяких національних принципів. Порівняно з ним усамостійнення шовіністичне передбачає досягнення національної самодостатності за будь-яку ціну, заперечуючи міжнародне порозуміння і співробітництво та передбачаючи прагнення до автаркізму.

Націоналістичне чи шовіністичне усамостійнення вважають найбільш "природним" або й єдиним іманентним елементом національної ідеології. Понад це, інтеграція

співробітництва аж до об'єднання в ціле  
або елементів найчастіше трактується як аль-  
тернатива націоналізму (у широкому значенні), його анти-  
под. Однак, на нашу думку, функція інтеграції обов'язково  
включає національну ідеологію і є нерозривно пов'язаною з  
тенденцією до зближення деяких національних спільнот або ж  
спільноту і раціональна поведінка окремої нації, націленої  
на досягнення певної мети, яку важко або неможливо досягну-  
ти окремо, без об'єднання зусиль з іншими суб'єктами. Функ-  
ція інтеграції націоналізму передбачає сполучення зусиль або  
об'єднання у певний союз окремих націй на взаємовигідній  
основі з невирішеною метою. Коли маємо справу з шовініз-  
мом, інтеграція означає або інкорпорацію інших спільнот до  
власної "своєї поля" з метою задоволення власних інтерес-  
ів або об'єднання зусиль для досягнення тих або інших шові-  
ністичних цілей.

Така ситуація дозволяє поглянути на сучасні інтеграційні  
процеси в новому світлі. Справді, останні десятиліття стали  
часом інтенсифікації глобальних інтеграційних процесів.  
Вони не тільки і результатами технологічний прогрес,  
але розвиток комунікацій, міграція населення, а також  
ідеї спільні для усіх континентів та переважної більшості  
нашій філософії співіснування і співпраці зробили окремі  
частини світу, забагато "ближчими" одна до одної і взаємоза-  
висновок, що дозволяє окремим ученим стверджувати  
про появу "глобального села" – наслідку такого специ-  
фічного явища, як глобалізація. Однак, попри те, що сучасні  
інтеграційні тенденції є масштабнішими та результативніши-  
ми, ніж у попередні часи, вони аж ніяк не є принципово  
новим явищем, яке мало б неодмінно привести до "національ-  
но-культурного" – безслідного зникнення націй і усього, що  
з ними пов'язане. Сьогодні немає достатніх підстав, аби  
стверджувати, що такі "наднаціональні" утворення вже спри-  
чинили до цього, оскільки вони залишаються і, мабуть, ще  
довго залишатимуться власне національними утвореннями за  
своїм змістом, цілями і змістом існування. Ми не заперечуємо  
можливості зникнення якихось інших, ніж національні, іден-  
тифіційних суб'єктами чого ми, зрештою, і є), лише підкреслюємо

можливість та важливість їхнього співіснування: немає сумніву, після входження Польщі до Європейського Союзу поляк не перестане почуватися і залишатися поляком, вважаючи себе ще й “повноправним” європейцем. Разом з тим не можна припускати вихід інтеграційного процесу з-під контролю навіть у достатньо недалекому майбутньому.

Важливо наголосити на такому моменті: сучасні інтеграційні процеси, як правило, ініційовані націоналізмами окремих націй, а не абстрактними космополітичними силами. Загалом, здійснюються цими спільнотами, свідомо реалізують національні інтереси. Можна з великою імовірністю припустити, що в ці інтереси зовсім не входить розчинення в якомусь аморфному і непередбачуваному “транснаціональному” об'єднанні чи, ширше, світі. Британський вчений А. С. Мілуорд у своїй провокативній для західного наукового світу праці “Європейський порятунок національної держави” (1992) на основі аналізу історичних джерел робить висновок, що спробою спонукуючи лідерів держав, які форсували “Європейський проєкт” у післявоєнний період, були власне національні інтереси. Багато відомих піонерів європейської єдності, такі як бельгієць П.-Г. Спаак, німець К. Аденауер, італієць А. де Гаспері та французи Р. Шуман і Ж. Моне, “були переконані, що національна держава могла бути врятована і стати основою успішного післявоєнного порядку в Європі” [Цит. за: *Morgan R. 2000*, с. 570]. Зрештою, треба пам'ятати і про можливість трансформації “форми” нації, зберігаючи одночасно її “суть”. Як ми вже зазначали вище, це мало місце у минулому і мабуть, відбуватиметься й у майбутньому.

Парадоксальна, на перший погляд, пов'язаність функції інтеграції з функцією усамостійнення має насправді цікавий логічний підтекст. Вона полягає у тому, що інтеграція частіше і є тим інструментом, за допомогою якого нації намагаються зберегти і зміцнити свою самобутність, протистоячи небезпечним викликам національній ідентичності воєнного, економічного, політичного та культурного характеру, спрямованим на внутрішньому згуртуванню спільноти. Саме у цьому ми бачимо причину прагнення і стимулювання процесу створення добровільного входження до широких регіональних та світових багатонаціональних структур з боку чи не всіх національностей.

світ сучасного світу. З іншого боку, важливою передумовою успішної інтеграції нації у будь-які об'єднанчі структури, як і міжнародну систему загалом, є самоідентифікація – наявність сформованої національної ідеології, якій завжди властивий певний “ізоляціонізм”.

Таким чином, хоча націоналізм, як зрештою і шовінізм, не може бути стимулювальним чинником інтеграції. Від самого початку в процесі створення певних об'єднань функція національної ідеології окремих націй може не виконувати функцію інтеграції або переважувати її. У цьому випадку питання про справжню мету такого об'єднання, її відповідність національним інтересам спільнот та їхніх членів. Навіть не можна ігнорувати і той варіант, коли об'єднання сприяє зростанню у “транснаціональне”, однак навіть у цьому випадку цілком певно можна дошукатися замаскованого національного початку такої “транснаціональності”. Зрозуміло, що від поглиблення інтеграції ЄС у довгостроковій перспективі виграють насамперед великі та потужні держави, такі як Британія чи Франція, економічний, політичний і культурний потенціал котрих здатні забезпечити цим націям належне місце у майбутній “наднаціональній” Європі. Ще важко вивести таку національну домінуючу в Співдружності Незалежних Держав нині та спрогнозувати, кому належить провідна національна роль у майбутньому, якщо в процесі інтегруватиметься аж до утворення “наднаціонального” світу. На нашу думку, у випадку просування інтеграції до певних об'єднань до згаданої якості, принаймні в певних випадках досягатиметься цілком протилежний ефект: замість того, щоб припустити, що насправді відбуватиметься зміщення національних позицій (і, відповідно, націоналізму) на користь певних спільнот за рахунок послаблення або й повної відсутності в рамках таких об'єднань інших націй.

Враховуючи цю небезпеку, переважна більшість націй сучасного світу, як уже зазначалось, відкидає самоізоляцію, шукаючи шляхи об'єднання зусиль з іншими спільнотами для самооборони та збереження. Інтенсифікація інтеграційних процесів спричинена глобалізацією: внаслідок “ущільнення” світу, розширення світоглядної, політичної та економічної взаємодії на усю планету та виникнення глобальної взаємо-



залежності, конкуренція між націями набула масштабнішого розмаху, створюючи умови для "умасштаблення" самих суб'єктів такої конкуренції. Об'єднання націй у різноманітні спілкартви є, як бачиться, ефективною відповіддю на цей виклик нсвальної міжнародної системи.

Запропоновані у параграфі 1.1.3. дефініції націоналізму і шовінізму ґрунтуються насамперед на висновках аналізу сучасних міжнародних відносин. Здатність до мирного співіснування нації з іншими спільнотами, відкритість до співпраці з ними та намагання узгоджувати національні інтереси з інтересами інших націй становлять дуже важливі і найпомітніші ознаки націоналізму, що вигідно відрізняють його від шовінізму. Останній не толерує будь-яких інших націй, крім своєї, здійснюючи щодо них агресивну політику, якщо тільки їй дозволяють обставини. Ефективна взаємодія з іншими спільнотами у цьому випадку можлива лише для досягнення певних короткотермінових, у своїй більшості знову ж таки економічних цілей. Ця взаємодія припиняється негайно після досягнення мети або, навпаки, за видимої безрезультатності такої співпраці, обертаючись на звичний для шовінізму відкритої або прихованої війни – тепер уже між колишніми союзниками. Такому результативі співробітництва, як свідчить історія, не зарадить підписання жодного "вічного" миру, "ввічливого" союзу чи таємних протоколів про взаємовищу "дружбу". З численних прикладів можна виокремити німецько-радянські стосунки часів А. Гітлера і Й. Сталіна, коли спроба результативної співпраці між двома найкривавішими шовіністичними режимами, що здійснювалась зокрема й згідно з підписаним Пактом Молотова-Ріббентропа, закінчилася жорстокою і безкомпромісною сутичкою між ними. Тому інтеграція, що проводиться спільнотою, де панує шовіністична ідея, своєю справжньою метою має використання ресурсів інших націй для задоволення егоїстичних інтересів цієї спільноти, а не ж анексію і асиміляцію чужих територій та людності.

Термін "інтеграція", коли його використовувати у зв'язку з шовіністичними пориваннями націй, набуває істотно іншого значення. Найчастіше тут йдеться про анексію, асиміляцію, примус працювати лише задля чужих національних інтересів тощо. Ця форма інтеграції не передбачає відкритості нації до



...у ім'я досягнення обопільної користі, дарма  
...такою в шовіністичній пропаганді, роз-  
...перед на недостатньо згуртовані, без чіткої  
...та зі слабкою самототожністю національні  
...Свіж у сучасному світі помітною стала тенденція  
...націями такої інтеграції. Наочнішою стає  
...не лише для спільнот, втягнутих у ці сум-  
...струк, а й тих, котрі розраховують отримати вигоду  
...народів: шовінізм, як це буде показано  
...для майбутнього також і тих націй,  
...часто підмінюючи справжнє націєтво-  
...загарбницькими війнами та сутічками.

...нам говорити про послідовну взаємовигід-  
...чи то на двосторонній, чи багатосторон-  
...у формі галузевих контактів або глибших інтегра-  
...як про "прерогативу" націоналістичної  
...Саме спроможність націоналізму з її мобілізаційними до-  
...до результативної співпраці  
...ефективності міжнаціональних спілок,  
...забезпечити невід'ємні потреби людини, досягну-  
...світі. Шовінізм же не здатний до справжнього  
...тим більше, інтеграції, націленої на отри-  
...для усіх учасників цього процесу стратегічних  
...національна винятковість та самозахоп-  
...шовінізму, трансформують природне для  
...вивищення у стан "внутрішньої" самоізо-  
...цей стан починає поступово доповнюватися ще  
...своєрідним "карантином", куди все  
...такі держави внаслідок солідарного ігно-  
...за них санкцій з боку міжнарод-  
...Можна сподіватися, що в майбутньому  
...шовінізм, який проявляється у внутрішній і  
...попри подекуди неймовірні потуги замас-  
...шовіністичні дії під псевдоінтеграцію, будуть  
...від інтеграційних процесів. Вони, ставши  
...ідеології, потраплять на узбіччя міжна-

...здійснення націоналістичної зовнішньої полі-  
...від шовіністичної, у сучасних умовах немис-

лиме без всебічного міжнародного співробітництва. Одним з головних його елементів треба вважати участь в інтеграційних процесах, які нині мають місце чи не в усіх регіонах світу і результатом яких є утворення різноманітних міцних і ефективних об'єднань. Очевидно, що такі спілки не формуються спонтанно. Головними підставами інтеграції треба вважати збіг стратегічних інтересів, спорідненість внутрішньої системи цінностей і традицію різнобічних зв'язків та сталих контактів. Самі ці три компоненти, на нашу думку, найчастіше й формують мотивацію утворення певного багатонаціонального об'єднання, визначають напрям інтеграції окремих націй.

Використаний тут термін "багатонаціональний", на нашу думку, точно передає суть такої спілки. Адже "наднаціональний" характер утворення не лише не відповідатиме інтересам окремих націй, а значить і загалу їхніх членів, але й не буде в змозі забезпечити достатню ефективність її функціонування. Лише завдяки об'єднанню окремих національних спільнот на рівні визначальних компонентів такої спілки, а не їхньому розчлененню в єдиному цілому, досягатиметься така ефективність. У результаті створюється певна структура, що складає підсистему відносно глобальної суспільної системи і яка є скріпленою синергетичним зв'язком. Іншими словами, тільки за умови збереження націй і націоналізму всередині такої структури вона становитиме складну самоорганізовану систему. Ефект від неї значно переважатиме, по-перше, суму тих результатів, що його досягли б нації-учасниці, інтегровані в цій системі наодинці, а по-друге, користь, отриману від асоціації складових спілки в єдине ціле. Зрозуміло, що така система неможлива за умови домінування серед націй, що беруть в ній участь, ідеології шовінізму. Спілка, що буде порадкована реалізації егоїстичних інтересів однієї або кількох націй, тобто де спільний інтерес не збігатиметься з інтересами кожної з націй-учасниць, буде малоефективною в цілому і навіть згубною для більшості цих спільнот. Таке об'єднання не ґрунтуватиметься на інтеграції в сучасному розумінні цього слова.

На особливу увагу заслуговують максимально місткі складні поняття, що мали б позначати "конгломерат більш чи менш пов'язаних між собою локальних соціоісторичних утво-

... до нього власний життєвий цикл і – найголовніше –  
... ціннісну ідею та програму її здійснення” [Хара-  
... с. 90], які найчастіше позначають терміном “циві-  
... Як так більше важливо, що нерідко якраз цивілізацій-  
... слугує показником для визначення пара-  
... політики.

... властива істотна аморфність та супереч-  
... поважними об'єктами наукових дослід-  
... історико-культурна, суспільно-полі-  
... економічна думки планети повернулись до  
... методу, що має майже двохсотрічний науко-  
... у XIX–XX століттях ученими різних  
... В. П. 2000, с. 224]. Що важливіше, категорія  
... пов'язана з нею геополітична термінологія ста-  
... у колах реальної політики, істотними  
... і шовіністичних доктрин.

... цієї тенденції, в загальних рисах змальова-  
... не братися до уваги. Укрупнення багато-  
... до розмірів “цивілізації” у сьогоднішніх  
... геостратегічну перевагу її членам. Однак  
... набагато глибший зміст, ніж звичайне  
... що вимагає від нас глибше з'ясувати це

... “цивілізація” увійшло до широкого наукового, а  
... обігу з початку XIX століття. Істотного  
... історико-практичного застосування надала  
... “Росія і Європа”. Автор виступив заснов-  
... історичних типів: “природна система  
... в розрізненні культурно-історичних  
... як головної основи поділу її від ступенів  
... ці типи (а не сукупність історичних явищ)  
... [Данілевский Н. Я. 1991, с. 87]. Данілев-  
... самобутні цивілізації в історії людства: еги-  
... ассирійсько-вавилонно-фінікійська, індій-  
... грецька, римська, ново-семітська,  
... (європейська); ще одна цивілізація, котрій  
... майбутнє, – слов'янська – перебувала,  
... в процесі становлення.

У першій половині ХХ ст. найважливішими текстами цивілізаційної тематики, власне ідеї співіснування різноманітних цивілізацій, були "Присмерк Європи" О. Шпенглера і "Дослідження історії" А. Тойнбі. Шпенглер зосередив увагу не стільки на аналізі історичного минулого цивілізацій, скільки на прогнозуванні їхнього майбутнього. Висновок був провокаційним для Європи, хоча й закономірним з огляду на місце і час народження твору – кризова Німеччина після Першої світової війни (1918–1922 рр.): Європа постаріла і назавжди вичерпала себе як лідер планети. Робота Тойнбі, що розтягнулася у часі на півстоліття (1910-ті – 1960-ті рр.), досі залишається найфундаментальнішою працею у цій галузі досліджень. Спершу Тойнбі нарахував близько 100 самостійних цивілізацій, потім послідовно скорочував їх число до 36, 21 і 13. Кількість змінювалася залежно від критеріїв класифікації: спочатку самодостатньою одиницею історичного розвитку він вважав національну державу, потім групу країн, тісно пов'язаних між собою культурою, і, нарешті, релігійні системи світу.

Найбільш резонансним текстом серед сучасних досліджень, безперечно, є "Зіткнення цивілізацій?" С. Гантінгтона, директора Інституту стратегічних досліджень Гарвардського університету. У 1993 р. Гантінгтон висунув концепцію конфлікту та взаємодії восьми цивілізацій. Стверджуючи, що нація-держава залишиться важливим дійовим суб'єктом міжнародних відносин, він, однак, акцентував на питанні належності країн до тієї чи іншої цивілізації як головну причину конфліктів між націями з різних цивілізаційних об'єднань. На його думку, конфлікти загострюються за культурно-цивілізаційними ознаками, тобто у світі має місце справжнє суперництво між окремими цивілізаціями.

Тим часом, "тепер, як і колись, війни, як правило, ведуться між (та всередині) націями та етносами, а не окремими цивілізаціями. Ведуться вони агентами суверенних держав і ні, але стара, знайома логіка територій та союзів часто спонукає членів тієї самої "цивілізації" до ворожнечі, а членів різних "цивілізацій" до об'єднання своїх зусиль. [...] Типологія цивілізацій Гантінгтона не збігається з картою конфліктів, що історично мали місце у ХХ столітті. Скажемо більше, вона є неточною, навіть довільною систематизацією", – зауважує Дж. Грей



[1991, с. 156-157]. Справді, прикладів такої неузгодженої загальної теорії з практикою, що істотно підважує її авторитет, можна навести достатньо: об'єднання зусиль православної Росії та мусульманського Таджикистану в справі боротьби з єретичним ісламом; збройне втручання західних держав у внутрішній конфлікт у Югославії як реакція на генцицид, здійснений християнами албанських мусульман Косова під час останньої ірано-іракська війна тощо.

Звертаючи увагу на таку обставину. В центрі усіх цих проблем стоїть не цивілізація як така, а проблема зіткнення, взаємодії між різними суспільно-історичними об'єднаннями, державами і імперства якогось з них. Звідси можна зробити висновок про реальне утилітарне використання досліджуваного поняття загальної теорії "цивілізаційної теорії". Практичний зміст такої теорії, на нашу думку, полягає у спробі з'ясувати, як окремі (найперше власної) нації в історії та, конкретних умовах геополітичних умовах, а також прагненні знайти оптимальні шляхи розвитку цієї нації у майбутньому. Цей висновок переформується з аргументом, викладеним нами вище: формальне чи умовне, реальне чи гадане об'єднання стоїть під собою власне національну мотивацію.

Найбільш реалістично це можна спостерегти в працях Даниїла Данилевського. Насамперед впадає у вічі практичний зміст його творчості, що під цим кутом зору можна сміливо заранити до відомих відповідних національних ідеологій. Власна національна історія у центрі "кращої" цивілізації, підкреслюється її перевага над усіма іншими не лише в певній цивілізаційній спільноті, а й над усіма іншими цивілізаціями. Даниїл Данилевський намагання своїми текстами безпосередньо впливати на долю світу. "Росія не може інакше знайти свого місце в історії, якщо не стане незалежною, самостійною політичною системою держав і держав, протидією Європі всією своєю спільністю і цілісністю" (Даниїл Данилевський [Данилевский Н. Я. 1991, с. 402]. Крім того, простежується проєкція національного думання на цивілізаційний контекст - категорична певність вищості власної цивілізації та переконаність у необхідності місянських функцій. У багатьох інших цивілізаційних об'єднань і окремих націй. Звичайно, ці моменти легко прослідкувати у чи не всіх національних і американських авторів, що досліджують цивілі-

заційну і геополітичну царину. Найяскравішими сучасними прикладами є З. Бжезінські та А. Дугін (про твори останнього докладніше мова йтиме нижче). Бжезінські говорить уже про цивілізацію, де домінує США, а американську глобальну систему: "Американська глобальна сила втілюється через глобальну систему власне американського типу, яка віддзеркалює внутрішній американський досвід" [Бжезінський З. 2000, с. 24]. У цих та інших текстах помітне загострене вивіщення та месіянство. Це пояснюється передовсім непересічним місцем у міжнародній системі спільнот, до яких належать ці автори, та значенням політики цих спільнот для майбутнього світу. Зрештою, національної мотивації теоретичних конструкцій можна дошукатися й у розробника цивілізаційного підходу Шпенглера і навіть Тойнбі. Вже сама назва праці Шпенглера "Присмерк Європи", вказує на власне національний песимізм твору, зумовлений, як уже зазначалось, жалюгідним становищем Німеччини у той час.

Поняття "цивілізація" не може вважатися самодостатнім об'єктом дослідження, а тим більше суб'єктом міжнародних відносин. На нашу думку, цивілізацію треба розглядати лише в національному контексті – як "цивілізацію націй", як одну з форм спілки національних спільнот, до того ж, мабуть, найбільш умовну. Хоча, треба зауважити, унікальність цієї форми об'єднання полягає у наявності особливого типу розвитку. Це є чимось більшим, аніж звичайний збіг стратегічних інтересів, який ми спостерігаємо в інших об'єднаннях. До того ж ключовими "дотичними" елементами тут є спорідненість системи відносин членів та сталість багаторівневих контактів. "Саме цінності у кінцевому підсумку визначають об'єктивні умови і можливості, що зумовлюють виникнення і розвиток відповідних соціальних утворень" [Кульчицький Б., Кульчицька І. 1999, с. 12].

Співвідношення між цією спілкою і окремими спільнотами визначається не стільки "природним", "вродженим" характером, скільки ставленням до певної цивілізації, заснованою, зрозуміло, на об'єктивних умовах розвитку націй. Релятивність належності до тієї або іншої цивілізаційної спілки найпомітніше на прикладі "межових" націй, тобто тих, котрі знаходяться на так званих цивілізаційних розламах. До таких зараховують

Україну, певною мірою також Польщу і Росію. "Взаємність" цих національних культур і територій обумовила певну "незалежність" зв'язку з окремими цивілізаціями – як належати до однієї з них та уникнути можливості належати в іншій або ж "балансування" між цими цивілізаціями. Іншими словами, приналежність до певного цивілізаційного об'єднання цих трьох країн є достатньо невизначеною, а певний цивілізаційний розвиток є тим елементом їхньої внутрішньої та зовнішньої політики, який обумовлює її смислові наслідки. Навіть більше, приклад однієї з найбільш "західних" країн, Туреччини, яка протягом уже майже століття намагалася "європеїзуватися", засвідчує ту ж релятивність такої цивілізаційної належності й у випадку націй, які в принципі не належать до "межових" спільнот.

Поворот до найуніверсальнішого поділу світу за цивілізаційним критерієм, доводиться констатувати, що Україна, Польща і Росія опинилися на межі (хоча й достатньо "розмитій") Західної та Східної моделей суспільного розвитку. Сутність цього поділу, а значить, і наслідки від геополітичного розмежування цих спільнот, полягають в існуванні двох мажорантських напрямів соціоісторичного розвитку, що характеризуються, як Б. Харахашем [Харахаш Б. 1999, с. 92], такими рисами:

– (західний) потужний інститут власності, що відіграє визначальну роль в економічному житті, яке ґрунтується на ринковій моделі економіки; соціально-політичний плюралізм, поділ влади, демократичність, світський характер влади; конкурентна та індивідуалістична соціальна етика; релігія абсолютної вартісності, сприяє досягненню Абсолюту, "віра заради віри";

– (східний) абсолютний примат колективних, общинних, національних інтересів над індивідуальними; значне одержавлення економічного життя та відсутність або слабкість інституту приватної власності; деспотичний або теократичний тип державного управління і регламентаційна соціальна етика; етико-політична і суттєво-законодавча функції релігії.

Важко ці загальноші типи розвитку і становлять предмет "цивілізаційної дилеми" України, Польщі та Росії. Як буде розглянуто в розділі 2.2., у кожному з цих трьох випад-

ків проблема має не лише оригінальне відображення, а й важливіше, неоднакові реальні та потенційні наслідки її вирішення. Саме за цієї умови поділ світу на Захід і Схід (як і будь-який інший за "цивілізаційною" ознакою) набуває реальної сенсу. Певна національна ідеологія, що визначає відмінний від інших характер поведінки національної спільноти, унаочнює цей умовний поділ, загострюючи сприйняття проблеми цивілізаційної належності країн. Можна сказати, що проблема належності до цивілізацій окремих національних спільнот, поділу світу на цивілізації загалом, онтологізується власне у націоналістичних або шовіністичних ідеологіях, у застосуванні цих ідеологій в політичній практиці.

### 1.2.3. Держава чи нація? Перспективи націоналізму і шовінізму в контексті удосконалення міжнародної системи

Аналіз націоналізму і шовінізму в контексті актуальних міжнародно-політичних процесів, проведений з позиції ототожнення нації та держави із відповідними застереженнями (параграф 1.2.1.), далеко не висчерпує кола питань, що варті уваги. Проте існує проблема, без висвітлення якої наше поверхневий розгляд взаємодії націоналізму і шовінізму з системою міжнародних відносин був би неповним. Недосконалість міжнародного порядку, якщо підходити з націоналістичних позицій, очевидна. Справді, існує невідповідність політичної світобудови національному принципу, що нерідко проявляється у таких драматичних явищах, як міжнаціональний конфлікт. Факт такої невідповідності змушує нас окремо зупинитися на деяких методологічних труднощах застосування типології національної ідеології, але крім того, і це головне, порушити питання майбутніх провідних акторів міжнародних відносин у контексті пошуку шляхів розбудови ефективної міжнародної системи.

"Націоналізм: будівничий і руйнівник" – таку назву має один з підрозділів книги Дж. Т. Рурка "Міжнародна політика на світовому рівні", котра витримала вже п'ять видань. Як би не були об'єктивні історичні чинники, що інтенсифікують



націоналізм, ми повинні також оцінити його норматив. Чи є націоналізм радше позитивною чи негативною силою? Якщо ні, як хотіли, щоб націоналізм відігравав у майбутньому свою роль, то яку саме?" [Rourke J. T. 1995, с. 182], – питання вступу у заголовок. "Майбутнє націоналізму є важливим, тому що, згідно до римського бога Януса, він має два обличчя. Націоналізм є позитивним чинником для політичної стабільності та будівництва. Але він також приніс світові відчай і жах. У міжнародній політиці він є, по суті, як об'єднуючою, так і розділюючою силою" [Там само, с. 171].

Ця дилема, як легко помітити, базується на тому ж принципі, на який запропонована нами концепція поділу націоналізму на дві частини. Ці дві дефініції націоналізму і шовінізму відображають амбігівністичній природі національних ідеологій, а також властиві їм рухів, які керуються цими ідеологіями, не маючи ніякої ніякої відповідності гуманістичним і демократичним цінностям сьогодення, а й відносно їхнього впливу на міжнародні відносини. Насамперед береться до уваги достатньо великий вплив, який випливає з ціннісної інтерпретації націоналізму на нашу систему, але, на наше переконання, продуктивний вплив націоналізму на "позитивний" і "негативний" вплив національних ідеологій як чинників міжнародних відносин. Ця дилема, як розуміють найперше стосується проблеми впливу націоналізму на стабільність міжнародної системи, від якої, як ми вже бачили, без сумніву, великою мірою залежить добробут і благополуччя всього людства.

Ця дилема прагнення націй до самотності за певних умов може бути перетворити міжнародну систему на хаос, який ніколи не знайдеться місця самим тим силам, які спричинили хаос, чи принаймні докластися до виникнення і загострення суттєвих проблем. Підкреслимо, право на повноцінний національний розвиток має будь-яка нація. Ми мусили прийняти як певний компроміс у цій справі – визначення націоналізму, які засадовують на це більше, ніж інші, – прихильний амбігівністичний підхід. Проте проблема полягає в тому, що націоналізм такої повноцінності найчастіше означає прагнення до самостійного політичного самоврядування – формування власної держави – або посідання привілейованого становища

у межах багатонаціональної держави. Реалізація подібного сценарію навряд чи зміцнить стабільність нашого світу.

Справа не лише у проблематичності здійснення такого кардинального, хоча й бажаного для багатьох спільнот кроку в неповороткій та надзвичайно чутливій до радикальних змін міжнародній системі. Спостерігається незацікавленість у цьому багатьох ключових акторів, що само по собі робить максимально безболісну реалізацію сценарію більш ніж примарною, як, зрештою, і шанси втілювати його в життя взагалі. Питання стоїть щодо можливості "матеріального" втілення такого проекту. Головною проблемою сьогодні, на наш погляд, став би поділ територій. Адже суб'єктами і, одночасно, об'єктами націоналістичних домагань є не тільки складові частини імперій: загальновідомо, що націоналізм є найпотужнішою силою, здатною ставити імперіалізму, цьому різновидові шовінізму. В другій половині ХХ ст. це привело до вражаючих позитивних змін у геополітичній ситуації в цілому світі, а поділ і занепад імперій є мабуть, неминучою, але зовсім не обов'язково трагічною на окремих індивідів та міжнародної стабільності подією. Можна навести багато прикладів, коли дві або й більше нації несподівано претендують на одну й ту ж територію: це і випадок Палестини, і Косового, що стали справжніми кривавими яблуками розбрату для палестинців та ізраїльтян, косовських албанців та сербів, а для світу – небезпечними вогнищами міжнародного напруження, які можуть перекинутися на величезні ареали, якщо не всю планету. Це і десятки, а радше й сотні інших гарячих і тліючих точок (Джамму і Кашмір, Карабах і т. ін.), які неможливо погасити без покривлення котрогось із учасників конфлікту за територію, застосування традиційний спосіб – проведення державного кордону. Десятки тисячі інших, мирних сьогодні, але, за умови трансформації міжнародної політичної системи за справжнім націоналістичним державним принципом, вже завтра потенційно загрозливі для стабільності цілих регіонів теренів. Ця дилема, що нагадує рівняння з нульовим результатом, є, на нашу думку, головною проблемою націоналізму.

Право домагатися реального і формального статусу суб'єктності та гідності існування національної спільноти

в найбільшій мірі міжнародних документах, які визнають дружній міжнародно-правовий режим. Вже в першій статті Статуту ООН, де вказано цілі Організації, йдеться: "встановити дружні відносини між націями на основі поваги до територіальної цілісності та самовизначення народів [...]" (Статут Організації Об'єднаних Націй 1981, с. 144). Принцип "самоопреділення народів" є дуже важливою, однак і досить проблематичною у застосуванні правовою нормою. Його проблематичність зображає насамперед у деякій несумісності з принципом державного суверенітету. Так, "Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами згідно з Статутом ООН" (1975), означає, що "народи мають право вільно визначати своє становище зовні свій політичний статус і здійснювати свій економічний, соціальний і культурний розвиток, і кожна держава зобов'язана поважати це право згідно зі Статутом", але також зазначає, що поняття суверенної рівності держав означає, перш за все, що "територіальна цілісність і політична незалежність держави недоторканні" [Там само, с. 466, 468].

На думку Ж. Тускоз, принцип права народів на самовизначення "раніше має політичний, ніж юридичний характер. Він вимагає певних обставин часу та місця, певних історичних умов" [Тускоз Ж. 1998, с. 69]. Норма про недоторканність державного суверенітету превалює над правом народу на самовизначеність. Разом з тим, помітними є певні диспаритети невідповідність цих принципів за допомогою яких розрізняють поняття "самовизначення" і "відокремлення". Самовизначення і відокремлення є різними речами. У контексті отримання колонією незалежності, відокремлення не було відокремленням, оскільки території метрополій колоніальної були різними. У неколоніальному контексті самовизначення є правом на демократію, правом участі в демократичному процесі, - стверджує Р. Мюллерсон [Müllerson R. 1994, с. 51].

Ця ідея національного руху насправді нівелює цю різницю між принципами, накреслюючи нації шлях до повної незалежності. Звичайно, можна погодитися з Е. Д. Смітом. "Ідея, що нація може бути вільною тільки тоді, коли має власну територію, не є ані необхідною, ані загальнопоширеною".

ною. [...] Не кожен націоналістичний рух мав своїм пріоритетом здобуття держави для своєї нації. Чимало каталонських, шотландських та фламандських націоналістів дужче переймалися самоврядуванням та культурним паритетом у багатонаціональній державі, ніж повною незалежністю [...]. Уявлення ніби кожна нація повинна мати свою державу – поширені, проте не необхідний висновок з центральної доктрини націоналізму [...]” [Сміт Е. Д. 1994, с. 82]. Однак, важко згадати той факт, що наведені приклади автономізму, закріплення статусом національної меншини є тільки одним з нечисленних винятків, що до того ж радше черпають з усвідомлення неможливості державної суверенності для власної національної спільноти, аніж зі справжніх національних поривань.

Тому в цілому, якщо поглянути на фактичний, а не формальний бік справи, можна констатувати нездатність міжнародної системи забезпечити фундаментальні засади декларованого міжнародно-правового устрою світу – рівності народів та верховенства народного суверенітету. “Справді, – пише Р. Мак’Коркудейл, – багато вимог щодо самовизначення з’явилося через те, що несправедливий, заснований на існуючій державі міжнародно-правовий порядок не спроможний відреагувати на легітимні стремління народів. Такі обмеження на підставі права на територіальну цілісність та *uti possidetis* спробами міжнародного права забезпечити на певній території винятковість держави за рахунок народу”. [McCorquodale R. 1995, с. 272] Це є головною причиною набуття багатьма націоналізмами революційних або, за сучасною термінологією, сепаратистських рис, що, треба визнати, робить межу між такими ідеологічними рухами і шовінізмом надзвичайно крихкою.

Щодо шовінізму, то, виходячи з нашого визначення в цьому випадку можна бути набагато категоричнішим, вживаючи сумовуючи характер його впливу на міжнародну стабільність. Шовінізм можна без вагань означити як негативний чинник. Однак у випадку шовінізму існує інша важлива проблема, яка має швидше методологічне коріння і безпосередньо впливає на практики міжнародних відносин.

Відчутна несправедливість світового порядку, що найбільш помітніше проявляється відносно національного принципу рівності міжнародного середовища, породжує макіавелізм суверенітету.



мижнародних відносин. Його головні засади тлумачать міжнародні відносини як неодмінно конфліктні, міжнародну систему – як міжнародну анархію, що є полем політичної боротьби між різними інтересами, де мають місце застосування або загрози застосування насилля, а також вбачають в акторів міжнародних відносин якості зіпсованої людської породи. Цей критичний у науковому світі напрям теорії міжнародних відносин, заснований на песимістичному розумінні міжнародно-політичних взаємин між суб'єктами, звичайно не має над собою достатньо серйозну основу. Проблема в тому, що він не лише пояснює, а й фактично формує для міжнародних відносин ідеологічне тло – заразом як матеріал, який використовується реальною політикою. А цим він легітимізує міжнародну парадигму міжнародних відносин: не загальний інтерес, а власний інтерес; не компроміс, а сила; не мир, а війна; зрештою, не стійкий мир, а тимчасова угода. Саме це де-факто й надалі претендують на “зелене світло” в умовах світової цивілізації.

Цей критичний та реально-політичний макіавелізм робить міжнародну типологію націоналізмів досить обмеженою в порівнянні з реальною міжнародно-політичною практикою: підвладний макіавелістичний принцип безумовності поділу політики на моральну і аморальну, оскільки певні, по суті, моральні кроки суб'єкта міжнародної системи можуть бути моральними як моральні. Саме так можуть бути потрактовані дії держави, що формально підпадають під загрозу провокативного нападу на потенційного агресора.

Цим же не заперечує самої концепції поділу: вона аж ніяк не створює рамок національних ідеологій-світоглядів, які не тільки і визначають конкретні зовнішні політики держави, а є предметом наших студій. Однак треба визнати, що певні важкі труднощі для емпіричного аналізу проявів націоналізму чи шовінізму на практиці в істотно обмеженій часовій перспективі, а надто одномоментних міжнародно-політичних актів – тобто в режимі “тут і зараз”, що і є найважливішим для дипломатичної діяльності. Якщо, беручи до уваги практичний бік використання нашої типології, найцікавішими будуть отримані результати, наприклад, у стратегічному міжнародно-політичному плануванні, то підведення

підсумків щодо окремого, взятого із ширшого контексту зоду політики певного суб'єкта міжнародних відносин. можливо, хибуватиме на істотні неточності. Правда, також пам'ятати, що ця проблема є не новою в науковому аналізі ідеологічних чинників: "вчені дійшли висновку, що саме ми переконань є важливішими для формування загальної політики, ніж під час ухвали рішень щодо конкретних питань" - пише Дж. Т. Рурк [Rourke J. T. 1995, с. 236].

Усе ж, зауважимо, що навряд чи така конфігурація міжнародної системи, свідками якої ми є сьогодні і яку визнають тут як викривлену стосовно національної засади, спостерігатиметься ще довгий час. І справа тепер вже навіть не в подекуди кричущій невідповідності, яка, можливо, породила значно серйозніші наслідки, ніж це здається на перший погляд. "Традиційний" міжнародний порядок, сформований загалом на національно-політичному підґрунті, нині перебуває під загрозою. Існує певна рівновага між актуальною міжнародною системою і двома агресивними світовими тенденціями, своєрідними цивілізаційними сурогатами - глобалізацією ("інтеграцією самою по собі", тобто інтеграцією, що еволюціонувала від засобу досягнення певних благ, підконтрольованою людиною, до самодостатнього і некерованого явища) та "всепальною дезінтеграцією" (П. Циганков називає це явище "партикуляризмом", кардинальним розшаруванням світу в тісні мікро- та макрокомунітарні "реконструкції" - клани, релігійні общини, расові спільноти тощо всупереч національно-державному принципу, що пов'язане з інфляцією ідентичності [Цыганков П. 2002, с. 34-37]). Рівновага у світі вже може бути істотно порушена і загрожуватиме непередбачуваними наслідками. Зрештою, симптоми вказують на це сьогодні саме так можна тлумачити, наприклад, трагічні події вересня 2001 р. у США. Мабуть, настав час визнати, що і націоналізм не тільки не загрожують сучасному політичному світоустрою, а й можуть стати твердим ґрунтом, щоб допустити подальшого розкитування внутрішньої цілісності світу, об'єднаного традиційними цінностями і зв'язками.

Легко давати рекомендації з виправлення цієї ситуації, як свідчать останні дослідження в цій галузі [Див. Leppard J., Nincic M. 2001], снувати малоздійсненні, з огляду на

найвищою майстернею у їх науковою майстернею ідей і реальною науковою практикою, проекти. Проте нагромадження критичних "даних маси", тобто підтримка і розвиток нової ідеї серед науковців, якщо, звичайно, вона виглядає нездатною, здатне перетворити її в інструмент реалізації. Значно важче розробити революційну концепцію, яка могла б реально претендувати на виправлення ситуації. Тому й на якийсь час треба стати "ідеалістом" чи "утопістом" і вкратці описувати *status quo*, з підкреслюванням "нормальної" природи міжнародних відносин, заснованих на принципах та в спокоем стоїка спостерігати за деградацією міжнародної системи.

Ідея і висвітлення такого "утопічного", а на наш погляд, неможливого вирішення цих проблем запропонував професор Гарвардського університету Г. Готліб. Його концепція, викладена в останньому розгорнутому есеї "Нація і держава: новий погляд на сутність конфліктів та обмеження суверенітету", опублікованому у 1993 р. (український переклад надруковано у 1997 році), заслуговує на пильну увагу.

Важко виступає автор визначив мету роботи так: "Ця книга досліджує новітні засоби припинення жорстоких конфліктів, які ведуться в ім'я національної державності. [...] Найважливішим напрямом міжнародного права й дипломатії погано виступає з того, аби впоратися з тими різновидами конфліктів, які спалахнули в Югославії й на Кавказі, та які можуть спалахнути будь-де в Євразії. США, найбільші держави світу та ООН повинні віднайти інші способи реагувати на конфлікти, предметом яких є право на самовизначення чи національну ідентичність" [Готліб Г. 1997, с. 7]. Головна евристичність цієї роботи полягає в тому, що він сам влучно сформулював як державно-правові концепції, так і в витворенні двох нових концептів. Їх використання у житті реконструювало б сучасну міжнародну систему з врахуванням національних потреб, ефективно і безпечно уникнувши глобального безладу і загрози світовій війні.

Термін "новий простір для націй" означає розширення діючої системи держав до включенням системи націй, територіально не пов'язаних у незалежні держави. Це досягається шляхом розширення поняття "суверенітет" на дві частини: суверенітет

як влада над народом і суверенітет як володіння і адміністрування територією, що дозволяє зберегти недоторканість територіальної єдності існуючих держав, а водночас надасть національним спільнотам на цих територіях можливість користуватись усіма громадянськими і політичними правами, досягнути реальної автономії і національної єдності, не виходячи на державні кордони. Поява системи націй передбачала би створення цілісної системи внутрішніх конституційних, регіональних та міжнародних угод, що отримали б гарантії з боку Ради Безпеки ООН. “Цілком можливо розширити рамки міжнародної правової спільноти, включаючи до неї крім держав та міжнародних організацій, також народи і нації. Можна надати міжнародного правового статусу бездержавним народам й націям, зрівнюючи їх у правах із тими, що мають власні держави. [...] Статус таких народів можна затвердити, не міняючи статусу держав, в яких вони живуть. Міжнародна спільнота повинна забезпечити організовану й нетериторіальним принципом народи статусом, близьким до державного, щоправда, він мав би обмежуватися нетериторіальними інтересами” [Там само, с. 41].

2. “Режим національного дому” створюється для гарантування плюралістичної природи багатонаціональних держав. Він онтологізує рамки захисту індивідуальних прав представників певної національної спільноти в межах їхнього “національного простору”, які не обов’язково збігаються з державними кордонами. “Застосування цієї концепції дозволить знайти місце для двох національних домів на одній території у тому випадку, коли за неї сперечаються два народи (як от у Боснії). Це передбачає чітке розмежування понять “національність” та “громадянство”, що нині суперечить практиці багатьох держав. Національні узи зовсім не повинні збігатися (а часто й не збігаються) із узами підданства. Громадянство – юридичне поняття, що походить від поняття держави, тоді як національність – зумовлені етнічно й культурно. Спільний національний дом – концепція, що сягає корінням в історію, культуру та мову. Межі національного дому (*patrie* по-французьки та *Heimat* по-німецьки) визначаються радше давніми традиціями, ніж статтями законів” [Там само, с. 45].



Концепція Готліба є, на наше переконання, надто оптимістична. По-перше, сьогодні вже склалась достатня економічна та соціологічна база для такого перетворення міжнародної системи. Занепад державного суверенітету помітний у багатьох державах, а можливі наслідки цього явища вже обговорюються в спеціальній літературі. Тож навряд чи концепція Готліба цього поняття в теорії та впровадження відносно швидко на практиці стане несподіванкою. Більше того, варто зауважити, що реальна практика міжнародних відносин починає переосмислювати це поняття, яке в процесі розвитку набуло деяку викривлену форму. Бо ж суверенітет як принцип є нерозривно пов'язаний з волею народу, а воля народу зазначення започаткували ще мислителі докласичної епохи, реально належить і навіть ідентифікується з державою – урядами держав і міжнародних організацій. Однак якщо як це не парадоксально звучить сьогодні, але "принципи" демократії насправді позбавлені дійових механізмів відповідності до здійснення суверенітету в широкому міжнародному масштабі. Додаймо до цього профанацію еліти в міжнародній системі – як феномена і навіть самого поняття – і неможливо буде стверджувати, що подальше усвідомлення цієї ситуації сприятиме, наприклад, поширенню такого спеціального і контролюваного явища, як антиглобалізм. А це – не тільки теорія і практика, спричинений подекуди справжнім конфліктом, що утворилося між ними і посполитим народом, – а це і вже запроваджено справедливішу схему "причетності" міжнародного суверенітету, на зразок тієї, що запропонував у свої часи доктор урядів держав у власних вузькокланових інтересах, загрожуватиме достоту марксистським концепціям, провадючи до соціального розшарування вже не тільки в Європі і Північній Америці, скільки за належністю до глобальної промислової когорти, яка зосередила в себе важелі економічного розвитку, та до "решти" населення.

Однак бачу, можна констатувати наявність необхідного набору правових інструментів для здійснення зазначеної міжнародного порядку. Зауважимо, що хоча в міжнародній системі ООН із захисту прав та свобод й було покладено відповідальність на індивід (всупереч концепції Ліги Націй, яка відповідальність перенесла на державу), але ця система охоплювала хоч і недосконалу систему

захисту національних меншин), права та обов'язки абстрактних колективних одиниць є для міжнародного права не новим явищем. Воно має місце і сьогодні [див. *Shearer I. A. 1954*, с. 89–90], тому немає необхідності доповнювати нинішню філософію міжнародного права якимись "революційними" принципами. Що ж до розмежування понять громадянства і національності, то потребу цього підтримують і західні автори. Так, в авторитетному британському підручнику з міжнародного права (витримав одинадцять видань) зазначено: "Держави зовсім не обов'язково ідентична з конкретною расою чи нацією, хоча така ідентичність може існувати" [Там само, с. 86].

По-друге, очевидною є неспроможність традиційних правових засобів вирішити проблеми, що значною мірою підірвало ґрунт для пошуку альтернативних проєктів. Як було показано трохи вище, нездатність забезпечити рівність у праві і статусі національних спільнот в рамках традиційного міжнародно-правового підходу завело реалізацію права на самовизначення у контексті наявного міжнародного порядку у тупий кут. Ще в той час, коли принцип самовизначення народів тільки входив до правової та політичної термінології знаменитим "Чотирнадцятьом статтям" В. Вільсона, держсекретар США Лансінґ в грудні 1918 р. писав: "Що більше я думаю про декларацію Президента щодо права на "самовизначення", то більше переконаююсь у небезпеці вкладання такої ідей у мізки певних рас. [...] Ця фраза просто виповнена дурмитом. Вона даватиме надії, котрі ніколи не зможуть здійснитися" [Цит. за *Müllerson R. 1994*, с. 59]. Обмеження ж поняття до права визначати свій статус у межах наявних державних кордонів, як зазначалось, також важко вважати виходом. Справа в тому, що в сучасних міжнародних політичних умовах тільки отримання статусу суверенної держави надає нації цілу низку привілеїв, гарантує збереження національної відрубності, а також забезпечує певну психологічну сатисфакцію, яка виходить зі самої суті національної ідентичності (див. визначення та дискусію у параграфі 1.1.1.). Що останнього, то варто ще навести таку цитату: "Статус актора престиж актора може тлумачитись як становище, що його ним визнають інші в глобальній ієрархії. До акторів, якби вважали впливовими, відповідно ставляться" [*Mansbach R. W.*

1987, р. 163]. Сам статус актора, а тим більше впливового актора на сьогодні неможливий без державної суверенності.

Що ж до актуальних політичних інструментів виправлення неадекватності міжнародної системи, їхнє використання не повинно бути. Це легко помітити на прикладі сучасного одностороннього характеру міжнародного порядку. Глобальна домінація західного мандарма, роль якого нині успішно виконують США, що нібито дозволяє силовими чи традиційними дипломатичними методами залагоджувати національні конфлікти, – це не є ніяк кращою спільною зі справжньою рівноправністю міжнародною системою, а й є відвертою помилкою, повторюваність якої сучасній історії спостерігаємо сотні, якщо не тисячі літ.

Заради чого цей підхід став би панацеєю від національних проблем майбуття, навіть якщо б його було впроваджено на практиці. Завдяки сильним, закоріненим у людській природі, єдиним виключного і необмеженого права національної самості розвільчатися власною долею, зокрема володіти територією, з якою найчастіше пов'язується минуле і без якої неможливо майбутнє. Модель міжнародної системи "державна плюс нація" насправді є компромісом між самими націями та старим традиційним міжнародним порядком, заснованим на державно-політичних інститутах. Досягнення такого компромісу, на наше переконання, істотно врегулювати багато національних міжнародних конфліктів, а також попередити розпадання "лінійних" суперечок, надавши їм статус міжнародно-правової інституції. Зрештою, компроміс, головною метою якого є вирішення проблеми девальвації державного суверенітету на користь національного дому – нації, є високогуманним. Загалом, насправді запропоновано шуканий "дах над головою" як захист національних і регіональних катаклізмів духовного чи матеріального характеру.

Таким чином підхід "державна-плюс-нація" не заперечує традиційного міжнародного порядку, що склався протягом віків. Завдяки висловочі роль ефективних режимів співпраці (міжнародних інституцій та правових механізмів), він пропонує шлях до удосконалення міжнародної системи шляхом інституціоналізації її компонентів та покращення взаємодії між ними у бік мирної, взаємовигідної взаємодії.

1. Суб'єктність нації у міжнародних відносинах частяся за політичною волею спільноти до самоврядування суверенності у здійсненні внутрішніх та зовнішніх функцій юридичній і/або фактичній здатності бути самоврядною суверенною одиницею, тобто бути реальним актором міжнародних відносин. Незважаючи на істотне зрушення у бік покращення національного начала з державним механізмом, реального утвердження цього в цілому не відбулося. Проте протягом терміну "національна держава" демонструє помітне прагнення нації стати головним елементом світового порядку, закрити за собою виняткові політичні функції та отримати статус суверенної величини глобального масштабу.

2. Аналіз взаємодії націоналізму і шовінізму з міжнародними політичними процесами дозволяє визначити дві головні "зовнішні" функції національної ідеології: усамостійнення та інтеграції. Інтенсифікація інтеграційних процесів спричиняє потребу "умасштабленням" суб'єктів міжнародних відносин. Об'єднання націй у різноманітні інтеграційні структури є найбільш ефективною відповіддю на цей виклик сучасного світового порядку. Серед інтеграційних об'єднань на особливу увагу заслуговує максимально широке об'єднання, яке найчастіше позначають терміном "цивілізація". Здатність нації до мирного співіснування з іншими спільнотами, зокрема в рамках такої об'єднання, є дуже важливою і найпомітнішою ознакою націоналізму. Шовінізм не толерує будь-яких інших націй, крім своєї, здійснюючи щодо них агресивну політику, якщо тільки не дозволяють обставини.

3. Недосконалість міжнародного порядку, якщо підходити з національних позицій, очевидна. Існує невідповідність політичної світобудови національному принципіві, що нерідко проявляється у таких драматичних явищах, як міжнародний конфлікт. Ця невідповідність створює певні методологічні труднощі в застосуванні нашої типології національної ідеології. Модель трансформації міжнародної системи "держава-нація" не заперечує традиційний міжнародний порядок, в спрямована на його удосконалення через створення нової системою держав системи націй.



## ГЕНЕЗИС ЗМІСТУ І СТРУКТУРИ НАЦІОНАЛІЗМУ ТА ШОВІНІЗМУ

Процес формування національної ідеології має вирішальне значення для створення на ґрунті окремої нації ідеології націоналізму або шовінізму, котрі, як зазначалось у попередньому розділі, істотно впливають на міжнародні відносини. Цей процес стосується всіх форм національного світогляду, проте, особливо це стосується власне минулого, того, що повинно бути ґрунтом для досліджень істориків або ж використовуватись як матеріал, але другорядне тло для ширшого аналізу. Історичні факти та події, безпосередньо пов'язані та пов'язувані з процесом творення певної нації, обов'язково присутні в її історичній діяльності у формі інтерпретацій та міфів, різноманітних символів сенси, нерідко складених з вибіркового історичного матеріалу. Крім того, вони становлять кістяк цієї діяльності. Тоді між минулим і сучасним буттям у національній історії майже непомітний: минувшина є ніби частиною сучасності, яка, до того ж, проектується на майбутнє. Термін "історія", отже, набуває максимально широкого, хоча й неабстрактного значення, яке використовується для позначення діяльності і людської свідомості позачасової повноти буття.

Цей процес можна висувати, що генезис націоналізму або шовінізму (як і як всьому і нації як такої) є невинним та всебічним процесом і об'єктивно, і суб'єктивно – на рівні діяльності "історії". Тому закономірно, що в нашому контексті цей процес вимагає глибокого критичного аналізу, оскільки є центральним предметом нашої роботи.

Цей процес істотно увага зосереджена насамперед на аналізі національних процесів, що відбуваються усередині окремої нації. Як націоналізм, так і шовінізм, стають головною причиною конфліктів і часто напружених міжнаціональних відносин у регіоні та світі. Тому аналіз тут базується не лише на історичній праці, так би мовити, "горизонтальну" класифікацію "націоналізму" націоналізму, що проводить геополітичний

поділ націй відповідно до переважального в них типу ідеології – націоналізму або шовінізму. Дослідження українського, польського і російського досвіду ідеологічного генезису зводиться передовсім “вертикально”, тобто відповідно до внутрішньої суті та конфігурації окремої національної ідеології – згідно із запропонованою автором концепцією поділу внутрішньої структури національної ідеології на компоненти-виокремлення: оборонництво, вивищення і месіянство.

### 2.1.1. Оборонництво як елемент структури націоналізму: український досвід генезису

Ще у 1993 р. під час дебатів істориків України, присвячених питанню формування української нації, О. Толочко стверджував: “Я гадаю, що така увага української історіографії саме до ідеї безперервності, нескінченне дебатування безперервності є певною реалізацією комплексів, бо потай ми всі знаємо, що українська історія не є неперервною” [Формування української нації 1995, с. 54]. Йшлося про ідею тягlosti української нації з часів Київської Русі, науково постульованої у самій історії України М. Грушевського понад століття тому. Викладена у фундаментальній праці “Історія України-Руси”, стислий її варіант міститься у знаменитій статті, надрукованій у 1904 р. у Петербурзі: “Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII в., потім галицько-польський XIV–XVI в. Володимиро-Московська держава не була ані наступницею Київської, вона виросла на своїх корени [...]” [Грушевський М. 1904, с. 299].

Промовисто категорична позиція, яку озвучив Толочко, віддзеркалює безкомпромiсність дискусії навколо істинності концепції Грушевського, що триває досі і підкреслює значення проблеми не лише для української історіографії, а й сучасної України загалом.

Це питання, відгомін котрого знаходимо у закордонній науковій літературі, безпосередньо стосується давньої академічної дискусії про датування зародження націй взагалі та кожної зокрема. Західні модерністські теорії є не менш категоричними у своїх висновках, ніж наведена вище точка зору

Грушевського вживаючи. "Модернізм заперечує концепцію Грушевського, але ми твердимо, що Грушевський довів антинауковість цієї концепції, то тепер, якщо стати на позиції наукової антинауковою виявиться позиція Грушевського. Ці тези переді марксистські трактування історії були невідомими для цього уявлення про тяглість української історії від періоду Київської Русі" [Формування української нації, с. 50]. - зазначив під час згаданої дискусії С. Плохій. У підтвердження цієї тези достатньо навести характеристику праці Грушевського західним дослідником націоналізму Дж. Армстронгом: "Найвизначнішою постаттю українського націоналізму XIX ст. є Грушевський, харизматичний історик, сконструйована історична тяглість України забезпечила легітимність українських колективних інтересів у суперечці з польським і російським націоналізмами" [Armstrong J. 1994, с. 126]. Грушевський тут - ідеолог українського націоналізму, а його праці - не більше, ніж вузькі історичні матеріали. Подібно слід сприймати думку авторитетного історика Дж. Армстронга, згідно з якою Грушевський "так само як і будь-який інший, заслуговує називатися батьком українського націоналізму" [Armstrong J. 1990, с. 4]. З цих тез випливає, що український націоналізм і, відповідно, українська нація не старші від праць історика.

Таким чином, істинність суперечки навколо істинності схеми української нації, як видається, полягає не у встановленні віку української нації, а в іншому: від наукового "вердикту" щодо істинності прямо чи не безпосередньо залежить дуже багато питань національного буття України, разом з легітимністю сучасного державного утворення. Це стосується не тільки довговічності існування українства у формі нації, але й безперервності перерви в його розвитку, а у встановленні факту і характеру зв'язку сучасної України з націоналістичними формаціями. Адже на відміну від інших націоналістичних форм, котрі мали змогу довгий час тішитися історичною спадковістю, така історична спадковість в українській нації для частини дослідників, як бачимо, не є очевидною. Чи це має сучасна українська нація коріння у минулому чи, навпаки, вона виникла спонтанно, внаслідок націоналістичних дій кінця XIX-XX століть?

Як було показано у параграфі 1.1.1., проблема має глибокий теоретичний підтекст. Ми виходимо із засад про нерозривний зв'язок ідеології-світогляду та реалій, які в ній відображаються. Тому вже в самій аргументації Толочка тези про ненауковість концепції Грушевського, де зазначається, що в її основу "буквально" покладено схему Галицько-Волинського літопису з переконанням київської історії в Галич" [*Формування української нації 1995*, с. 53], знаходимо ключ до розв'язання проблеми тягlosti української історії. Як видно, уже тоді, наприкінці XIII – початку XIV ст., існувала ідея соборності України у всьому просторі, яка, кожного разу із усе більшою силою виривалася у литовсько-руський, гетьманський та новітній періоди. Така історія України у "Кройніці" (1671–1672) Ф. Софоновича починається від давніх часів і розглядає наступні її етапи: Київська держава – Галицько-Волинське князівство – українські удільні князівства в складі Великого Князівства Литовського – Гетьманщина. За хроністом, справу Володимира Святого і Даниїла Галицького продовжували князь Свидригайло, представники українських князівських родів і, звичайно ж, українські романи [Див. *Мицик Ю. 1996*, с. 34–35]. Взагалі, з початку XVII ст. чіткою ідейною метою екскурсів в історію, що, за словами Н. Яковенко, стали ледь не ритуалом літературної продукції зокрема, київського інтелектуального середовища, є "продемонструвати правонаступність політичного буття руського народу на своїй території. Вищим сакральним символом виступає безперервність святощів Києва – столиці першосвятелів Русі" [*Яковенко Н. 1996*, с. 25].

Тому ми маємо підстави говорити про спадковість української історії вже хоча б з погляду існування ідейної єдності, не вдаючись до емпіричного аналізу духовної та матеріальної культури народу чи інституційної спадковості цих епох. Проте цьому не відкидаємо можливості розривів у національному розвитку України. Проте це не заперечує чіткої схеми спадковості такого розвитку, своєрідного "хребта" націотворення процесу, кожна ланка якого неодмінно спиралася на попередню: вибудовувалась певна національна (чи протонаціональна) єдність, де кожен наступний етап був би неможливий без попереднього. Без київсько-руського, галицько-волинського та козацького періодів Україна XIX–XX ст. не відбулась би.



...на "порожньому місці", як це постулюють  
... І в цьому полягає тяглість сучасної  
... в попередніми її формами: етнічна, соціо-  
... ідеологічна.

... будь-яка наукова історична праця не позбавле-  
... не вільна від сьогочасної  
... Тому не може бути сумніву в тому, що і в Гру-  
... такий елемент інтерпретації реальних  
... вагомим аргументом проти догмати-  
... як. зрештою, і досліджень будь-якого  
... "Суб'єктивний", тут ідеологічний, бік твор-  
... від "об'єктивного", суто наукового. Проте це  
... факту, що розроблена ним схема спирається  
... достатньо об'єктивно відображені у  
... багатьох його праць – тяглість розвитку укра-  
... Можливо, критики заслуговує яскраво вира-  
... схеми такої тяглість – припущення щодо  
... чи якісь інші моменти. Але це у жодно-  
... науковості блискуче здійсненої розвідки  
... нації у багатовіковому відрізку світової

... зтриматись на дискусії щодо істинності схеми  
... змусила не лише актуальність питання,  
... розглядаючи генезис української  
... теорія стала вихідною  
... українського історіософського думання. Не  
... положень столітньої теорії. Ми навмисне  
... на формі цієї спроби ревізії – категоричності  
... засад, аби констатувати наявність  
... проблеми, яка, на нашу думку, і спричини-  
... Це – невиробленість "системи  
... національної ідеології, відсутність хоча  
... розгортання. Бо ж ідеологічного  
... спільнота мусить керуватися якоюсь  
... це "ідеологія" загального розчарування  
... та непомірного матеріального збагачення  
... Мова йде про витворення  
... світоглядного стрижня, де були б визначені

загальнонаціональні цінності та пріоритети, що не давала їй ґрунту для подібних дискусій.

Загалом усвідомлюючи нагальну потребу в такій ідеології та частина сучасної української нації, котра мала б відіграти роль національної еліти і відповідати за кристалізацію нації, не в змозі наважитися на вироблення повноцінної національної ідеології. Зрозуміло, до цього причетний цілий комплекс причин, серед яких – зручність такої ситуації для певних політичних сил. Адже національно дезорієнтованим суспільством можна легко маніпулювати, використовуючи його у власних партикулярних інтересах. Однак головною причиною, на наш думку, є неповнокровність національного руху в історії України, нерозривно пов'язаного з неповносилістю національної ідеології – переважанням в її структурі досвіду оборонництва. Безперестанне шарпання у бік ідеологічних моделей чужих національних культур та епох, спроби химерно “вживити” такі чужорідні елементи до світу рідної нації, з одного боку, та пошук виправдань новітньому акту творення держави, доведення права на національну самостійність нації та осередкованій ролі українства в ній – самозрозумілих речей, які не потребують цього в принципі – з іншого боку, вже у наш час свідчать про недоконаність факту усамостійнення, насамперед, у свідомості самих українців. Комплекс ущербної національної ментальності, що наказує неодмінно оглядатися на котрогось з нібито “старших братів”, творити власну політичну і економічну культуру конче як безпосередню відповідь на струнку політичної окремої акції чужинців є одночасно причиною і наслідком оборонницького характеру національної ідеології.

Вище ми не даремно пов'язали питання спадковості з постулатами модернізму. У зв'язку з досліджуваною проблемою український випадок, можливо, один з найбільш вдалих для обґрунтування припущень модерністських теорій нації та націоналізму. Адже через перерви в націєтворчому процесі, зокрема, знищення Гетьманщини, коли на місце певної форми національної спільноти прийшла Малоросія як звичайна імперська провінція і коли майже століття “пауза” була змінена активним націєтворенням у другій половині XIX ст., цього разу вже як модерної нації, на видозміненій ідеологічній основі існує спокуса провести чітку часову риску утворення “України”

“захисту”, визначивши її кінцем ХІХ століття. І саме ці  
... через хронічну відсутність держав-  
... український націоналізм у структурному вимірі  
... найбільше доклалися до вкорінення психоло-  
... комплексів “захисту”, “відповіді на”, підмі-  
... національний розвиток і нерідко ставлячи  
... і самодостатність національного

... українського націоналізму були притаманні також  
... і месіянства. Так майже недосліджена, на  
... концепція “Київ – другий Єрусалим”, що сягає  
... Київської Русі, була важливим елементом  
... козацького руху. На думку Б. Яськіва, ця  
... протистояла московському месіянству і лягла в  
... незалежності у той час [Яськів Б. І. 1996,  
... оборонництво треба вважати домінантним виміром  
... національній ідеології. “Український націоналізм  
... як свого роду “відповідь” – ідеологічна,  
... і, власне, емоційна – на інший, могутніший,  
... націоналізм панівної нації”, –  
... [Рябчук М. 2000, с. 220].

... і самозрозуміла обставина: національна ідеологія  
... неодмінно вступатиме у полеміку з ідеоло-  
... Вона мусить пройти певний шлях у кри-  
... руху, визріваючи у цьому процесі від  
... оборонництва до інших форм своєї ідеології.  
... як українська, у цей час всупереч своїй волі  
... інших національних спільнот Центрально-  
... у тому числі й польська. “У цьому плані “Історія  
... М. Грушевського була нічим іншим, як багато-  
... реплікою на “Историю государства рос-  
... [...” [Там само, с. 221]. Зрозуміло, що  
... виклик традиційній російській історіо-  
... вагомими аргументами *відреагував* на  
... теорії. Однак українська проблема полягає у  
... від сусідів-поляків чи того ж Грушевського,  
... довів існування вагомих підстав для  
... української нації і, по суті, запропонував базу  
... ідеологічної програми, покликаної вийти за

межі оборонництва, українство внаслідок відомих об'єктивних і суб'єктивних обставин найчастіше не йшло далі цього визначення національного світобудування.

Звісно, це стосувалося не лише епохи Грушевського. Проблема, яку ми уклали в синтетичну схему українського оборонництва, має значно глибше історичне коріння.

Злам XVI–XVII ст. був, на нашу думку, вирішальним для зародження модерної системи національного світогляду українців. Саме у цей час відчуття етнічної спорідненості, засноване на спільності території, релігії та мови, переростає в модерне усвідомлення себе нацією – тепер уже і як політичної спільноти. Цікавими з цього погляду є спроби україноцентричного тлумачення сарматської ідеології та український хозаризм.

Досліджуючи українську відміну сарматизму на приклад київського інтелектуального кола, Н. Яковенко зазначає, спираючись на твори польських ідеологів, і саме за аналогією з поняттям *patio Polona* – “польським політичним народом”, з кінця XVI – поч. XVII ст. тут широко вживається поняття “руський народ”. “Спершу воно є досить аморфним синонімічним окресленням православного населення Речі Посполитої, однією з часом і семантично, і територіально звужується, аж доки приблизно з 1620-х років не набуває термінологічної конкретності, позначаючи мешканців територій, історично пов'язаних з Київським і Галицько-Волинським князівствами княжої доби” [Яковенко Н. 1996, с. 25]. Україноцентрична візія минулого, як того ж підкріплена провіденціалізмом, була чітко зорієнтована на сучасне і майбутнє “руського народу” (неодмінного атрибута власне національного мислення) – на доведення нібито договірного характеру входження Русі-України до складу Польської Корони, спрямованого на виокремлення третього рівноправного члена (опріч польського і литовського) Речі Посполитої. “Концепція договірних взаємин ніби логічно завершена здійснене київськими інтелектуалами виокремлення руського народу як самодостатньої політичної спільноти, чие існування 1) санкціонується Божим промислом (безперервність київських святинь), 2) легалізується наявністю власної династичної верстви (князі, нащадки Володимира Святославича і Даниїла Галицького), 3) персоніфікується у безперервності збройної верстви – панів-шляхти” [Там само, с. 26].



національної ідеї кінця XVIII – початку XIX ст. в усіх її проявах і особливостях” [Борисенко В. 1996, с. 7].

Найцікавішою пам'яткою в нашому контексті є “Літопис” (1720 р.) Величка. Тут знаходимо набагато чіткіше окреслення, ніж у його попередників, поняття українського народу, виразно сформульовані ідеї самостійності та соборності України як етнополітичної одиниці. “Ці назви [Україна і український народ] виступають як цілком визначені територіальні і національні категорії”, – переконаний О. Сухий [Сухий О. 1996, с. 150]. Загострене розуміння єдності українських земель, згадане у формулі “цьогобічної і тогобічної України”, що видавалося тоді, в умовах геополітичних обставин, зумовлених Андрусівським договором 1667 р. та Вічним миром 1686 р., давалося не очевидною, заслуговує на особливу увагу. Описуючи у “Передмові до чительника” власні враження від побаченої руїни на Правобережній Україні, Волині та Галичині, де побував у час козацького походу 1701–1702 рр., Величко, зокрема, зазначив: “Надивився я того всього, що кажу, порожнього і мертвого, повболівав серцем і душею – бо ж зробилася пустою ця красива колись і переповнена всілякими благами земля, частка вітчизни нашої україно-малоросійської, і всілякі в незвідь посельці її, славні предки наші!” [Величко С. В. 1991, с. 27]. Проте, засуджуючи поляків, що своєю політикою доправили до українсько-польської війни, С. Величко не осуджує роль Росії у поневіряннях, які вже тоді випали на долю України по обидва боки Дніпра. З цього погляду, красномовною видається фраза, якою автор пояснює ставлення до кочівельного козацького походу: “я проходив з помічним малоросійським військом, яке було послане за монаршим указом царської пресвітлої величності, указом на допомогу полякам проти шведів” [Там само, с. 26].

Узагальнюючи, можна констатувати, що і сарматизм, і хозаризм виказують оборонницьку спрямованість тогочасної української національної ідеології. І той, й інший були зумовлені подібними ідеологічними концептами чужинської агресивної політики яких загрожувала українській спільноті, та виступали інструментами у протистоянні з ними: український сарматизм намагався ставити чоло сарматизму

тварини, то хазаризм був покликаний передовсім до злиття з загальною російською інтегральною ідеологією.

Важливим досвідом українського оборонництва, уже втіленим в політичних і соціальних умовах, є панславизм. Можливо, варто припустити, що саме панславизм став безпосереднім провісником української національної ідеології наступної епохи. Ми зупинимося на двох панславістських конспектах, складених у підросійській Україні XIX ст., котрі ввійшли у Статуті та програмному документі Кирило-Мефодієвського товариства, а також "Вільній Спілці" М. Драгоманова. Тут знаходиться чітке розуміння України як нації усіх українців, провісників народу, подається відмінне від попереднього бачення української спільноти у співдружності рівних націй, засноване загалом на європейському романтизмі та національному соціалізмі.

Ці документи є цікавими для нас передовсім своєю функціональною спрямованістю [Див. також Кузик П. *Слов'янофільство*. 2000]. Серед головних функцій, покладених на слов'янський рух історичною ситуацією XIX ст., які визначив Я. Поліван [Поліван І. 1997], найвагомішими для українського вивчення на нашу думку, є такі:

1) культурно-національна і політична самоідентифікація нації Слов'янської міф втілював певний етап цієї самоідентифікації, він обумовлював розрізнення слов'ян і неслов'ян у єдиному історичному людстві, а також досліджував неповторні риси цього часткового слов'янського етносу в загальному спорідненні з іншими етносами;

2) активна підтримка певного етапу національного розвитку, впринципі "адаптації" до ідеї власної самостійності;

3) втілення ідеї братерської спільноти народів, покликаної згуртувати зусилля гноблених слов'янських народів у національно-визвольній боротьбі. Реалізація цієї функції була можлива саме в умовах домінування величезних імперій – Російської та Австрійської, коли про визволення окремого етносу йшло мовою інтеграції у широкі визвольні рухи годі було й мовити.

Важливо зауважити над Кирило-Мефодієвським товариством (1840–1846 рр.) таке стереотип, витворений радянською кри-

тикою: трактування товариства найчастіше вміщається у кліше “революційно-демократичний”. На думку Б. Якимовича використовувати цю тезу щодо українських ідейних рухів хибно – вона є винятково російським ідеологічним продуктом [див. Якимович Б. Книга...1996, с. 25–41]. Але навіть якщо прийняти змістовне навантаження тези, то у випадку Кирило-Мефодіївців необхідно наголосити, що таким чином буде обзначено лише одну з граней їхньої колоритної доктрини. Скажімо, той же демократизм був насправді демократизмом глибоко християнським. Так, пункт третій першої частини Статуту (“Приймаємо, що кожне плем’я (слов’янське) повинно мати правління народне”) тут же доповнювався; “приймаємо. Правління, законодавство [...] у всіх слов’ян повинні ґрунтуватись на святій релігії господа нашого Ісуса Христа” [Статут Кирило-Мефодіївського товариства 1990, с. 155].

“Революційність” заслуговує тут на особливу увагу. Російські дослідники революційний характер товариства бачили винятково у його прасоціалістичних положеннях; нібито саме вони загрожували царатові та імперії. Однак спростовує це хоча б наступне. Двадцять шостого травня 1847 р. начальник Третього відділу Імператорської канцелярії О. Орлов рапортував Миколі I: “У Києві та Малоросії слов’янофільство перетворюється на українофільство. Там молоді люди з ідеєю об’єднання слов’ян поєднують думки про відновлення мови, літератури і звичаїв Малоросії, доходячи навіть до мрій про повернення часів минулої вольниці та гетьманщини [...]. Уряду необхідно вжити деяких заходів [...] особливо проти українофілів, а також думки останніх про відновлення народності їх батьків можуть повести малоросіян, а за ними й інших підвладних Росії народів до бажання існувати самобутньо” [Доповідь О. Ф. Орлова 1990, с. 309].

Зацитовані рядки, напроти яких цар власною рукою вписав “Справедливо”, змушують уважніше вчитатись у, здавалося б, давно вивчені тексти. Й справді, першою ідеєю Кирило-Мефодіївського братства у Статуті визначено: “духовне і політичне об’єднання слов’ян є істинне їх призначення, до якого вони повинні прагнути”. Однак під номером два йде таке положення: “Приймаємо, що при об’єднанні кожне слов’янське плем’я повинно мати власну самостійність” [Статут Кирило-Мефодіївського товариства 1990, с. 155].





у російській інтерпретації слов'янщина була єдино правильною, вибраною Богом цивілізацією, то у теоріях українських слов'янофілів акцент робиться на іншому. Тут не помітної ненависті до Заходу, яка присутня чи не в усіх російських авторів, а слов'янство розглядається лише як одна з декількох частин людства, до того ж "племено слов'янське то найменший брат у сім'ї Яфетовій" [Там само, с. 162]. Войовничому слов'янському месіянству росіян українці протиставили мирну місію країни-будителя: "І встане Україна з своєї могили і знову озоветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик і встане Слов'янщина" [Там само, с. 169], "бо хто каже сам про себе: "Я лучший оду всіх і розумніший над всіх, усі мусять мене коритися і за пана мене уважати і робить те, що я задумаю", той зогрішає первородним гріхом, котрий погубив Адама. [...] котрий хотів стать вровень з богом і упав у пекло" [Там само, с. 155]. Відозва "До братів великоросіян і поляків" (кінець 1845 р.) є зразком справжньої національної терпимості та людинолюбства: "Це глаголить до вас Україна, бідна сестра ваша, котру ви розіп'яли, і яка не пам'ятає зла, але співчує вашим поневірянням і готова проливати кров дітей своїх за вашу свободу" [Відозва "Братья великороссияне... 1990, с. 172].

Проект перетворення Російської Імперії на федерацію народів "Вільна Спілка", що його розробив Драгоманов у 80-х роках XIX ст., проголошував: "У землях, населених українським племенем, повинно бути засноване товариство "Вільна Спілка", яке поставить своїм завданням роботу для політичного, економічного і культурного визволення та розвитку українського народу й іноплемінних колоній, що живуть серед нього" [Драгоманівський збірник 1996, с. 9].

Драгоманов вважав, що "ідея панславізму зародилася в лоні націй, які втратили свою національну державність і стали "меншими" в сім'ї", датуючи її появу XVI–XVII століттями. "Саме серед цих меншостей, – вів далі мислитель, – це ідею знаходить найбільш відданих апостолів і ревних проповідників. Тому це скоріше ідея оборонна, ніж загарбницька; це, – перше за все, ідея свободи" [Там само, с. 85]. На його думку, саме нації пригноблених і позбавлених національної державності були попередниками і вчителями хом'якових, аксаковських, гільфердінгів та інших російських слов'янофілів; якраз "це

...зробила багато шкоди для розвитку пансла-  
визму, тому що вона внесла в нього вузький дух націо-  
налістичної, націоналістичної релігійної нетерпимості та політич-  
ної нетерпимості" [Там само, с. 86].

...первісного, демократичного варіанту з  
"...об'єднання племен-меншостей" вказує на вагому про-  
блему. Одним з перших є й зворотний бік українського пансла-  
визму. Засвідчує Д. Донцов про український панславизм  
...Драгомановий зокрема як про "віру в усякі химери,  
...космополітичну, гума-  
нітарно-християнсько-народну, соціалістичну, федералістичну  
... яку принесла нашій знеможеній нації скаліче-  
... XIX віку" і "намагалася за всяку ціну  
... в нас той шляхетний тип [українця], витворений  
... традиціями" [Там само, с. 99], треба вважати пере-  
... не позбавленими певного сенсу. Реверс  
... панславизму полягав у тому, що він виконував  
... ідеологічного виправдання неспроможності  
... для самої самостійне існування. Цій безпорадності,  
... з почуттям національної меншовартості, найлег-  
... було заловатися за міфом про приреченість слов'ян  
... об'єднання.

...зробити висновок, що поряд з іншими,  
... причинами втілення української національ-  
... у панславизм, одна з них лежить у слабкості цієї  
... загалом. Принаймні у XIX ст. український  
... стати до відкритої боротьби з шовінізмами  
... претендувати на щось більше, ніж закамуюфльова-  
... в утопічній та суперечливій теорії союзу слов'ян-  
... Тому мусимо погодитися з І. Франком, що "не  
... національного ідеалу, найкращі українські  
... в обсерсійськiм морі, а ті, що лишилися на  
... впадали в зневіру і апатію. Для нас тепер не  
... що брак віри в національний ідеал, проду-  
... на політичній полі, був  
... в житті Драгоманова, був причиною без-  
... політичних змагань [...]" [Франко І. 1986, с. 283].

...у знаменитій статті "Поза межами можливого",  
... робить рішучий висновок: "синтезом усіх ідеальних

змагань, будовою, до якої повинні йти всі цеглини, буде ідеал повного, нічим не в'язаного і не обмежуваного (крім добровільних концесій, яких вимагає дружнє життя з сусідами) життя і розвою нації" [Там само, с. 284]. Про те, наскільки важко давалося це розуміння українству і в ХХ ст., свідчить приклад українського націонал-комунізму.

Український націонал-комунізм як довершена доктрина з'явився на початку 1919 р. з виданням у Саратові праці намісників Української комуністичної партії В. Шахрая і С. Малаха "До хвилі. Що діється на Україні і з Україною". Написаної усього за чотири тижні у стилі революційного оптимізму, безкомпромісності та непідробної ідейної щирості, цей документ можна сміливо назвати "Українським комуністичним маніфестом" (таку назву йому дав І. Лисяк-Рудницький, який першим оцінив важливість цієї праці і якому належить добротна її критика) [див. *Лисяк-Рудницький І. 1973, с. 218-227*].

Автори "До хвилі" виходили з теоретичних положень класиків революційного марксизму: світ, вважали вони, перебуває у вогні боротьби капіталізму з пробудженим пролетаріатом. Однак класичні марксистські догми мали оригінальне застосування до українських умов: в ім'я революції і згідно з теорією Маркса, вірили вони, Україна має стати справді незалежною соціалістичною державою; тільки у Самостійній Робітничо-Селянській Совітській Україні можуть справедливо втілюватись принципи комунізму, лише вона здатна підготувати ґрунт для звершення революції на Україні. Інакше не може бути, переконували автори, оскільки "український народ як нація незалежно від класового стану, виявив свою волю відносно свого визначення, відносно свого державного стану. [...] скрізь виявилася воля до того, аби: (1) організувати себе як державно-політичну націю; (2) об'єднати різні частини української землі, де живе переважна більшість українців, незалежно від відрізняючих державних меж, в єдину українську республіку; (3) не через теоретичні висновки, а власним досвідом і ходом подій він висловився за самостійну республіку" [*Малах С., Шахрай В. 1967, с. 157*].

"До хвилі" була чи не першою спробою у світовій політичній думці поєднати націоналізм і комунізм в одне ціле. "Розпочинаючи рід комуністів "націоналістів", комуністів "шовіністів"

“патріотів”, ми хочемо показати, що ми не аби-  
ма “патріоти”, “націоналісти”, “патріоти”, а теж “по Марксу”.  
Наша комуністична, але самостійна – ось прагнення і суть  
доктрини Шухрая і Мазлаха. “Наша тактика скоріше нагадує  
тактику Савослава [...] котрий не крився, а прямо говорив:  
«Ми теж говоримо російському і українському  
пролетаріатові: ідемо на Ви з “хво-  
льовим” українського “націоналізму”, хочемо “отруїти” вас самос-  
тійною Україною” [Там само, с. 267–268].

Доктрини українського націонал-комунізму  
Шухрая і Мазлаха безпосередньо втілились у програмі створе-  
ної у серпні 1920 р. в Києві Української комуністичної партії,  
перехрещеної до КП(б)У і більш відомої як партія “укапістів”  
перетворена до 1925 р.; найвідоміший лідер – М. Ткаченко). Та  
КПУ не була єдиною такою партією. Найчисленнішою з них  
була Боротьбистська комуністична партія (боротьбистів) (1918–  
1925 рр.); вона чітко стояла на платформі українського націо-  
налізму. “У цій книзі викладені теоретичні основи укра-  
їнського комунізму, – пише І. Майстренко, – які стали пізніше  
основною усіх самостійницьких комуністичних течій в КПУ  
того часу. На всіх документах боротьбистів, укапістів, фрак-  
ції націоналістів в КПУ, на статях Скрипника лежить печать  
української теорії національного питання” [Документи україн-  
ського комунізму 1962, с. 13]. Націонал-комунізм був присутній  
в програмі КП(б)У. Найвідомішими проявами націонал-комуні-  
зму були “думський” і “хвильовизм”.

Це висловлене вище дозволяє з упевненістю стверджу-  
вати, що український націонал-комунізм як повноцінний рух  
існував. Попри відсутність організаційної і тактичної єдності  
між цими течіями, головні ідеологічні засади були єдині. І в  
той час були такі ж утопічні, як і ідейний ґрунт російського  
націонал-комунізму. Однак його проблема була не в тому,  
чи ці ідеологічні засади об’єктивно не можна було здійснити на  
практиці, і не в тому, що українські націонал-комуністи все ж  
намагались це зробити. Від самого початку цей рух був при-  
чиною до перазку контрверсією його внутрішньої природи.

Наша звітність погодитись з Лисяком-Рудницьким у  
тому, що “світлізація, що фактично наступила, була в першу  
очередь результатом російської інтервенції” [Лисяк-Рудницький І.



1973, с. 225]. Цей націонал-комунізм не був поміркованим соціал-демократією Центральної Ради чи радикальним соціалізмом тих партій, більшість яких пізніше змушена була злитися з КП(б)У, або ж марксизмом українських груп у складі західноєвропейських комуністичних партій (як наприклад Закордонна група українських комуністів на чолі з В. Винниченком). Його комуністична складова, радянсько-більшовицька за своєю суттю, була принесена в Україну на багнетах червоного російського шовінізму.

Прекрасною ілюстрацією до цього є біографія наркомюстиції, а потім освіти М. Скрипника. Від початку своєї революційної діяльності він стояв на позиціях загальноросійської більшовицької революції, в планах якої Україна була частинкою плацдарму для її звершення, географічною одиницею. Українське питання його не цікавило ще й тому, що ця революція мала б розв'язати будь-які національні проблеми. Лише починаючи з 1917 р., перебуваючи в Україні, куди його вислав Ленін із завданням силою долучити її до більшовицької революції, і де зіштовхнувся з могутнім національним відродженням, чимраз, то дужче почав прихилитися до української культури, а потім і українського самостійництва, щоб стати українцем. Те саме сталося зі щедро цитованими Володимиром Шахраєм і Мазлахом, а також з добре відомим письменником М. Хвильовим. Це яскраво потверджує твір Хвильового "Вашинепи", де змальовано гірке каяття автора, колись фанатичного комунара, котрі разом з тисячами інших становили кость українського націонал-комунізму: "Карамазова захопила соціальна революція своїм розмахом, своїми соціальними ідеалами, що їх вона поставила на своєму прапорі. В ім'я цих ідеалів він ішов на смерть... Але як мусив себе почувати, коли він, попавши у так зване соціалістичне оточення, побачив, що з розмаху нічого не вийшло й що його Комуністична партія потихесеньку та полегесеньку перетворюється на звичайну собі "собирателя землі руської" [Хвильовий М. 1993, с. 5].

Цей комунізм був для них рідним до їхнього національного прозріння, але ставав чужим тому. І десь на межі рівноваги цих двох різних світоглядів поставала трагічна дилема розривання непокінченого – російського більшовизму і українського націоналізму. Як пише І. Лисяк-Рудницький, ці люди, які

Тисячі сповідали віру в комуністичну революційну ідеологію в умовах батьківщині, опинилися в надзвичайно трудному становищі. Бо в очах своїх патріотично настроєних співвітчизників вони були спільниками чужого наїзника, тоді як їхні земляки-товариші дивилися на них із глибоким підозрінням, як на «випереджених ухильників» [Лисяк-Рудницький І. 1973, с. 225]. У передмові до видання "До хвилі" англійською, М. Лютий, характеризуючи цих людей, зазначив, що їхня діяльність була "просто відчаєм з огляду на революцію, котра зраджувала їх" [Malykh S., Shakhrai V. 1970, с. V].

Український націонал-комунізм остаточно знищено в 1950-х рр. Як видається, що, навіть якби цього не сталося, у процесі свого розвитку він, "отруєний" націоналізмом (висловленою словами авторів "До хвилі"), неминуче розпався б на дві суттєво відокремлені частини, два національні світогляди – український та російський [Детальніше про це див. Кузик П. Український... 2000].

Не бачимо амбівалентність української ідеології, яку ми зустрічаємо у концепціях ще XVI–XVII ст., сповна проявилася на початку XX століття. Не можна забувати, що цій амбівалентності протиставили свої теорії такі визначні українці, як М. Савицький, В. Липинський, Д. Донцов, Ю. Липа, які, йдучи за ідеями Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки в XIX ст., розробляли цінність та повноцінність національної ідеології у наступну епоху. Проте мусимо констатувати, що значний вплив на розвиток оборонництва має і на сучасне українське суспільство.

Як ми вже бачили вище, оборонництво присутнє у будь-якій національній ідеології. Однак, на відміну від польського і російського випадків, українське оборонництво стало домінуючим напрямом національного світогляду і подає дослідникові найбільш "багатогранний" ґрунт. Спроба показати оборонництво в загальній системній схемі, окрім власне наукової цінності, має велике практичне значення: чесний погляд на український досвід національної ідеології саме під цим кутом дає нам певну думку, конче необхідний для того, щоб зробити певні висновки в процесі сучасного націєтворення. Адже перебування ніби в тіні потужних сусідніх націй, відсутність рівноправного діалогу з сусідніми культурами не

могли не позначитися на світогляді українства, зокрема і його еліти. Амбівалентність, неповносилість і непослідовність, які часто натрапляємо, аналізуючи українську національну ідеологію, – є одночасно причиною і наслідком української проблеми, своєрідним “зачарованим колом”, яке протягом історії багато разів ризикувало стати “зашморгом” на тілі української нації.

Постійне балансування на межі національного існування і небуття позначилося навіть на етнонімі нації. І якраз та чи інша інтерпретація своєї самоназви самими українцями – “Україна” – може стати справжнім екзаменом на національну зрілість і повноцінність уже сучасної нації. “Окраїнна земля”, як перший етнонім тлумачить більшість науковців [Наконечний Є. П. 1998, с. 115], може трактуватися і як “окраїна”, “окраєць” – периферія або прикордонна смуга (значення, на якому акцентує Р. Шпорлюк у своєму відомому есеї з промовистою назвою “Україна: від імперської периферії до суверенної держави” [Szporluk R. 2000]), і як термін, що несе у собі глибоке історичне достоїнство, як назва країни і народу, “розташованого в Великому степовому кордоні між Європою і Азією”, як його бачить Я. Дашкевич [Наконечний Є. П. 1998, с. 115]. Видається, що від того, яким чином українці потрактують значення власної назви, великою мірою залежатиме майбутнє українського націоналізму і нації загалом.

Все ж, хотілося б сказати і таке. Важко повірити, що в якомусь недалекому майбутньому українською нацією мовлячи оволодіти шовінізм. Проте відкидати таку, навіть гіпотетичну можливість означає робити перший крок до руйнування вкорінених на українському національному домі націоналістических традицій. Національний нарцисизм і самозасліпленість, незнання власних помилок не тільки не роблять честі, а й загрожують, як буде продемонстровано нижче, серйозними наслідками для національної спільноти. Заперечування і нехтування хоча б незначними проявами шовінізму в минулому та сьогоденні, приклади якого знайдемо, мабуть, в будь-якій нації, поза всяким сумнівом обернуться проти самої нації. Альтернативи націоналізму і шовінізму, як дві протилежні доріжки національного розвитку, реальні як для Польщі та Росії, так само і для будь-якої іншої нації, зокрема і для України.





тим станом: вона вперто осуджувала “плебеїв”, котрі прагнули поламати станові та суспільні бар’єри і стати рівноправними членами національної спільноти. Лише шляхта, на думку її членів, могла ототожнюватись з охоронцем польських традицій (зокрема знаменитої “золотої волі”), володіти почуттям самодарності та, головне, відповідальності за долю нації. Це вивіщення перетворилося на потужний світоглядно-психологічний комплекс, який спрямовувався не лише “усередину” суспільства, а й “назовні”, стосуючись інших націй. Тому бачення поляками своєї нації, як абсолютно виняткової та унікальної у порівнянні з усіма іншими, великою мірою є продовження цього шляхетсько-станового вивіщення.

Справжнім фундаментом національної ідеології поляків у новий час став сарматизм. Центральною ідеєю цієї концепції є виведення походження поляків-шляхтичів від давнього іранського племені, легендарних гордих і волелюбних сарматів. Тому шляхетство вважалося майже містичною якістю, заснованою на безперечно кращому біологічному походженні. Понаючи ще від Я. Длугоша, ця ідеологія отримує численних прихильників у XVI і найбільше XVII століттях.

Зміцненню сарматизму і виокремленню шляхти від решти польського суспільства якнайбільше посприяла інкорпорація чужорідних земель Польською Коронаю. Адже якщо в середині XVI ст. польський народ загалом розумівся як єдина людська спільність, пов’язана культурною єдністю, історичними минулим та єдиною (народною) мовою, то пізніше цю концепцію витісняє шляхетський сарматизм. Практичне значення цієї ідеології полягало у зміцненні Речі Посполитої – притягненні литвинів та русинів-українців до польського політичного, а згодом і культурного поля. “Суть сарматського світожиття, – пише мистецтвознавець П. Олендзкі, – окреслює потреба спільних моделей культури – малярства, архітектури, літератури, – які змогли б на довільному обширі створити єдиний переказ мистецтва і життя, універсальну ауру *Domus*” [Ołędzki P. 1999, с. 12].

“У цьому значенні сарматизм був історичною документальною виправдання існування польсько-литовської Співдружності, до якої у середині XVII ст. безуспішно (бо запізно) спробувано приєднати третій, український компонент”, – зауважує

польський шляхетський дослідник шляхетської культури Я. Тазбір [Там само, 1998, с. 90]. Уявна кровна спорідненість аристократичної верхівки усіх цих трьох спільнот швидше за все мала на меті відкрити не якусь квазінаціональну шляхетську ідентичність, а протидіяти асиміляції непольських етнічних груп: "Поняття польського народу сприяло процесові інтеграції цього стану на обох берегах Речі Посполитої. Спільність привілеїв через кілька років чи десятиліть приносила зі собою спільність мови і культури, причому чого стала остаточна полонізація більшості українсько-руської, а також української шляхти" [Там само, 1998, с. 90].

Зрештою, польські ідеологи не зупинялися лише на звеличенні власної спільноти, а й вдавалися до пропаганди поширення власної культури. Взагалі вивищення, як було сказано вище, є своєрідною проміжною ланкою між оборонництвом і націоналізмом. Однак у польському випадку цей вимір національної ідеології, принаймні у XVI–XVIII ст., є ближчим до оборонництва.

Самозвано у цьому зв'язку є концепція *antemurale christiana* ("християнського муру"). Починаючи з XV ст., у польському суспільстві надзвичайної ваги набуває ідея про архімагістрів мислі оборони східного кордону християнства від варварів, що виходять від варварського світу по той бік муру, який, згідно з повір'ям, покладену на польську націю самим Богом. Тому не дивно, що українські дослідники вважають цю концепцію польською [Дашкевич Я. 1993, Трохимчук С. 1997, с. 48–49].

Одним з перших пам'яток польської месіянської літератури був "Меморіал про освячення Речі Посполитої" Я. Остророга, написаний у 1456 році. Головна думка цього твору полягає в тому, що за праведну діяльність Польщу обдаровано Божою милістю – покликанням бути оборонником Христової віри у східній Європі. Самозвано удостоєні такої високої честі поляки повинні не тільки захищати, а й активно боронити християнство і нести Божі закони до варварів. Переконання, що польський народ є народом, обраним Богом, яким колись був єврейський, і тому тішитися Божою милістю, з надзвичайним запалом виголошується у XVI ст. Ш. Старовольські у "Журбі матері Корони Польської" та В. Коховські у "Псалмодії польській". Останній твір "Псалмодія", написаний 1693 р., став найвиразнішим і

найвизначнішим ідеологічним витвором польського месіанства у доромантичну добу. На цьому творі варто зупинитись докладніше.

“Псалмодію польську” було присвячено десятій річниці дня перемоги християнської коаліції держав під Віднем у 1683 р., очолюваної польським королем Яном III Собеским, над османським військом, що загрожувало всій Європі: “Співаймо Богові, християни, пісню нову: адже Він вчинив диво, зававши вдруге бусурманську потугу” [Цит. за: *Starnawski J.* 1999, с. 44]. Вона складається з 36 псалм, писаних за аналогією з “Псалмами Давидовими” Святого Письма, за тією ж структурою, у тому ж стилі та інтонації, і з перекликанням сюжетів канви. Так, ідею Давидового Псалму 113 “Вихід Ізраїля з Єгипту” переймає концепція псалму 32 “Псалмодії”, де виражується вихід польських військ з Угорщини. Події 1683 р. становлять кістяк твору, з них виводяться усі важливі положення тут висновки. Віра у месіанське покликання Польщі аргументується, зокрема, тим, що Ян III “є людиною від Бога посланою, аби водив Сарматію”. Наводиться і класична для месіанських ідеологічних побудов думка про Божі вчинки, здійснені вибраним, тут польським, народом: “Рука твоя, Боже, людська, поганів стерла” [Там само, с. 45].

На відміну від попередніх творів, “Псалмодія польська” містить ідеологічно довершену месіанську схему; бракує тут хіба що такої її складової, як перспектив на майбутнє. Однак це дуже важливий твір для розуміння характеру, а ще балансу вектора польського вивищення. Перемога 1683 р., як зазначає “Псалмодія”, стала вирішальною для визнання найважливішими ворогами польської нації поганської Азії, кордон якої нібито був спільний зі східним кордоном Речі Посполитої Польщі. Християнство і, відповідно, Європа, таким чином закінчувались на Польщі; далі починався ворожий поганський Схід, з яким можуть дати раду тільки поляки (“Тим Польща служить, що при правовірній вірі ворогів своїх погубить”, – писав той же Коховські [Там само]).

Варто відзначити, що польське месіанство збудувало свій мур християнства одразу ж на польській етнічній межі, тоді як справжня границя християнського світу щодо мусульманського Сходу проходила на схід від Росії, на південній межі

на сход та південь від Грузії і Вірменії і т. д. Тому, насправді, пресувати цю "стіну" далі на схід, поляки почали не лише християнське православ'я, яке для них було не існувало, але й уніятський католицизм, котрий не мав жодних сподівань щодо колонізації українців. "З цієї точки зору було поза муром польського католицизму, який намагався колонізувати в ім'я поширення не християнських ідеї (жодні з них там були), а агресивного і шовіністичного польського римського католицизму", – робить зауваження Я. Дашкевич [Дашкевич Я. 1993, с. 58]. Менш категорично Тазбір, однак і він визнає справедливність цих аргументів. Правда, що у XVI–XVII ст. Польщу майже рік-у-рік спустошували татарські набіги, а в її історії записані як половецькі набіги (1620), так і дворазові перемоги під Хотином (1672 і 1673), не згадуючи вже про знану на цілий світ битву під Вітковицею (1683). [...] Але правдою є й те, що від 1683 року в Польщі в сумі не більше, ніж 25 р. польсько-татарських воєн, а татарські загоны з'являлись у Польщі також переважно з інших союзників проти козаків, шведів чи військ імперії, тобто, що б там не казали, християн" [Tazbir J. 1986, с. 108].

Ця конкретна *antemurale* можна розглядати в контексті загальної культурної доктрини "культурної місії", яка, еволюціонуючи і зв'язуючись, з месіянською ідеєю, проте, існувала ще до неї. Ця доктрина, геополітичний вектор якої був спрямований на схід, загалом ґрунтувалась на двох ідейних принципах, тісно переплетених між собою, які можна виокремити в дві базисні принципи 1) "етнографічного матеріалу" і "культурного вакууму".

Варто зауважити, що знаходячись на східному і, частково, південному узбережжі з Польщею (так звані кресові народи) – це народи, які як "етнографічний матеріал", – недорозвинені та не здатні до самостійного існування спільноти. Порівняно з ними польська культура перебуває на значно вищому щаблі розвитку, тому Польщі належить виняткова цивілізаційна функція щодо цих "нецивілізованих" територій.

Ці "кресові" народи (українці, білоруси, частково литовці) – це народи, позбавлена цивілізації; будучи народностями



слабкими і неспроможними витворити власну культуру. Вони рано чи пізно неодмінно будуть поглинені цивілізаційним впливом. Оскільки з одного боку вони межують з Росією, а з іншого – загрожує російщення. Тому Польща повинна бути з культурною місією на цих теренах першою.

Однак уже сама назва давньої месіянської концепції (*sententia de imperio mundi*) вказує на загалом статичний характер цього месіянства, що не зовсім відповідає концептуальним засадам месіянства як домінантного виміру національного світогляду. “Християнський мур”, хоч і не був нерухомих разом із національною асиміляцією поступово пересувався на схід, все ж у свідомості поляків залишався *муром*, який був покликаний не “штурмувати”, а “захищати” польську націю від “варварів”. Тому польське месіянство найчастіше постає у формі, якщо можна так сказати, оборонного месіянства. Вимір вивищення, як правило, не доповнюється ідеологічним комплексом світового владарювання, який неодмінно присутній у національному світогляді, де домінує месіянство. Головним месіянством тут є похідним від цього вивищення, воно покликане підкреслити унікальність польської спільноти, зберегти власну національну культуру. До того ж, особливо у XIX столітті, воно виконувало функцію захисту, було в цьому сенсі оборонним.

Легко прослідкувати цю тенденцію на прикладі ідеологічних пам'яток, створених після втрати незалежності Польщі внаслідок поділів кінця XVIII століття. Безпосередньо у час національних поразок зароджується ідея, що випробування, які випали на долю поляків, змусять їх ще більше підняти Польщу і, головне, вони викажуть нову високу, але ще не зрозумілу до кінця місію польського народу. Про це йдеться в піснях барських конфедератів, котрі вірили, що “Польща з мертвих встане і цілої Європи оздобою стане”, політичних есеях Чарториского (“Польський бард”), Морельовського (“Напрями”), Вороніча (“Поява Емількі”) та інших. Дуже скоро постає питання: за що і для чого Бог так жорстоко покарав польську націю, позбавляючи її свободи? Відповіддю на це було переконання, що Польща і в минулому була народом вибраним і уласкавленим Богом, а її поразка – результат розірвання Божими силами угоди, укладеної з Богом; однак як тільки Польща

...вони знову тішитимуться Божою милістю. Цю ідею дуже ефективно підтримував К. Бродзінські. У своїй "Книзі про національність поляків" (1831 р.) [Brodziński K. 1831, ss. 1] в багатьох інших творах, він запевняв, що Польщі треба встати з могили і врятувати народи. Поляки заслужили це, бо тільки вони впроваджували Христові заповіді у своє людське життя: народ був учнем Христа, а Марію Королевою.

Ідея не ідея містичного відродження Польщі демонструє екстремістський характер месіянських мотивів; недавні польські шейно-політична думка цього часу перегукують з романтичним "будительством" українських націоналістів. "Книги польського народу і польського пілігрима" (1832 р.) А. Міцкевича не містять притаманних попередній польській месіянської літератури тверджень про те, що Польща було добровільною жертвою з її боку, що Польща - Христос народів. Загалом, метою "Книг" було надати у поляків упевненість, що Польща не загинула, що вона зможе знову відродитися. Зіставлення мук Христа і мук Польщі у Міцкевича є швидше аналогією: "І замучено польський народ, і покладено в гріб [...] Але польський народ не помер, тіло його лежить в домовині, а душа його живе і чекає [...] А третього дня душа повернеться до тіла, і вона воскресне і звільнить усі народи Європи з неволі" [Miśkiewicz A. 1832, s. 30]. Романтичний напрям "польська метафізика", окрім Міцкевича, представляла ціла когорта поетів - Є. Вронські, Я. Голуховські, Б. Трентовські, К. Лібелт, А. Чешковські, З. Крашінські - і теоретично обстоював якому слугували спекулятивна метафізика і абстракціонізм (не загальна ідея, а колективна людська душа виходить з осережжя реальності), загалом свідчить на користь екстремізму про формальний, будительський характер присутніх месіянських мотивів. Месіянство тут - емоційне забарвлення, не пов'язане з принципів цього романтизму; воно виходить не прагненнях "серця", а не "розуму", спрощено сприймає світ як арену зяятої борні світлих і темних сил.

Ця ідея переплетення вивищення з деякими ідеологічними аспектами месіянського виміру національної ідеології, наприклад, в польському випадку слід вести мову про домі-

нування виміру вивищення – ідеї винятковості польської нації у порівнянні з усіма іншими. Саме шляхетство, як світоглядова система звеличення і замкнутості, є ідеологічною домінуючою польської національної ідеології.

Як і всі попередні концепції, польська національна ідеологія XIX ст. продовжувала перебувати в комплексі шляхетства – оригінальному польському вимірі вивищення. Показово, польський романтизм прославляв не культуру простого люду, як це робив романтизм український і багатьох інших народів, а шляхетський (сарматський) стиль життя як певний взірць власне польської культури, притаманний лише полякам.

Повертаючись до епохи Міцкевича, мусимо зазначити, попри геніальність особистостей її представників, ці ідеологи не змогли переступити через вузькі рамки формованого до того віками ідейного простору національного самозасліплення, який не дозволяв критично оцінити свої можливості та власне місце у світі. “Покоління Міцкевича, – пише А. Пахольскі, – було першим поколінням, яке народилося після поділів, і надало тяжіла величезна відповідальність за проведення аналізу занепаду Речі Посполитої – аналізу надзвичайно важливого. Тому що першого і в чомусь архетипного. [...] На жаль, аналіз виявився загалом дуже вузьким. І Міцкевич є тут найкращим прикладом. Його історіософія бід Польщі, що вписувалася в битву Христа з Дияволом, поєднана з [...] відсутністю умови улесливій оцінці самих себе, зробила неможливою раціональну оцінку дійсності для кількох наступних поколінь польських. Закриті в оточеному штахетами фільварку самозакоханості, вони не змогли поглянути на себе з іншого боку” [Pacholski A. 1999, с. 125]. Свідомо чи ні, ці люди продовжували безпечно ревно плекати національний нарцисизм. Тому, як висловився у 1920 р. польський літературознавець Х. Галецький, помилявся Міцкевич, “бо наш народ не був ані крапкою, і досконалішим від інших, і на нас самих також лежить вина нашого занепаду” [Mickiewicz A. 1920, с. 12].

Втрата незалежності Польщі, винним у чому можна в останню чергу вважати цей негативний бік шляхетської ідеології, не спричинилася до її занепаду. Навпаки, можна з впевненістю стверджувати, що ця ідеологія, яка мала величезний вплив на все польське суспільство протягом усього часу існування

вона Польської республіки, тепер поширилася і на решту польського суспільства. У XIX ст. термін “сармати” вже не використовувався для позначення окремого класу, як це було за часів першої Речі Посполитої, а всього лише стала синонімом слова “поляки”. Показовим є трансформація ставлення до шляхетських строїв, які у той час почали вважатись загальнонаціональними [Tazbir J. 1981, с. 46].

Важке місце займає у цьому зв'язку консерватизм. Варто зазначити, що у всі часи консерватизм був радше культурною ідеологією, а дуже істотною рисою стилю життя польської еліти, а надто шляхти. “Шляхетська верства довго довго почала поєднувати вихваляння поміркованості та традиційності [...] з консерватизмом, який виражався у переконанні, що будь-яка зміна є шкідливою як для держави, так і для її громадян”, – зауважує Тазбір [Там само, с. 70]. І якщо до початку Польської війни ця риса відігравала загалом негативну роль для польського суспільства, була одною з головних причин втрати державності, то у “грунтовно змінених історичних умовах польської незалежності часом ставали чеснотами. [...] консерватизм перетворився у прихильність до майбутнього і національно-патриотичної, а давня опозиція до центральної влади і нехоть до абсолютного знаходили вираження у антицарській чи антиросійській позиції” [Там само, с. 74–75].

Також такі кон'юнктурні чесноти, головна проблема цього польського суспільства полягала у тягlostі традиційного шляхетського способу життя. Польські ідеологи навіть не пробували критично переглянути свої світоглядні принципи попередньої Речі Посполитої, які значною мірою й призвели до втрати державності. Така ситуація був для тодішніх умов парадоксальний: щире бажання польських консервативних патріотів змінити дійсно у 1918 році звільнення Польщі від чужоземних окупантів повністю збігалося з намаганням будь-що законсервувати існуюче соціальне *status quo* в самому суспільстві. Недалекість цього підходу була очевидною. Вузька соціальна база консервативних настроїв, що збігалася з дрібношляхетською елітою, не могла забезпечити необхідну критичну масу настроїв до незалежності Польщі.



Цікавим тут є ідейний доробок З. Крашінського. Стриженю його консервативної ідеології поєднав Росію, головну ворожу силу, і революцію як таку в один візерунок ворога. В Росії Крашінські вбачав пряме уособлення зла – революцію (що було тим більше дивним, бо мова йшла про Росію Миколи I, “недарма Європи”). “Спроби виведення спільного знаменника для політики царської Росії та програм радикальних демократів мали своєю метою подвійну ціль: зупинити або скомпрометувати прибічників заміни революцією часткової соціальної реформи у країні, а також нанести удар тим, хто в ім’я хибного розуміння класових інтересів вибирав Росію на протиположність революції” [Nowak A. 1994, с. 663]. Проте насправді панічний “страх перед селянською косою” [Там само, с. 662], незалежно від того, проти кого її було б спрямовано, оскільки вона вже сама по собі уособлювала загрозу шляхетському вивищенню, продовжував утримувати польських консерваторів у спертій атмосфері шляхетських ілюзій.

І не тільки консерваторів. Так звані угодовці – ідеологи та політичні діячі, які, шукаючи компромісу між сприятливою для Польщі політичною ситуацією та власним комфортом існуванням і визнаючи російське зверхництво, фактично зраджували польські національні інтереси – також остерегалися сил, котрі ставили під сумнів засади шляхетської ідеології. Звичайно, практичною підставою справедливо вважалася значна “анациональність” тотожності польських нешляхетських станів. Чільний представник “угодовства” В. Спасовіч стверджував, що “такого роду суспільний рух створив би серйозну загрозу для цивілізації і національності. Тоді було б добре видно [...] маси без традиції та національного почуття” [Там само: Jaszczuk A. 1999, с. 83]. Однак очевидною є тенденція до безумовного нехтування цими верствами, не роблено жодних кроків, щоб повернути народні маси до націєтворення. Тому, висловлюючись про національну свідомість і відповідні настрої селян, Спасовіч не мав наміру винити їх, “оскільки з таким самим успіхом можна [...] докоряти пожежі чи повені” [Там само, с. 83]. Більше того, видається, що саме “шляхетські” поміркованих лібералів і консерваторів, які складали більшість угодовців, і було головною причиною конформізму з російською владою.

У другій половині XIX ст. традиційна ідея польської нації починає трансформуватися у бік "покриття" нею усього польського народу. Мабуть, не даремно зародилася ця тенденція в західно-східній частині колишньої Речі Посполитої: саме тут відбулась змішана ідеологія шляхетської ідеології для польської справи та націоналістичною. У середині XIX ст. польські селяни були постійно відірвані від власної еліти, що нерідко об'єднувалися з місцевим населенням у боротьбі проти польської шляхти в Галичині. "Русинські селяни демонстрували свою підтримку польським русинам набагато активніше, ніж польські селяни-полякам" [Lane H. 2000, с. 376]. Історик і політик М. Бобжинський був одним з небагатьох поляків, хто у XIX ст. висловивши критичний погляд на польську минувшину в "Першій історії Польщі" (1879 р.), де шляхта ототожнювалась з нацією, поставив під сумнів шляхетську концепцію нації. Завдяки новій концепції польської нації він задекларував єдність. Бобжинський відкинув будь-які романтичні елементи польської традиційної ідеології, виступив за підпорядкування націоналістичності міцному державному інституту [Див. Рибарський Р. 1996].

Вибірком стало зрозуміло, що ідеологічні засади, які задекларував Бобжинський, були відображенням нової тенденції у польському суспільстві. Натхненна не в останню чергу націоналістичною шейно-політичною думкою, насамперед німецькою і французькою, оновлена національна ідеологія стала відповідати політичним і соціальним умовам, у яких відбулась в кінці XIX – на початку XX ст. Польща. Цинічний і агресивний агресивної дії, помножені на авторитарність і націоналістичний егоїзм – це головні риси цієї ідеології, найвідомішими представниками і найактивнішими поширювачами якої стали так звані ендеки або всеполяки, польські націоналісти. Це поняття нації включало всіх поляків, без певної належності до певного соціального стану. Нація – це сукупність класів та соціальних верств, яка спирається на спільну мову, звичаї, культуру, мораль, спільність історії та національну єдність, який об'єднує усі ці елементи, є національною єдністю. Наприклад, саме так розумів націю один з представників ідеологів націонал-демократичного руху Р. Рибарський [Див. Рибарський Р. 1996].

Справді, ендеки піддали гострій критиці шляхетство як стиль життя та ідеологію. Що найпримітніше, вони відкинули будь-який сентимент у трактуванні міжнародних відносин. Для них на їхню думку, не існує справедливості, а панує влада сильного. Лідер ендеків Р. Дмовскі, якого дослідник українсько-польських стосунків М. Демкович-Добрянський назвав "диктатором польської політичної думки на кілька десятків років" [Демкович-Добрянський М. 1969, с. 101], підносив силу як єдиний аргумент, а найвищою метою оголосив національну експансію як прояв здорової національної енергії.

Ідеї не розходилися з вчинками. Ще згадуваний виступ Бобжинські, перебуваючи на посаді заступника керівника Галицької освітньої ради, втілював свою ідею інклюзивності простого люду до польської нації, зокрема шляхом здійснення шкільної реформи (кінець 1880-х – 1890-і рр.). Проте впровадження та інтенсифікація польського за духом шкільництва в містечках і селах Галичини призвели до масової колонізації українського населення, причому більшої за розмахом і наслідками, ніж та, яка спостерігалась протягом усіх попередніх сторіч. Реалізація ж програми націонал-демократів, де не зайшлося місця для українців як суб'єкта історії, відсунула в усі інші польські концепції і значною мірою вирішила долю польсько-українських стосунків на наступні десятиріччя. У своїй програмній праці "Німці, Росія і польське питання" Дмовскі чітко задекларував доконечність відсутності Української держави на східноєвропейському геополітичному просторі. Це, на його переконання, було б національно-політичним абсурдом та й прямо суперечило б інтересам Польської держави [Dmowski R. 2000].

Однак, трансформували традиційну національну ідеологію таким чином, ендеки та їх численні прихильники й спробували змінити шляхетську ідеологію у головному – національному комплексі вивіщення. Що більше, справжнім предметом їхньої критики був принципово інший аспект традиційної національної ідеології: вони ставили "знак рівності між свободолюбним духом поляків та анархічними прагненнями", і виводили із смутного спадку "шляхетської анархії", протиставляючи ідею "сильної нації" та "сильної держави" [Валцувський А. Три патріотизми 2000, с. 726]. Тому, на нашу думку, ендеки

...соціальну базу польської нації та зробили шляхетську ідеологію прагматичнішою, але зовсім не відкинули її як таку. Польський націоналістичний табір почав переймати від шляхетської верстви не тільки владу, але й ментальність, – як Демкович-Добрянський, – [...] на початку ХХ ст. почали з'являтися нові суспільні прошарки, найсильніший серед них – інтелігенція та бюрократія. Ці верстви не витворили ні свого ментальності, ні стилю, а перейняли в цілому ментальність польської шляхти з “кресів” з усіма її злими прикметами. Польський шляхтич [...] витворив спеціальний психічний тип, який призвів до загибель шляхетської верстви” [Демкович-Добрянський М. 1969. с. 106–107]. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. відбулася “націоналізація” шляхетства: тепер уже весь польський народ опинився в ідейному полі традиційного польського мислення. Найдієвішим інструментом консервації та повернення старої ідеології на нові групи прихильників стали твори Г. Сенкевича: “Дмовський прийняв Сенкевича як трубадура свого руху. З його книжкою всеполяки йшли в народ і під польським стріхи” [Там само, с. 108].

Безперечно підтверджені домінування давнього шляхетського мислення у польській спільноті знаходимо й у Другій Речі Польській. Знаковою тут є характеристика, що закріпилася в серед міжвоєнної Польщі Ю. Пілсудським серед його спільників, – “порядний шляхтич”. У своїй “Шляхетській культурі в Польщі” Тазбір наводить позицію польського дослідника М. Козія, який добачав у психіці еліти Санації багато подібностей до шляхетської психіки ХVІІ ст. і саського періоду міжвоєнної Польщі, поєднана з неухваткою до інших верств і націоналістичності, ігнорування міжнародної ситуації). “Колишні шляхтичі, – писав він, – замінили полковники, що керували Польщею, немов власним фільварком” [Tazbir J. 1998, с. 212]. Безперечно нагадати, що загалом ізоляціоністська зовнішня політика, заснована на наївно твердому переконанні про необхідну зовнішню допомогу західних союзників у разі воєнної загрози з боку сусідів, яке диктувало все те ж вивищення (протекціоністські поляки, мовляв, так прислужилися “цивілізованої Європі”, що їх обов'язково кинуться рятувати, як тільки вони цього потребуватимуть), була одним з найдраматичніших



прорахунків польського керівництва, що значною мірою зумовили чергову втрату самостійності.

Період комунізму, коли Польща володіла лише формальною незалежністю, практично не похитнув традиційне шляхетство. Комуністичну ідеологію більшість поляків вважали накиненим ззовні чужорідною ідеологією, тому давній шляхетський світогляд ставав єдиною альтернативою, яка залишала шанси на збереження національної самобутності поляків. Власне, можна навіть припустити, що вимушена експлуатація комуністичних гасел у Польській Народній Республіці не еволюціонувала у повноцінну ідеологію. Тому, як зауважує Р. Шпорлюк, навіть комунізм офіційної влади “ніколи не втрачав повністю національного, патріотичного обличчя. Комуністи були патріотами комуністичної Польщі – але Польщі, а не сусідньої держави” [Шпорлюк Р. 1999, с. 3].

Цілком логічною у цьому зв'язку стала широкомасштабна етнічна чистка українського населення на території ПНР. Одинадцятого квітня 1947 р. Політбюро ЦК ПНР ухвалило переселити українців, створивши для цього штаб оперативної групи на чолі з генералом С. Моссором. Шістнадцятого квітня Державна комісія безпеки ухвалила “Розпорядження про оперативної групи “Вісла”, яке розпочиналося промовистою фразою: “Остаточно розв'язати українську проблему в Польщі” [Макар Ю. 1997, с. 106]. Етнічна чистка проводилась під проводом боротьби з УПА, кількісний склад якої налічував тоді на території ПНР близько 1400 бійців. Те, що операція була задумана і здійснена польською стороною, підтверджується і позицією польської громадськості та католицької церкви. З їхнього боку не було ні протестів, ні співчуття. Однак, найголовніше, операція планувалася ще до приходу більшовицької влади. У розпал Другої світової війни між польськими політичними партіями розгорнулася дискусія щодо долі українців, які мали б опинитися на території відновленої Польщі. “Радикальні політичні версії цих формацій [націонал-демократів та християнських демократів] передбачали виселення після війни частини українського населення за Збруч і на польські західні землі”, – зазначають польські дослідники Г. Мотика і Р. Внук [Motyka G., Wnuk R. 1997, с. 73]. Показовими тут є й старанно вжиті

і всяко підтримуваний негативний стереотип українців і сільності поляків [Трухан М. 1992].

Відомо, що новому політичному режимові "таки до певної міри вдалося залучити націоналізм до реалізації своєї програми", – пише Р. Брок [Brock P. 1994, с. 367]. По-перше, це відбулося завдяки відбудови зруйнованої війною Польщі: "Відбудова" стала для великої частини населення так само привабливим словом, як "органічна праця" для шляхти на окупованій Росією "Західній Польщі" 75 років перед тим. По-друге, польські інтелігенти і решта поляків були солідарні у своєму різко негативному ставленні до німців і Німеччини, що стало ще однією загальною дотичною комунізму і традиційної національної ідеології. "У результаті в партію, що швидко розширювала свої ряди, їй допоміжні організації прийшли десятки тисяч людей, які не зреклися своїх минулих патріотичних почуттів і своєї давньої вірності марксизмові-ленінізму у його сталінському варіанті" [Там само, с. 369]. Таке достатньо тісне зв'язання комунізму і національного світогляду мало місце і в наступний період ПНР, що дозволяє дошукуватися елементів націоналізму також і в польській спільноті.

Тим не менше, втрата суверенітету на цей раз стала для поляків справжнім "холодним душем". Доречно, на нашу думку, цитувати уривок програмного документа польських комуністичних міфотворців, надрукованого в часописі "Нові часи" на території окупованого більшовиками Львова в січні 1946 р. Ми є захисниками усього того, що було найкращим, найбагатшим у польській нації. Ми беремо на себе роль мосту між старим і новим часом. Ми стоїмо на порозі двох епох, поєднуючи їх межі. Ми віримо, що нашим завданням є зберегти те найкраще і найдорожче, що у нас є. Ми хочемо порвати з нашим минулим, зберігши лише його найкращу, справжню і непохитну цінність" [Цит. за: Митчелл J. S. 1994, с. 96]. Звичайно, у ці слова вони вкладали свій власний зміст, щиро повіривши у ще одну утопію – комуністичне майбутнє рідної Польщі, і намагались переконати її на решту спільноти. Ці люди не репрезентували справжньої волі поляків, бо разом зі своїми ідеями йшли проти справжніх національних інтересів польської спільноти. Однак вони не помилилися принаймні в одному:

польська спільнота потребувала змін, справжнього оновлення, що мало б бути кардинальним і складним, оскільки безпосередньо стосувалося основи існування нації – її світогляду.

Стародавня ідеологія шляхетського вивищення загальнокомпрометувала себе; і цього не міг не помітити авангард творців польської ідеологічної думки. Це легко прослідкувати на новому трактуванні польсько-українських взаємин. Важливим осередком ревізії польських шовіністичних доктрин зокрема й тих, що були спрямовані проти України, стала польська еміграція. Поряд із силами, що стояли на позиціях лондонського еміграційного уряду в українському питанні, з'явилися авторитетні речники українсько-польського діалогу. До них зараховують насамперед паризький журнал "Культура" та видавництво "Літературний інститут" [Українська державність у ХХ ст. 1996, с. 157]. На початку 1980-х рр. важливу роль у витворенні нової національної ідеології перебирають на себе дисидентські демократичні угруповання в самій Польщі. Вдалу спробу такої корекції, безумовно, здійснила "Солидарність", яка, в цілому, мала характер руху вільного і відкритого, позбавленого зверхності та ворожості у ставленні до "інших", а також Конфедерація незалежної Польщі. Протиставляючи в геополітичному зв'язку Центральну-Східний регіон Європи із Заходом, і Сходом (Росією), Конфедерація вже тоді надавала дружнім зв'язкам з Україною стратегічного значення.

Сьогодні можна констатувати, що поляки зробили великий прогрес у подоланні негативних моментів вивищення як домінуючого виміру національної ідеології. Це не означає, проте, що цей вимір перестав відігравати значну роль у формуванні світоглядних засад національного буття Польщі.

### 2.1.3. Процес виникнення і розвитку месіянства: російський досвід

Російський досвід месіянської моделі національної ідеології є унікальним за своєю інтенсивністю та глибиною проявлення у світогляд багатьох поколінь росіян. Уявлювана винятковість власної національної спільноти відрізняє російського випадку – досвіду вивищення – не лише набагато

насамперед промісністю цього переконання, а й, насамперед, чим усвідомлюваною спрямованістю до активної поведінки щодо релігії світу: йшлося не просто про виконання релігійної волі, а про порятунок світу як зміст життя російської імперії.

Складним концептом складного за своєю структурою та змістом російського месіянства, без сумніву, є ідея “Третього Риму”. Третім, найвищим і високостольнішим володаря нашого, є ієрусалимський єдиний християнам царя і верховодити свята ієрусалимська престолів, свята вселенська церква, що замість константинопольської є у богоспасенному граді Москві (у соборі святого і славного успення пречистої богородиці, сонце у зсесвіті сильніше від сонця світиться). Так, знай, ієрусалимце і боголюбче, що всі християнські царства приїждять до тебе і зійшлись у єдине царство нашого владаря за твоїми заповідями, се є ромейське царство. Адже два рими не можуть в третій стоїть, четвертому ж не бути” [Послання кь Імператору Миколаю 1901, с. 45]. Ці слова, написані десь між 1824-1828 роками московським ченцем Філотеєм, становлять центральний елемент російської месіянської концепції “Москва – Третій Рим”, на якій в основу всіх наступних російських месіянських концепцій.

У сучасній літературі присутній також інший погляд на можливість отождоженення цієї концепції з російським месіянством взагалом. Так, сучасна російська дослідниця Н. Сініцина, викладаючи методологічний доробок з цієї проблематики російського вченого І. Мірчука, який разом із багатьма вітчизняними і російськими дослідниками (у тому числі з І. Бердяєвим) виступав ідею спадковості “третьоримської” ідеології російської думки аж по сьогоднішній день, зазначає: “Мірчук виходив з презумпції отождоженення ідеї “Третього Риму” з месіянською ідеєю, котра, в свою чергу, так само спочатку і викривлено приписувалась авторам, яких він згадує, незалежно від того, чи йшла мова про “теологічне месіянство” А. С. Хомякова, чи “революційне месіянство” А. І. Герцена” [Сініцина Н. В. 1998, с. 15]. Правильним методичним підходом до визначення ідеології “Третього Риму”, на думку Сініциной, є звернення до дослідження лише тих текстів, які містять саму “третьоримську” формулу; недопустимим є те, що



“формула “Третнього Риму” використовується як певний аксіологічний знак”, котрим вільно позначають явища та ідеї [Там само, с. 305].

Відстоюючи іншу позицію, ніж наведена точка зору російського автора, треба погодитись, що “Третій Рим” справді став символом російського месіянства. Підкреслимо, це не заперечує науковості тенденції до позначення ним усього комплексу російських месіянських концепцій, включно з тими, де текстуально цей знак не присутній. Нині це широкий і місткий термін, заслуга перетворення у який, здається, належить самому першоавторові ідеї. Недаремно різні дослідники (щоправда у різних значеннях) називають концепцію Філотея “геніальною”. Філотей ще на початку XVI ст. підмітив і передбачив у своїх творах ті тенденції, які домінують у російській дійсності до сьогодні. Показовою у цьому зв'язку є сутнісна глибина його концепції, яку виявила сама Сініцина. Саме ця глибина, на нашу думку, охоплює усю багатогранну національну природу Росії. Тому методологічний підхід, що його запропонувала Сініцина, є занадто вузький і передбачає відхід від далекосяжних висновків про наслідки, які мав комплекс ідей Московської держави, відображений у давній “третьоримській” концепції. Насправді “Третій Рим” невіддільний від російського національного буття ні в минулому, ні зараз. Навіть не будучи висловленим вербально, він був присутній у всіх наступних месіянських теоріях імпліцитно, у тій чи іншій формі завжди був стрижнем російського світогляду.

Можна сперечатися про безпосередні причини створення цієї концепції: було це намагання псковського ченця зупинити кривавий терор московських володарів в остаточно здолаваному самобутньому Пскові, звичайні підлабузницькі лестощі до можцям-москвинам, чи щира віра у “божественне” призначення Москви. Але не може бути сумніву в одному: месіянська ідея, яку сформулював Філотей, впала на благодатний ґрунт московської дійсності. Таким ґрунтом для молодого агресивного держави були: передовсім звільнення від рабської московської залежності (1480 р.); набирання обертів експансивної машини у досить сприятливих для цього геополітичних умовах; дезорієнтація занепадом Золотої Орди сусідів на чолі з занепад унаслідок наскоків та внутрішнього розбрату Криму.

на сході, незрівнянно менша войовничість Литовського князівства на заході. Не останню роль зіграли тут і панівні настрої в Московії у той час есхатологічні та хіліастичні настрої, пов'язані з вочікувано щасливим закінченням 7000 р. за стародавніми обчисленнями (1492 р.), дати "кінця світу": Московське князівство встояло, що на тлі занепаду колись могутньої Візантії стверджувалося москвинами незаперечним доказом "улюбленості" Їїньої батьківщини. Москва була готова прийняти цю месіянську формулу, яку так вдало змодельював у 1492 році московських реалій розумний чернець. Інакше неможливо було б почути про існування самого Філотея і його послання.

Такі думки скоро, онтологізуючись через абсолютно некристалізоване і універсальне застосування з боку московських кермантів і частин й усього соціуму, ідея "Третього Риму" почала набирати свою реальність, впливати на хід історії у Східній Європі, а пізніше й у цілому світі. Уже того ж року, в часів правління Івана IV, концепція "Москва – Третій Рим" стає повноцінною державною доктриною. За безперервного її впливу відбуваються такі доленосні події, як проголошення Московського князівства царством і коронація Івана Грозного (1547 р.), церковні собори 1547 р. і 1549 р., Стоглав 1551 року. Саме вони значною мірою сприяли утворення Московського Патріархату і прийняттю стверженого "Уложеною Грамотою", куди майже завжди входить Філотеєва формула. Десь у цей час концепція "Третього Риму" владної еліти, найперше бояр, а також поступово проникає в ширші народні маси – словом, переноситься в сферу побутового вжитку. О. Оглоблин звертає увагу на наступний історичний факт. У 1594 р. двоюрідний брат майбутнього царя І. Годунова, боярин Д. Годунов, передаючи в дар одній з монастирів рукописний "Лицевий Псалтир", зробив на ньому запис: "року 7102 у Богом береженому і царствующему в Москві. Третьому Римі" [Оглоблин О. 1951, с. 37]. Цей запис треба зауважити, що десь у цей час ця концепція "Третього Риму" навіть такою специфічною частиною московського суспільства, як старообрядці, котрі, попри зятяту ворожнечу і до офіційного православ'я, і до світської влади,

настільки перейнялися месіянськими постулатами, що оголосили їхнього творця – Філотея – святим.

У середині XVII ст., за царя Олексія, концепція отримала чітку зовнішньополітичну об'єктивізацію з українським і константинопольським напрямками. Найбільше зусиль було кинуто на перший: незалежна православна Україна становила неабияку загрозу для “третьоримської” Москви, прямо суперечила її ідеології. Адже згідно з Філотеевою концепцією, Москва залишалась останньою і єдиною православною державою; крім того, саме Київ відігравав у цій теорії надзвичайно важливу роль поєднуючої ланки із спадщиною “старих Римів”, без якої Москва втрачала необхідну основу своєї ідеології – історичну тяглість. Тому Київ, цей потенційний IV Рим, в очах москвитинів не мав права на існування і конче мусив загинути. Тоді ж було вперше накреслено плани оволодіння Константинополем, тобто Другим Римом.

Перетворення Московського царства в Російську імперію у XVIII ст. спричинилось до деякої еволюції первісної месіянської формули; однак це були лише фасадні зміни, які анітрохи не вплинули на суть московської месіянської теорії. “У багатьох ідеях, на яких будувалась система відносин петровської державності із Заходом, проглядається – чи то у вигляді зміни мітки, чи то продовження, часто пов'язаними з істотними трансформаціями, – концепція “Москва – Третій Рим”, – зазначають знамітні російські вчені Ю. Лотман і Б. Успенській [Лотман Ю. К., Успенский Б. А. 1982, с. 239]. Уже сам факт перенесення столиці держави до Санкт-Петербурга – новопосталої символу імперськості, семіотичної тіні імператорського Риму [Давид Вилинбахов Г. В. 1984] – свідчить про намагання розвинути та зміцнити “третьоримську” ідеологему. На це вказує і порівняння Петербурга як “святого” (чи то пак, “найсвятішого”) міста, що зустрічаємо у висловлюваннях самого Петра I, а також протиставлення його древній Москві та підкреслення знакових аналогій з папським Римом. Вигулькує тут і магічне число “3” та ідея *translatio imperii*: “неправедний” Рим поступається святістю Москві, від якої вона незабаром переходить до нового і “найсвятішого” міста – Петербурга; з'являється нова оновлена, але загалом незмінна тріада “Рим–Москва–Петербург”. Крім цього, знаменита реформа Петра, спрямована

... зміни у галузі внутрішнього розуміння царської влади та взаємин із церквою, призвела не до секуляризації, а до остаточного утвердження цезаропапізму, як того вимагала сама імперія Філотея. Символіка Російської Імперії, як такої і будь-якої іншої форми російської держави, передбачала утвердження "святости" державі. "Сама держава виступала як територія духовна, об'єкт старанно підтримуваного культу – державництва [государственничества]. По суті, російська держава завжди насаджувала єдину релігію – нарцисовий культ самої себе, культ "священної держави". Так було і в епоху офіційного православ'я, і в епоху державного атеїзму", – наголошує С. Гайдар [Гайдар Е. 1997, с. 53]. Природно, ще більшого значення набуває сам володар, цар-імператор: триває процес утвердження монарха, обоження самої людини-володаря, а не монарха як такого, що проявилось, зокрема, у російському розквіті самозванства [Успенский Б. А. 1982].

... піднесення теорія Третього Риму досягла свого апогею за Катерини II. В останню чверть XVIII ст. зовнішня активність імперії, що вилилась у низку військових турецьких воєн, була буквально виповнена містичними "турецькими" мріями загарбати Близький Схід, вийти до Чорним морем, протоками Босфор і Дарданелли та, звідси, до Константинополем (так званий Грецький проект). Яскравою ознакою фанатичної віри Катерини у ці грандіозні плани було хрещення її онука ім'ям Костянтин, іменем імператора Візантійського цесаря: "у своїх планах вона уявляла його Візантійським імператором", – переконана Н. Полонська-Левченко [Борисленко-Полонська Н. 1951, с. 16].

... ідея оволодіння Константинополем дістала своє подальше продовження у XIX столітті. У 1807 р. в Тільзіті Олександр I, виключаючи разом з Наполеоном карту Європи, намагаючись відокремити Османську Імперію та Балкан. А вже через рік, знову з'єднавши зі своїм недавнім партнером, оголосив цю територію "незалежною". За Миколи I дійшло навіть до того, що в ході війни з Туреччиною (1853 р.) було приурочено до 400-літнього ювілею Візантії; зрозуміло, що і на цей раз війні надали "святиний" характер – війни проти півмісяця, в оборону візантійської імперії. Як писав на початку XX ст. міністр закордонних справ С. Солов'яков, ця ідея ні Олександра II, ні, тим більше, Катерини II. Як писав на початку XX ст. міністр закордонних



справ імперії С. Сазонов, "Східне питання" стало "головним питанням російської зовнішньої політики в сенсі вікових очікувань Росії" [Сазонов С. Д. 1991, с. 297].

Стара месіянська теорія не лише не була зруйнована до основанья більшовицьким режимом, а, навпаки, – отримала друге дихання. Химерні ідеї світової революції та всесвітнього водительства, концепції на кшталт "експорту революції" – незаперечно це підтверджують.

Які ж причини отієї надзвичайної ваги і настільки безперервності Філотесової концепції, такого пристрасного захоплення нею росіян уже протягом шести століть? Не будемо ігнорувати суто формальний бік справи. Йдеться про незмінність протягом віків самої "третьоримської" формули (за винятком хіба що незначного коригування месіянської риторики відповідно до історичної кон'юнктури). Цьому треба завдячувати насамперед самій особі проникливого псковича, який подбав про належний жанр – послання, що крило в собі звичайне психологічне навантаження авторитетного напучування наставників древнім прадідом, мудрецем з глибини віків. Ідею витримано в оригінальному стилі – таке собі релігійне заклинання, витримане в суворому церковно-біблійному дусі. Не можна не брати до уваги й численних випадків фальсифікацій грамот, літописів, легенд тощо книжниками-переписувачами і візантистами з метою їхнього "узгодження" з теорією Третього Риму, особливо у XVI–XVII і XIX століттях. Красномовним прикладами можуть слугувати пригоди із документацією свідчень очевидців укладення Флорентійської унії Римською і Константинопольською церквами з метою порятунку Візантії від турецької загрози (1439 р.). Навіть російський дослідник часів Микола І. А. Щєбіна, висловлюючись про авторство одного із творів, який нібито мав належати членові московської делегації на соборі, констатувала, що цей витвір "вийшов з-під пера людини тямущої, котра свого часу користувалась авторитетом". У будь-якому разі, тільки не з-під пера ієрея Симеона, який цей "офіційний" компілятивний твір з доволі ретельною літературною обробкою" [Щєбіна А. Д. 1902, с. 36]. Ця та інші фальсифікації унійних джерел мали на меті спаплюжити саму ідею унії, що було конечним для ствердження важливого елементу концепції "Москва – Третій Рим", а саме – гріховну латинізацію

Візантій (Гіттоді) Константинопольська Церква зруйнована і перетворена як овочеве сховище" [Посланіє къ царю Ивану Васильовичу 1901. с. 63]). Крім того, мали місце перекинуття і зміни тексту послань: наприклад, вживане Філотеєм *ромъйское царство* (робота "Римське Царство") у багатьох відомих тепер російських фігурах не інакше як *Росейское Царство*, хоча в часі написання послань ця самоназва ще не була поширена.

Треба звернути увагу і на те, що батьківщиною концепції є Псков, який мав культурний розвиток якого, як і древнього Візантію, значно перевищував розвиток тодішнього московського культурного ареалу. Плідне поєднання місцевого, київського, візантійського і західно-католицького культурних традицій дало власна релігійна, філософська і політична думка і творчість, на якому виникло багато глибоких і значущих ідей та концепцій. Саме тут, у Пскові чи Новгороді, де відбувалося поширення візантійських есхатологічних джерел і формування власної месіянської літератури (до таких творів ми враховуємо "Повість про Новгородський білий клобук" [Повість о Новгородском бѣломъ клобукѣ 1860]), а не в Москві, відбувся розвиток ця нескладна, але довершена месіянська концепція. "У формулі "Москва – Третій Рим" є якась відмінність від російського мовного вжитку, якась незвична близькість до власне візантійського і європейського способу мислення", – зауважує російський дослідник М. Пліханова. І тут же робить цілком логічне припущення: "Можливо, тому вона не могла самопороджуватись подібно до інших "Москва – Новий Царгород" чи "Новий Єрусалим", а потребувала постійного контакту зі своїм першоджерелом, Візантією, чому й була сформульована" [Пліханова М. Б. 1995, с. 241].

Тут же можна доцільніше зупинитись на таких шістьох функціональних аспектах концепції Третього Риму, котрі, на нашу думку, найбільше спричинились до вкорінення цієї ідеї месіянства в російській свідомості та дійсності [Див. також Брук П. "Москва..." 2000]:

1. **Експансіоністська функція.** Не дивно, що про експансіоністську Москву написано томи: росіяни буквально жили війнами і конфліктами, пов'язаними з розширенням своїх політичних кордонів. У всі часи "героїзм" кричав з вусів держав і народів оспівувався в піснях і

поемах, а будь-яка поразка у цій справі вважалась національною трагедією. Мілітарна велич імперії переповнювала свідомість володарів і простого люду, тоді як внутрішнє, соціальне життя нації на цьому тлі, здавалось, випадало з російської дійсності, було зовсім другорядним. Навряд чи месіянська теорія була першопричиною експансіонізму; такою став невблаганний закон державного виживання у давніх (та і пізніших) часах, помножений на успадкований від Орди непомірний загарбницький запал. Тому ця концепція виконувала швидше функцію ідеологічного прикриття і морального виправдання. Однак, без сумніву, вона дуже прикладалась до виховання у росіян духу завойовників, який згодом у світовій літературі назвуть “ментальністю фанатичного Шовіна” – “шовінізмом”. Інакше й не могло бути, адже завдяки месіянству експансію в очах москвинів, а згодом росіян було фанатично “освячено”: кожна війна московського чи пітерського володаря набувала статусу “священної”, “праведної”. Усі ці війни провадились в ім'я і задля “божого” покликання, “виповнення” цілей, несли світові “спасіння”. Отоді вже процес завоювання позбавлявся будь-яких етичних бар'єрів, а сама експансія в засобу перетворювалась на самодостатню ціль і мету.

2. *Функція національної ідеї.* Так склалося, що концепція Філотея майже одразу почала виконувати національно-виховну роль насамперед через свій надзвичайно мобілізаційний характер. Звісно, це відразу позитивно позначилось на формуванні нації та стало дієвим засобом у протистоянні нації чужоземним впливів та ідеологій. Це було життєво необхідно в умовах деморалізованого Золотою Ордою московсько-руським суспільства, а також для протиставлення українсько-руським та візантійській культурам, що тяжіли над цим соціумом. Це можна легко прослідкувати й на прикладі московсько-литовського суперництва. У цьому випадку багатій месіянській думці Литви було протиставлено подібну власну, але вже ефективнішу ідею. Згодом, приблизно у XVII ст., вона перетворилась на справжню національну ідею, здатну наділяти москвинів-росіян усіма необхідними почуваннями для формування у свідомості категорії “ми” і виокремлення себе “з-поміж”. Інша справа, що ця ідея була наскрізь етатичною: власне, в той час вона була не так національною, як державною ідеєю.

призначенням якої було утримувати багатонаціональне суспільство в межах державного простору та під владою російського "суперетносу".

3. *Релігійна функція.* Сама формула Філотея криє в собі певний, як здається на перший погляд, релігійний сенс. Впливом головне на двох засадах Старозавітного вчення – пануючого пануючого царств (із тлумачення Давидом сну Фараона) випливало, що останнім і вічним, п'ятим вселенським царством мав бути Рим, звідси й намагання заповнити собі цю назву і долучитись до Римської спадщини) і пануючої богобраності народів – ця формула гарантувала віру у підкоренні сердець православних москвинів. Та цей комплекс ідеології настільки великим, що якимось непомітно концентрованою мірою підмінила саме християнство. Тому, варто не бути помилкою стверджувати, що саме месіянська ідея була справжньою національною релігією усіх наступних російських поколінь. Віра у комплекс месіянських ідей, у який певне місце займали святість вітчизни і вселенська історія, гинучого світу, властиві і православній, і більшовицькій, і сучасній, "вестернізованій" Росії. Цей комплекс ідеології створює релігійну систему, байдуже, допасовану до православ'я чи атеїстичного більшовизму. Цим комплексом ідеї й оту феноменальну самотність і винятковість російського православ'я (у догматиці, обрядах і ритуалах, історії, як ніколи не претендувало на універсальність і не втрачало екуменічний духом. "Не тільки визнається, що російський народ – народ християнський, але бундючно проголошується, що [...] Церква – є істинною основою нашого національного життя, але все це для того, аби стверджувати, що Церква є тільки в нас, і що ми маємо монополію віри і християнського життя", – писав визначний російський мислитель С. Солов'єв [163, с. 229]. Зрештою, навіть російський комунізм був зовсім тільки йому притаманне більшовицьке обличчя. Як історичне яєсь потворне язичницьке віросповідання, до якого, зрештою, приклялось все те ж месіянство.

4. *Етатистична функція.* Тотальну "етатизацію" московсько-російської дійсності найчастіше пояснюють монгольськими і російськими традиціями, вплив яких, звичайно,



неможливо применшити. Однак ця концепція зіграла меншу роль. Месіянська ідея передбачає не метафізичну, а виключно “земну”, матеріальну об’єктивацію: пригадаймо, Месію Христа чекали у блискучих імператорських шатах могутньої держави. До того ж специфіка московської реальності спречилась до заперечення народного елемента в месіянській ідеї. Буква і дух Філотеевих послань скріплювала московських царів та їхніх підданих у вірі в богообраність царя і його держави, а не народу-нації. Тому й без того великий авторитет державної влади зростали непомірно: інститут держави набував значення, яке перетворювало його на структуру виняткову у всіх сферах суспільного життя. Це легко прослідкувати на прикладі її відносин з церквою. Починаючи від Іоанна Грозного, за мовчазної згоди духовенства державна машина крок за кроком підпорядковувала собі церкву, аж поки Петро I остаточно не одержавив її, перетворивши інститут Церкви в один з органів державного управління – Синод. Тотальне підпорядкування держави в суспільстві визначило безальтернативну офіційну ідеологію, заперечило право індивіда до вільної, незаангажованої творчості, загнало особистість у вузькі ідеологічні рамки. Природно, що “концепція держави і, відповідно, концепція громадянського суспільства, – пише Р. Шпорлюк – залишалася невиробленою” [Шпорлюк Р. 1998, с. 382]. Це зумовлювало відсутність розрізнення категорій “нація” і “державна” – вони ставали словами-синонімами.

5. *Історіософська функція.* “Третьоримська” теорія перебільшення, стала призмою, через яку давні та сучасні Росіяни сприймали своє місце в історії. І до викривлення цієї концепції в стилі месіянської теорії найбільше прикладає історіографія. Досі панівна у Росії та світі карамзинська концепція перехідності центрів *русской государственности* (Київ – Володимир – Суздальський – Москва – Петербург – Москва) є прямим втіленням формули Філотея – перенесенням ідеї спадкоємності царств. Як і саму концепцію, цю схему було поширено на життя з метою підвести під Російську державу міцний історичний ґрунт, “зафіксувати” вписуваність Москви у загальносвітовий контекст, щоб “легітимізувати” власні світові претензії. Адже, як підмітив Б. Крупницький, вона “була і залишилася в суті ідеєю одного центру, або того центрального пункту”.

... в дійсності був припасований цілий історичний роз-  
... та перші Рими мали для Москви остільки  
... вони обґрунтовували існування третього  
... 111]

4. *Третюримська функція.* Концепція не лише прямо впли-  
... творення міфів (міфу про походження царської  
... від римського імператора Августа чи перенесеної  
... на російський ґрунт давньої української  
... Русі апостолом Андрієм Первозванним  
... спрочинилась до консервації міфологічного типу  
... Москва ідея, як жодна інша, здатна уста-  
... нерозривність і поєднаність в одне ціле  
... дійсності та фантазій, матеріального  
... також нав'язати сприйняття світу як всезагаль-  
... кінце необхідно упорядкувати. Більше того,  
... Р. Кіс, автора єдиної вітчизняної фундаментальної  
... месіянську ідею, “у структурі москов-  
... (і “третьоримського”, і слов'янофільського, і  
... і євразійського ґатунків) постійно – хоч це і  
... носії відповідних ідей – розгортається цей  
... міфо-ритуальний сценарій транзитивно-лімі-  
... усіх розривів і відтворення континуаль-  
... світу” [Кіс Р. 1998, с. 138–  
... цієї стали тими міфологічними містками, які  
... різновиди суспільно-політичного думання,  
... ідеальний світ росіян, тим самим прирікши їх  
... в зачарованому колі свого власного синтетичного  
... “Третью Рим” до інспірованих  
... Третього Інтернаціоналу маємо справді чималу  
... Одначе дистанція сутнісно-концептуальна і  
... психологічна – тут зовсім незначна. І один, і  
... комплекс перебуває в одному і тому ж  
... просторі абсолютного “преимущества” Росії, її  
... у світовій історії” [Кіс Р. 1998, с. 177].

... переважання месіянського виміру світогляду  
... небезпек для національного розвитку самої  
... Ще до увірування у Філотееві ідеї, та найпаче  
... росіяни були певні, що посідають абсолютну прав-  
... народи марно шукають або безнадійно втра-

тили. Починаючи від пелюшкової доби національно-державного існування, росіяни були твердо переконані, що очікуване Царство Боже настало: історія прийшла до свого вічного кінця у “богоспасенному” Третьому Римі (четвертому ж не бути, котрий в їхніх очах тому скидався на острів істинної цивілізації в океані варварства, яке треба було рятувати. Але, незважаючи на пихату винятковість і позірну автентичність, росіяни навіть не спробували підкріпити свої непомірні амбіції повнокровним внутрішнім саморозвитком. Ба, більше. Тут прослідковувалось якесь непослідовне (тому що часто несвідоме?), але постійне й нав'язливе намагання загальмувати розвиток власного духовного і матеріального життя, залишитись на актуальному рівні або й повернутись у минуле. Глибоке суттєве значення категорій “розвиток”, “поступ” мислилось лише у сенсі поверхневих, формальних змін, а самі ці процеси здавались неможливими, непотрібними, навіть шкідливими. Російська дійсність ніби постійно оберталась у “зачарованому коловитвореному і всіляко зміцнюваному все тим же месіянстві”. Ізолювавшись таким способом від решти світу, росіяни насправді протиставили йому хіба що власну хронічну відсталість. Небажання долучатись до таких цивілізаційних струмків через власну непомірну амбітність та ізоляціонізм спричинялося до витворення непостійного, непередбачуваного і частіше ірраціонального характеру росіян (що відбилось у знаменитому містифікованому заклинанні Тютчева: *умом Россию не понять*). Насправді це було лише безпосереднє відображення непевабалансування російської нації на вузькій нитці власного культурного простору.

Невблаганна дійсність все ж змушувала росіян час до часу оглядатися на решту світу і робити раптові, вирвані з контексту “запозичення” (псковську концепцію у цьому сенсі можна вважати знаковою). Ще у 1820-х рр. П. Чаадаєв, один з небагатьох росіян, котрі усвідомлювали і глибоко переживали трагедію Росії, писав: “ми живемо виключно теперішнім у найвуужчому обсязі, без минулого і майбутнього, серед мертвого застою [...] Перші наші роки, що протекли у непорочній дикості, не залишили жодного сліду у нашій свідомості. Немає у нас нічого власне нам притаманного, на що могли б опертися наша думка. [...] Це природний наслідок культури”.

...і наслідуваної” [Чаадаєв П. Я. 1989, с. 10]. Патріарх Нікон, “позичальник” великого шмату європейської культури. Петро I (вкупі зі своїм натхненником, князем Григорієм Т. Прокоповичем), відомий на весь світ “російський” реформатор, – це лише вершечок імен цілого покоління державних мужів, котрі таким штибом намагались зробити російську цивілізаційні “діри”.

Замість у цьому сенсі стало XIX ст., у якому неабияку роль відіграв слов'янофільство. У цей час у Центрально-Східній Європі процес формування модерних націй був у повній руці. Сама ідея нації якої міцно засіла у глибоко консервативній та деспотичній традиціях, рухалась у напрямку заходу. Вона практично “загубилася” поміж слов'янських земель, приєднуючи та асимілюючи все нові й нові народи. Але навіть там своє власне, російське (не руське!) слово “нація” будувати націю, а не наднаціональну химеру. Від Європи віддалено не ідеальної Європи, де, проте, імператорський державотворення все ж не мусив конче передбачати якийсь стиль для націєтворення, російська традиція створення цих понять. Слов'янофільство не лише не порушувало цю традицію, а, навпаки, зміцнило її, “третій” ідеологічного мислення.

Слов'янофільство стало логічним продовженням ідеї “Москва – Третій Рим”. Месіянські теоретичні концепції невід'ємно присутні у слов'янофільстві: тут збігається і рятівна роль православ'я у слов'янській історії, і головне, трактування вселенського призначення Росії як єдиної вибраної Богом спільноти. Фактично, слов'янофільство стало модерним оформленням традиційного месіянства: на відміну від містичної теорії Третього Риму воно виглядало переконливішим в умовах тотальної соціальної суцільності життя. Тепер месіянство спиралось на нову аксіому ченця XVI ст. (“два Рими впали, третій не буде, четвертому ж – не бути”), а на більш-менш науково обґрунтовану концепцію єдності слов'янських народів, які були історично покликані відновити торжество православної віри.

Ця ідея слов'янофільство стало загальноросійською ідеєю, яку тією чи іншою мірою у XIX ст. розвивали та



втілювали у життя і праві (М. Погодін, Н. Данілевській, Ю. Самарін), і ліві (М. Чернишевський, М. Добролюбов), і так звані *почвенники* (Ф. Достоевський, А. Грігор'єв) та ідеалісти (В. Соловйов). Десь у 1860-і рр. відбулось "опрактичнення" слов'янофільської доктрини. З неї вихолостили ранній романтизм, натомість залишили і звеличили ідею єдності слов'янських народів, яка без романтичного обрамлення ставала вульгарною. Слов'янофільство перетворилось на офіційну ідеологію, воно тепер повністю підпадало під схему традиційного російського великодержавного шовінізму, ставало ідеологічним обґрунтуванням русифікаційних заходів на теренах імперії дієвим засобом експансії.

Присутність месіянського ідеологічного комплексу в ХХ столітті неважко прослідкувати на прикладі російського комунізму. Вже від самого початку більшовицької революції у Росії знайшлося дуже багато тих, хто сприйняв її як істинно російську, як таку, що служить справжнім цілям російського народу. Для багатьох росіян вона бачилася видатною подією у російській історії. Це наочно показує у своїй праці про російський націонал-більшовизм М. Агурській [Агурский М. 1980, с. 15].

Більшовиків одразу визнали як власне російську національну силу деякі кола лівих народників. Ліве крило партії соціалістів-революціонерів (есерів) вступило з більшовиками до коаліційного уряду, котрий проіснував трохи більше півроку, до літа 1918 р., а значна його частина згодом влилася в РКП(б). Але якщо це можна пояснити схожістю ідеологічних програм (до того ж ліві народники були свято переконані, що коли більшовики прийшли до влади, то це могло відбуватись тільки в результаті підтримки народних мас), то пізніша підтримка більшовиків правими силами ніяк не вписується у цю схему. Наприклад, праві есери в цілому не були настільки ворожими до більшовиків, як прийнято вважати. На думку Агурського, їх боротьба проти більшовизму завжди мала істотно самообмеження, вона майже ніколи не була послідовною. Статистичні дані показують, що у більшовицькій партії нараховувалось більше вихідців з правих есерів, ніж з лівих [Там само, с. 18].

Незабаром для позначення ситуації, що склалася, вживається й сам термін "націонал-більшовизм". Росени 1921 р.

...назвав себе рух, відомий до того як "зміновіхів-  
... Цей рух який очолив Н. Устрялов, головним своїм  
... виступав з твердження, що у тогочасних умовах  
... - це єдина національно-російська влада,  
... це є позірний інтернаціоналізм, це єдина сила,  
... російську великодержавну міць. "Пройдуть  
... сьогоднішнє покоління, і затихнуть гіркі  
... всі назавжди й остаточно зрозуміють, що  
... до Ленін - справжній син Росії, її національний  
... в Дмитром Донським, Петром Великим, Пушкі-  
... - писав 1925 р. у минулому переконаний кадет  
... [Устрялов Н. В. 1999, с. 200]. Саме в цього руху в  
... Росії виявилась широка база серед інтелігенції,  
... військових. Це вже були далеко не ліворадикаль-  
... вітали революцію як таку. Як вважає цитований  
... "зміновіхівство" вітало якраз затихання револю-  
... Росії (усієї колишньої Російської імперії) в  
... дискусію всупереч революції [Агурский М. 1980,  
... В цьому прикладі стає зрозуміло, що перемога більшо-  
... вській війні завдячувалась таким от "компро-  
... більшовизмом і зміновіхівством (та йому  
... "Цей тихий "компроміс", - пише Р. Шпор-  
... проти "націоналів окраїн" Росії (у тому  
... соціалістичної й комуністичної орієнтації) в  
... - збереження територіальної єдності старої  
... більшовиків з табору правих жертвували свої  
... інтересами на користь національної справи"  
... [Шпорова Р. 1996, с. 405].

... змін, які відбувалися на релігійно-  
... у 1922 р. в російському православ'ї виникає  
... "християнського соціалізму", так зване  
... (обновленчество) - загалом спровокована і керо-  
... конфесія. Згідно з її постулатами, атеїстич-  
... влада насправді виконує християнські запо-  
... є навіть вмістилищем Божої благодаті. Цей  
... спрямовано на ліквідацію найбільшої неурядової  
... часу в Росії - Російської Православної Церкви.  
... з 1925 р., відбувається зближення тради-  
... церкви і радянської влади. Не далі як

29 липня 1927 р. керівництво РПЦ підписує "Декларацію представлення Православної Російської Церкви до існуючої публічної влади", де, з одного боку, йшлося про замирення РПЦ з радянською владою, а з другого – фактично формулювалось релігійне обґрунтування націонал-більшовицької програми [Дік Регольсон Л. 1977, с. 430–434]. Однак, по суті, ця декларація була ударом по "християнському соціалізму" і означала недвозначне повернення симпатії держави до РПЦ. Якщо нагадати, що за єднання відбувалося на тлі загального антирелігійного терору в інших союзних республіках, стає зрозуміло, що це було не випадково. Цікаво й те, що декларацію 1927 р. підтримав багато єпископів і священників дуже правої політичної орієнтації [Агурский М. 1980, с. 247–249]. Від цього часу і надалі атеїстична радянська влада і РПЦ, наскільки це було можливо, йшли нога в ногу.

Отже, як видно, вже від самого зародження комунізму в Росії російське суспільство сприйняло його як власне російський рух, який не тільки не загрожує Росії, а навпаки є рятівником сформованих віками цінностей, усього того, проти чого той декларативно виступав, – найперше, російський імперіалізму, національної вищості та нетерпимості. Саме підтримка більшовизму російськими есерами і монархістами, плебсом та елітою, а не німецькі гроші чи інтелект В. Леніна наперед визначила переможну ходу більшовизму по просторах колишньої Російської Імперії. Причиною виникнення такого широкого спектру визнання більшовизму у російському суспільстві звичайно ж був російський шовінізм. Глибоко вкорінений у свідомості росіян, він, якщо й не витворив більшовизм, то принаймні від самого початку побачив у ньому свого союзника. Жовтнева революція 1917 р. стала початком нового "червоного" етапу старого російського шовінізму.

Якнайкраще підтверджує це вся подальша історія радянської влади. Першим симптомом симпатій "інтернаціоналістичної" партії більшовиків до традиційного російського шовінізму став внутріпартійний рух, що отримав назву "червоний патріотизм". Червону Росію, унікальність якої витворила більшовицька революція, протиставляли всьому іншому світові, поділяючи її як зразок для наслідування, іншим країнам. Цьому специфічному "інтернаціоналізмові" насправді був притаманний етно-

...відомого своїми поважними традиціями  
...Радянська Росія ставала в очах біль-  
...прихильників авангардом передового люд-  
...факед свободи пригніченому світові. Виник-  
...патріотизму означало зокрема й те, що росій-  
...зочали ототожнювати себе не лише з партією  
...класом, а зі всім російським народом. Більшо-  
...національним рухом – націонал-більшо-  
...дивно, найбільшим “червоним патріотом”,  
...цього руху, став єврей Л. Троцький. І це  
...тенденцію: зміцненню червоного патріот-  
...сприяли зрусифіковані представники інших

...такий стан не тривав довго. Російське націо-  
...бажаючи сконцентрувати в своїх руках  
...у країні, не погоджувалося на зміцнення  
...патріотизму” з огляду на присутність у партії вели-  
...їх представники, “інород-  
...могли відійти від російської національної  
...1 березня 1922 р. на XI з’їзді партії Ленін обґрунтував  
...радянської влади тим, що вона буде  
...державу [Одиннадцатый съезд РКП(б) 1934]. Це  
...для російської частини партії. Тепер,  
...програмним положенням, тиск росіян почав від-  
...стосовно представників національних мен-  
...партії.

...парадоксально, першу роль в остаточному закріп-  
...націонал-більшовизму в радянській державі  
...І. Сталін. Саме ця людина, спочатку спираючись на  
...патріотизм, придушувала будь-які прояви націо-  
...сепаратизму, починаючи з рідної йому Грузії. Всі  
...грузина за походженням і яничара за суттю не  
...роглядати його під якимсь іншим кутом зору, ніж  
...для нього форми власне російського шові-  
...дивно, що одним із перших кроків Сталіна з  
...мади став розгром найсерйозніших конкурентів  
...в СРСР – націонал-комунізму єврейського,  
...туркського і грузинського.



Наступний етап червоного російського шовінізму започував курс, якому повністю відповідало гасло “соціалізм в одній країні”, що його висунув Сталін у 1924 році. Промовлення цього гасла, здається, планувалося як хитрий маневр – офіційне витлумачення відходу від політики “інтернаціоналізму”. Фактично під націонал-більшовизм підводився офіційний ідеологічний ґрунт – режим нібито на деякий час відкладав звершення світової революції з огляду на несприятливу цю ситуацію на планеті. Тепер більшовизм уже відверто почав спиратися на конкретну людську спільноту – російську радянську імперію. Зв'язок більшовизму і СРСР було визначено самодостатнім. Крім того, А. Авторханов визначив три головні нововведення сталінської “національної політики” [Авторханов А. 1986, с. 161–163]: маневрування штучним голодом як метод покарання непокірних народів (Україна, Казахстан і т. д.); відкритий етнічний геноцид як метод знищення народів (кримські татари, волзькі німці, калмики, чеченці та ін.); продовний державний антисемітизм.

У післявоєнний період така націонал-більшовицька політика партії проявилася у формуванні “єдиного радянського народу”. У періоди правління Н. Хрущова і Л. Брежнєва воно зводилось до планомірної та інтенсивної денационалізації народів СРСР, насамперед через їх мовне російщення. Функціонував так званий інститут других секретарів – призначався в Москві другим секретарем ЦК союзної республіки, але була її фактичним правителем і керувала “інтернаціоналізацією” на місці. Хоча, треба сказати, тут існує й інша думка. Шпорлюк вважає, що в СРСР мало місце витворення єдиного радянської нації. “Загальновідомо, що Сталін та його наступники – Хрущов, Брежнев, Андропов і Черненко – маніпулювали символами російської нації та заохочували російщення росіян. Проте відомо також, що поряд з цим радянські керівники дозволяли російській нації по-справжньому проявити себе і існувати незалежно від партії та держави: власне російська нація була розчинена у сталінській державі” [Szporluk R. 2000, с. 243–243]. Однак, навіть якщо припустити існування різних “проектів” – власне російського і радянського, безсумнісним буде те, що обидва вони базувалися на єдиній ідеологічній основі – “третьоримському” месіанстві.

Поворотом до політики розпалювання світової комуністичної системи під час і після Другої світової війни і, найважливіше, смерть Сталіна, як виявилось, означали поступовий перехід від агресивнішої форми російського шовінізму – більшовизму, а разом з ним і початок кінця самої комуністичної системи. Епоха “розвиненого соціалізму”, коли вийшла з влади жорстоких фанатиків і появилась на сцену “прагматиків” і циніків – корумпованої партійної еліти, для яких “святіше всіх святих – не ідея давно відкинутої утопічної теорії, а комфортабельна ідея реальної влади” [Авдєєв А. 1986, с. 179], підготувала кінець усєї комуністичної системи. Саме в ситуації, коли російський націоналізм губився у наскрізь хворому матеріалізмім тоталітаризму, у поневолених комуністичною системою націй він міг відродитися.

Важливо, що Росія не була зруйнована більшовизмом у національному – російському месіянстві. Навпаки, втілюючи у радянсько-сталінський тоталітаризм, це месіянство прийняло ще войовничішу форму. “Після 1917 р. більшовики переконували себе, що їхня система, а отже, і влада, сягне кінця там таких неслухняних регіонів колишньої імперії, як Фінляндія: вони всерйоз вважали, що являють собою прототип єдиної всесвітньої цивілізації. Навіть для Сталіна “успіхом в одній країні” був тільки початком” [Шпоретт 1967, с. 287].

Важливою, зазначимо, що месіянство тою чи іншою формою притаманне усім націям. Проте мало яка з них так щиро і послідовно дотримувалася його світоглядних принципів, як російська. Концепція Третього Риму стала національно-ідеологічною призмою, крізь яку росіяни сприймали і реалізували на навколишню дійсність; можна навіть сказати, що ця месіянська концепція перетворилась на справжній світ російського національного буття.

\*\*\*

1. Оборонництво стало домінантним виміром української національної ідеології. Передбачаючи в принципі неагресив-

ний, а лише захисний характер, вирішальність цього виміру обумовила виразну націоналістичність української ідеологічної моделі. Однак з цим пов'язана і велика проблема. Постійне перебування начебто в тіні сусідніх націй, відсутність рівноправного діалогу з сусідніми культурами не могли не позначитися на світогляді українства. Відбулося вкорінення психологічно-світоглядних комплексів "захисту", "відповіді". Це загрожувало і загрожує підмінити всебічний національний розвиток української нації, перетворити її амбівалентність у неповноцінність на константу національного життя.

2. Намагання замкнутися у власній "цивілізації", відокремитися від решти світу в історії Польщі значно переважали інші риси національної ідеології. Хоч у багатьох випадках польське вивищення межувало з месіянством, все ж воно залишалося самоціллю і найчастіше домінувало над спробами активного поширення власного національного світу на інші нації. Значне подолання шовіністичних елементів польського "шляхетства" сьогодні не перекреслило вивищення як домінуючий вимір національної ідеологічної моделі, однак відкривало дорогу для вкорінення ідеології націоналізму.

3. Російський досвід месіянської моделі національної ідеології треба вважати унікальним за своєю інтенсивністю та глибиною проникнення у світогляд багатьох поколінь росіян. Саморефлексії росіян ґрунтувались на переконанні про привілейованість та винятковість власної національної спільноти та яскраво виражену потребу активної поведінки щодо решти світу. Ця обставина стала вирішальною для консервації застарілого шовіністичного світогляду російської нації і є чи не головною перешкодою для витворення міцної націоналістичної альтернативи.

## ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ВЕКТОРИ ТА ГЕОПОЛІТИЧНІ ІМПЕРАТИВИ У КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛІСТИЧНИХ І ШОВІНІСТИЧНИХ ТЕНДЕНЦІЙ

Микола Пилипчук: геополітична невизначеність та стратегічна  
неясність

Українські ідентифікаційні зовнішньополітичні вектори України  
знайшли багату ідеологічну літературу. Тривала бездержавність української спільноти виявилась мобілізаційним чинником для розвитку геополітичного мислення. Сьогодні існує велика різниця поглядів і пропозицій вирішення дилеми геополітичної спрямованості України. Проте більшість з них зберігає в одному націоналістичному полі, модерне оформлення якого вперше розроблював М. Грушевський. Саме цей напрям, на нашу думку, повинен бути покладений в основу послідовного геополітичного вектора сучасної України.

Ідеологічно-геополітичні ідеї Грушевського сконцентровані в роботі “На порозі Нової України” (1918 р.). Її основні пріоритети, які запропонував Грушевський, можна бачити в назви розділів праці: “Кінець московської імперії”, “Орієнтація чорноморська”, “Наша західна орієнтація”. Розглядаючи питання цивілізаційної належності української нації, він зазначав: “в порівнянні з народом великодержавної російської імперії український народ являється народом західної культури – народом, який багатий багатьма східними, орієнтальними впливами, але не так по всьому складу своєї культури й свого духу, як народ західний” [Грушевський М. 1991, с. 13]. Грушевський запропонував достатньо компромісний варіант геополітичної орієнтації: “Історичні умови життя орієнтували Україну на захід, географія орієнтували і орієнтують на південь, на Чорне море” [Там само, с. 16]; “Але коли школою для нас мусять бути народи західної культури, полем нашої діяльності, нашої власної творчості повинні бути краї, які подібно як і Україна знаходяться в сфері впливу чи зв'язках східної культури – краї в сфері чорноморської орієнтації, об'єднані Чорним морем як



центром комунікації й міжнародних культурних і політичних взаємин” [Там само, с. 23]. Чорноморську геополітичну концепцію розробляли також В. Садовський, В. Щербаківський, М. Міллер, А. Кримський, В. Тимошенко, Т. Зелінський, І. Шенгенів [Див. Василенко С. 2000, с. 64–65].

С. Рудницький висунув ідею Балто-Чорноморського геополітичного вектора України. На думку Рудницького, Україна повинна створити разом із новими незалежними державами – Фінляндією, Естонією, Латвією, Литвою і Білоруссю – Балтійсько-Понтійську федерацію, що стала б потужною східноєвропейською спілкою націй, незалежною від Росії та Польщі. У разі здійснення цієї федеративної ідеї станула б на місці західних і південних губерній Росії державна федеративна зв’язка поверх 1700000 кв. км простору й поверх 70 мільйонів населення. Цілий поміст між Балтійським а Чорним морем і Каспієм, так важний для світової торгівлі й лучби, був би доменом цієї проектованої зв’язкової держави” [Рудницький С. А. 1994, с. 154]. Дуже цікавими є напрацювання Ю. Липа який всебічно і послідовно обґрунтовував “чорноморську доктрину”. “Чорне море – це економічне й духовне опертя на чорноморських країн. Вони творять разом з ним економічну й духову єдність. Чорноморський простір – це життєдавальний простір України”, – вважав Липа [Липа Ю. 1940, с. 4]. Він постулював необхідність об’єднання зусиль української держави насамперед зі спільнотами Кавказу.

Прикметно, що цивілізаційно-геополітичні розробки українських класиків геополітики, як і багатьох інших авторів, переслідували насамперед ціль відторгнення України від російського культурно-політичного та економічного “східно-західного поля”. Й справді, надзвичайної важливості питання цивілізаційної належності України нині, як і в останні кілька століть історії, набуває головно в контексті зазіхань російських імперіалістичних сил на її самобутність та соборність. Тому, на нашу думку, пропонований деякими сучасними авторами підхід до передбачає подолання традиційного для України вибору між Сходом і Заходом за рахунок культурно-політичного синтезу цих двох цивілізаційних начал, є хибним. Цивілізаційна дилема “Схід-Захід” має достатньо однозначне вирішення в сучасних геополітичних умовах України категорія “Схід”

менту російське євразійство, де незалежній українській державі немає місця.

Україна як для країни посткомуністичної Центрально-Східної Європи, адаптувала досить оригінальний зовнішньополітичний курс який у цілому вкладається в поняття "багатовекторності" і "мультіблоковості". Логічне прочитання особливостей геополітичного становища України справді сприяє такому курсу. Україна протягом усієї своєї історії зазнавала відчутних впливів із Заходу, і зі Сходу, користаючи з надбань, як, зрештою, випливаючи від нещастя, пов'язаних з таким "непевним" геополітичним становищем. За багатьма ознаками внутрішнього розвитку – за наявністю інституту приватної власності, наявністю певних пріоритетів, традицій зовнішніх зносин – Україна політично належить до європейського культурного простору. Проте заперечувати орієнтальні підвалини і набуті ознаки в культурно і географічно і культурно східним щодо України простором Росією, неможливо і небажано. Українська зовнішня політика прагнути до здійснення дружніх та обоюдно вигідних стосунків з усіма сусідами, тим більше з огляду на специфічне геополітичне розташування.

Далі йдеться не про підтримання і всебічний розвиток економіки для кожної демократичної держави, де домінує економічний націоналізм, контактів із сусідами першого та другого порядку. Сучасна ситуація у регіоні та світі вимагає прийняття певної стратегії національного розвитку згідно з наявними геополітичними обставинами, які, як уже зазначалось вище, в українському випадку означають не так абстрактний вибір між Заходом і Сходом, як цілком конкретний – між Європою і Росією. Більш-менш іще цивілізаційна альтернатива для України залишається ідеальною.

Наступна дивовелика "віддаленість" від Європи і Росії означає не є і здається, не може бути зближенням у двох напрямках і взаєм сприйматися як ефективна зовнішньополітична стратегія. Для цього є кілька причин. По-перше, видима несиметричність стосунків європейського, ширше західного, простору і Росії. У цьому випадку залишається можливість переорієнтувати Україну на своєрідний незалежний цивілізаційно-геополітичний "міст". Але щоб відігравати таку роль, необхідна, зокрема, внутрішня база – високий рівень соціально-еконо-

мічного розвитку і національної згуртованості – та істотний політичний авторитет, якими Україна на сьогодні не володіє. По-друге, сумнівна демократичність Росії, надто наявність з офіційних владних колах потужного шовіністичного антиукраїнського лобі, а також непослідовність у виконанні прийнятих зобов'язань та досягнутих домовленостей. По-третє, небажання Заходу бачити в Україні хоча б потенційного незалежного тому неконтрольованого центру прийняття рішень, що міг би запропонувати альтернативний шлях розвитку регіону. Підтвердженням цього є хоча б епізод з українською ядерною зброєю на початку 1990-х років.

“Геополітичне положення й історична спадщина об'єктивно зумовляють багатовекторність зовнішньополітичних орієнтацій України. Проте ця багатовекторність не повинна нагадувати безпринципність і спроби всидіти одночасно на двох конях, що рухаються у протилежних напрямках. Такі спроби не є оригінальними, неодноразово траплялись в історії і, як правило, погано закінчувались”, – зазначили у своєму дослідженні експерти Національного інституту стратегічних досліджень Національного інституту українсько-російських відносин [Україна 2000 і далі 1999, с. 19]. Видається, що за “багатовекторністю” насправді приховується принципова невизначеність зовнішньої політики України. Якщо такий курс на початку новітнього українського націєтворення, у 1991–1993 рр., не сприймався як певний елемент тактики, здатний принести деякі політичні та економічні дивіденди, то тепер, коли він фактично перетворився на зовнішньополітичну стратегію, якою радше проглядає каламбур, а саме стратегічна вагитивність стратегії, його ущербність стає все більш наочною. Україна не використала і надовго занедбала свій потенціал перспективнішої в багатьох параметрах держави, що утворився на уламках СРСР, і який могла б натомість ефективно використовувати на швидке входження до Європи. Зрештою, саме через позірність “багатовекторності”, яка не була підперта вагомим внутрішнім змістом, Україна не стала достатньо відкритою до світу, не набула істотного авторитету навіть у рамках проголошеної політики. Цю позицію влучно аргументує О. Дергач: “Одночасне декларування європейського вибору та відданість ідеї єдності братніх слов'янських народів дедалі більше...”

... як елемент своєрідного вчення про особливий зовнішній курс. Концептуальні підходи, пріоритети, які є офіційні інтерпретації результатів української зовнішньої політики, є явищами суто ідеологічними і можуть бути об'єктом аналізу. Вони слугують потребі владарювання, а вже потім, мірою можливості, об'єктивним національним інтересам" [Дерга-... с. 105].

... моментом на шляху до зовнішньополітичної України, стала чітка декларація курсу Міністерства зовнішніх справ України починаючи з кінця 2000 року. "Цей крок став важливим для систематизації наших дій і ознаменує остаточне завершення дискусій про "багато-векторність" української зовнішньої політики. [...] У значенні вибору [...] Україна не вважає себе багатовекторною державою. Наш вибір і мета – визначені. [...] Це – інтеграція України" [Зленко А. М. 2001, с. 105]. Ці категоричних заяв треба вважати важливою та об'єктивною подією. Однак завершення дискусій про багатовекторність України не може бути припинено лише деклараціями. Вже тільки дипломатична діяльність, здійснювана керівництвом держави протягом певного часу, у якій, наприклад, наявний чинник Євразійського Економічного Співтовариства і яка загалом може бути описана як "до Європи – разом з Росією", викликає питання щодо проголошеної безкомпромісності європейського курсу як складової прагматичної зовнішньої політики.

... розробка чіткої геополітичної стратегії та, що є реальне, а не декларативне здійснення на основі певної *sine qua non* для України як повноцінного члена світової політики. "У новітній системі міжнародних відносин Україна ще має знайти своє місце. Вибір доведеться зробити, оскільки за умов глобалізації не тільки економічних, а й інших процесів і явищ у сучасному світі стає очевидним, що без виразної спрямованості інтеграційної політики держава не спроможна розвиватися", – зауважує О. Тейтс та Є. Камінський [Міжнародні відносини 2001, с. 85]. Більше того, жодна суспільна формація не може зберегти нейтральності щодо принципів ціннісних



орієнтації розвитку свого власного соціуму чи середовища її оточує. Саме у такому ракурсі постає нині питання вибору послідовного зовнішньополітичного вектора держави. Інакше “у найближчій перспективі Україна залишатиметься найбіднішою і, можливо, єдиною країною Європи, яка прагне дотримуватись компромісних рішень з принципових міжнародних питань”, – робить висновок Дергачов [Дергачов О. 2000, с. 107]. Вибір на користь людини як мірила суспільного устрою, демократії, поваги до закону, високої моральності, приватної власності – усього того, з чим так легко співживе і за що бореться український націоналізм, означатиме вибір якраз європейського, а не жодного іншого вектора розвитку української нації.

У зв'язку з цим важливим є питання нейтральності та незаблокованості України. Цю проблему слід розглядати у двох проєкціях. Перше, нейтралітет України як важливий елемент зовнішньополітичного курсу, закріплений у ключових міжнародних актах держави. Друге, згадуваний стан невизначеності щодо базових принципів-цінностей, якими керується національна спільнота, зокрема й у здійсненні зовнішніх зв'язків з навколишнім світом. Це підтверджують і закордонні фахівці. Цікаву позицію подав польський політик А. Глаліньскі: “Українські співрозмовники – представники Уряду, Адміністрації Президента, депутати парламенту, люди, що дотримуються різних політичних поглядів, переконували нас у користі для України доктрини рівної дистанції від Росії і Америки або вказували, від Заходу і Сходу. Тобто Україна найкращою для себе вважає специфічну нейтральність, рівновіддаленість від обох сторін. [...] все ж нам видається, що це велика помилка. Як можна зберегти рівну дистанцію від бідності і добробуту? Як стабілізація і дестабілізація? А це саме такий вибір” [Україна. Польща 2000, с. 59].

Існує ще один важливий аспект проблеми. Постає питання, чи така нейтральність не відображає політику послідовного ізоляціонізму? Теза про ізоляціонізм як найбільш “логічну” відповідь на виклики національної спільноти, відчутно підважена реальними подіями останніх десятиліть, все ж дозволяє визначити справжній характер цього явища у випадку сучасної України. Згадаємо, що історія передбачає насамперед активне протистояння втраченим територіям.

нашої спільноти. І саме цей момент дозволяє зрозуміти всю вагу штучність новітнього українського "ізоляціонізму". Як легко збагнути з риторики і реальних дій влади, цей момент – страх перед втратою національної ідентичності на міжнародному рівні – є далеко не визначальним для такої політики. Йдеться швидше про неготовність нашої нації до відкритої діяльності на світовій арені, підсиленою внаслідок усвідомлення жорсткої міжнародної конкуренції, а також внутрішніми політичними та економічними обставинами. Тому зводиться говорити про феномен новітнього українського "ізоляціонізму", загалом внутрішньо обумовленого національною психікою, матеріальними відхиленнями та політичною традицією. У цьому, треба зауважити, новітньому "ізоляціонізму" помітною є непомірно велика роль традиційної мотивації його застосування, власне як основного інструмента.

Ця невизначеність наочно прослідковується у доволіно-вільно використанні та послуговуванні в українській дипломатії поняттям стратегічного партнерства. Згідно з дослідженням українського центру економічних і політичних досліджень ім. Я. Герасименка, стратегічними (особливими, ключовими) партнерами України вже проголошено 19 держав Європи, Азії, Африки та Південної Америки. Це передовсім Білорусь, Грузія, Індія, Румунія, Словаччина, Угорщина і Туреччина (відомі як "Основних напрямів зовнішньої політики України", Київ, 1993 р.). До країн, відносини стратегічного партнерства з якими закріплені у двосторонніх угодах, належать США (19 вересня 1996 р.), Польща (21 травня 1997 р.), Росія (31 травня 1997 р.), Узбекистан (15 лютого 1996 р.), Болгарія (24 березня 1998 р.), Азербайджан (15 березня 2000 р.), Канада (31 березня 1994 р.), Грузія (15 лютого 1999 р.). Ще одну групу складають країни, відносини стратегічного партнерства з якими проголошено в офіційних заявах українських посадовців – Китай (1996 р.), Індія (1996 р.), Фінляндія (1998 р.), Аргентина (1998 р.), Ізраїль (1998 р.), Словаччина (1998 р.) та Німеччина (2000 р.) (Українське партнерство України 2000).

Зводиться констатувати, що таке "стратегічне" партнерство є справді важливим зовнішньополітичним інструментом

перетворилося на елемент політичної демагогії, що не сприяє створенню позитивного іміджу України на світовій арені. Як наголошують експерти інституту, за використанням українською владою місткого і недвозначного терміна “стратегічне партнерство” у більшості випадків “стоїть не констатація досягнення стратегічного рівня двосторонніх відносин України з тією чи іншою державою, а скоріше намагання підкреслити їх важливість”. Тому робиться, на нашу думку, правильний висновок: “На жаль, така практика спричиняє непорозуміння серед зарубіжних партнерів України і ставить під сумнів послідовність її зовнішньополітичного курсу” [Там само, с. 5]. Проголошення такої кількості різних за своїми ціннісними пріоритетами і цивілізаційною природою країн стратегічними партнерами неодмінно дезорієнтує й саму українську дипломатію та загалом політику через відсутність єдиного розуміння нашої проблеми.

Вільне і загалом невинуватене застосування поняття стратегічного партнерства контрастує із тим змістом, який вкладається в це поняття мовою дипломатії і, головне, реальних міжнародних зносин. Насправді стратегічне партнерство між окремими суб’єктами міжнародних відносин націлене на досягнення життєво важливих довгострокових цілей і здійснюється, як правило, відразу в кількох сферах за допомогою ефективних механізмів співпраці.

Геополітична невизначеність відображається тут найкраще у тому, що Україна проголосила стратегічними партнерами держави, які конкурують між собою. Йдеться насамперед про США і Російську Федерацію. Прагнення досягнути саме стратегічного рівня відносин з обома країнами приховує істотний недолік: внаслідок цього дуже обмежується поле маневру зовнішньої політики, збільшується ризик перетворити Україну на арену боротьби за впливи цих потужних чинників світової політики.

Крім того, нині доводиться говорити про ризик перетворення “стратегічного партнерства” на “стратегічну замкнутість” від деяких проголошених українською владою партнерських держав. Так, відносини України з Росією мають стратегічний характер, проте їх важко назвати по-справжньому рівноправними і партнерськими. З боку Росії це простежується у її політиці.

... за будь-яку ціну не допустити, щоб Україна  
... за союзницю російських геополітичних опонен-  
... відірвалася від сфери російського впливу.  
... причини, які, на нашу думку, спричиняються до  
... речей з українського боку детально розглянуті у  
... 2.1.1. Українське суспільство досі перебуває у поло-  
... переважаючого оборонництва, яке і є головною  
... уникнути вибору між двома альтернати-  
... Звертає на себе увагу також факт взаємоза-  
... обрання європейського курсу Україною  
... Росії. "Існування такої "позаблокової" Украї-  
... постійним подразником для Росії, постійним  
... що житиме тоталітарну свідомість росіян", -  
... І. Кавсіренко [Україна і Польща 2000, с. 71].

... інтеграція з Європою становить на сьогодні єдиний  
... для української спільноти зовнішньополітичний  
... Безкомпромисне і послідовне зближення з європей-  
... є шансом для України остаточно перетво-  
... і впливову націю, яка володіє незапереч-  
... на майбутнє. У сучасному світі Європа,  
... з Європейським Союзом, пропонує  
... умови для всебічного розвитку усіх залуче-  
... "цивілізаційного проекту" національних спільнот,  
... відповідні умови для кристалізації націоналізму.  
... Україна, де чи не завжди домінував саме  
... не шовінізм, стала б органічною частиною цієї

... мусимо повністю погодитися з О. Пахльов-  
... ситуації полягає в тому, що, незважаю-  
... в стосунках між Європою та Україною сьогодні,  
... України цілковито залежить від міри її ін-  
... європейський консорціум. Можна дискутувати фор-  
... цієї інтеграції. Але поза всякою дискусією -  
... необхідність цієї інтеграції, якщо майбутня Украї-  
... в категоріях держави, нації, культури, а не  
... мовчазних периферій анахронічної агоні-  
... [Пахльовська О. 2001, с. 78]. Європейська  
... єдиним шансом для України гарантувати



собі національну безпеку і, загалом, майбутнє високорозвинутої національної спільноти.

Головними внутрішньополітичними вигодами інтеграції України в європейський простір є забезпечення демократичності політичної системи та правового поля, зміцнення безпеки громадян; в економічному плані вигоди від такої інтеграції ще наочніші. У зовнішній політиці – це насамперед створення позитивного іміджу держави як важливого, послідовного та прогнозованого суб'єкта міжнародних відносин. Це, зрештою, виходження до європейської сім'ї націй, до якої за головними цивілізаційними характеристиками типологічно належить Україна. "Європейська інтеграція, таким чином, стає ключовою ланкою відкриття Україною світу, переходу від закритого тоталітарного до відкритого демократичного суспільства, відповіддю на антропологічний універсалізм глобалізації". – роблять висновки І. Бураковський, Г. Немиря і О. Павлюк [Бураковський І., Немиря Г., Павлюк О. 2000, с. 8].

К. Біла проаналізувала імперативи потенціалу української впливовості у європейському просторі та дійшла висновку, що до можливостей посилення впливу України на загальноєвропейські процеси треба відносити головне здійснення спрямованої зовнішньої політики та вступ до НАТО [Біла К. 2000]. Справді, прагнення набути членство в НАТО має стати інтегральною складовою європейського курсу України. Адже для переважної більшості європейських країн, а тим більше тих, котрі намагаються остаточно відірватися від "силового поля" Росії, НАТО становить ефективну і досі безальтернативну твердиню національної безпеки, є своєрідним гарантом їхньої європейськості. Тому недаремно колишній посол Польщі в Україні Є. Козакевич зазначив: "Невизначеність української політики щодо розширення НАТО, скоріше за все зумовлена нездатністю чи принаймні небажанням українських політичних еліт чітко окреслити політичні пріоритети з точки зору та комплекс національних інтересів, тобто сформулювати українську *raison d'Etat*." [Козакевич Є. 1999, с. 87–88]. Так "яким чином Київ сподівається уникнути ролі "розривної монети" і зведення України до об'єкта геополітичного маневру між Заходом і Росією?" – ставить він зовсім не риторичне питання [Там само, с. 93].

Цей стратегічний вибір України на користь Європи повинен ґрунтуватися з двох головних компонентів: реальне, а не абстрактне й абстрактне залучення до процесу європейської інтеграції, що беззаперечно ототожнюється сьогодні із членством у Європейському Союзі, а також дієве просування України до вступу в Північноатлантичний альянс. Ці дві складові європейського курсу України, зрозуміло, мали б доповнювати один одного двосторонніх стосунків з усіма європейськими країнами.

Важко звернути увагу й на інший аспект української "цивільної дилеми". Геополітична невизначеність України – це не тільки українська проблема. Ця невизначеність значною мірою перешкоджає розбудовувати нову Європу, де Україна повинна займати вагоме місце. Вже тільки специфіка геополітичної ситуації України, розглянута вище, у жодному разі не дозволяє Україні сам на сам із своїм вибором зовнішньополітичного вектора розвитку. Сьогодні відчувається великий тиск з боку конкуруючих між собою сторін, що не сприяє забезпеченню стабільності держави, ні реалізації суверенних національних інтересів на світовій арені. Дається взнаки стратегічне слабке місце країни. Можна з певністю прогнозувати, що невдовзі з'являтимеся і надалі, аж до остаточного приєднання України до однієї зі спілок – Європи (Європейського Союзу і НАТО) чи контролюваної Росією Євразії (Євразійського Економічного Співтовариства, реанімованого СНД тощо).

Важливою зазначимо, що на сьогодні найбільш обґрунтованим є викремлення трьох альтернатив зовнішньополітичного курсу України (таку модель пропонує, наприклад, Михайльченко [Михайльченко М. 2001, с. 67–68]).

Європейський вектор. Це достатньо важкий і тривалий шлях, який вимагає мобілізації та цілеспрямованості усього суспільства, зокрема у здійсненні кардинальних реформ у економічній, соціокультурній, правовій, психологічній та інших сферах життя суспільності. Однак важитиме також і "об'єктивна" ситуація, яка саме сприятлива або, навпаки, некорисна для України щодо інфраструктури європейської інтеграції, що залежатиме насамперед від інтересів лідерів об'єднаної Європи. Швидше за все, реалізація європейського курсу матиме еволюційний характер. Саме у цьому випадку Україна матиме шанс сповна

використати позитивні моменти регіональних альянсів з найближчими європейськими сусідами, а в дальшій перспективі сформувати навколо себе достатньо автономну від домінуючої сьогодні в Європі західної частини континенту впливову центрально-східну субрегіональну структуру.

2) Євразійський вектор. Шанси збереження самобутності та соборності за умови реалізації цього курсу в Україні будуть мінімальні. Справа тут не лише у неприхованій агресивності російського євразійства щодо українськості, а й у небезпеці національних підвалин української нації, сформованих згодом у європейському цивілізаційному середовищі, і східноєвропейського характеру євразійської спілки. Навіть за умови нейтралізації впливу російського шовінізму Україна змушена буде або примілюватися і перетворитися на справді євразійську країну, втративши таким чином свою сучасну ідентичність, або контрастно протиставити себе усьому навколишньому середовищу, що не могло б тривати довгий час, і врешті-решт все одно стати новою, євразійською, спільнотою. Крім того, звертаючи на себе увагу факт набагато нижчого в порівнянні з європейським соціально-економічного рівня розвитку націй на сході Європи України, що є і, судячи з усього, ще довго залишатиметься істотним недоліком євразійського напряму інтеграції.

3) Самоізоляція. Як вказувалось вище, в сучасних геополітичних умовах це малоперспективний і загалом невиправданий курс. Він вимагає неймовірних зусиль та використання значних ресурсів для забезпечення самодостатності, якого сьогодні можлива в принципі. Це неодмінно відволікатиме ресурси і зусилля спільноти від вирішення важливих внутрішніх проблем. Крім того, така стратегія пов'язана з великою кількістю зовнішніми ризиками. Найперше, це можливість перетворитися на "буфер" між двома цивілізаційними спілками або, що гірше, на "розмінну монету" у великій геополітичній грі між ними. Спроба реалізації такого курсу передбачає граничну мобілізацію усієї нації, що, за умов перспективи отримання суттєвої користі від такої політики, є малоімовірним. Проте іноді реальною виглядає можливість імітувати досягнення такої "третього шляху" під прикриттям націоналістичної або імперіалістичної демагогії. Насправді це буде означати провал

відсутність справжнього розвитку, що в короткому часі може закінчитися національною катастрофою – занепадом і розпадом української спільноти окремими націями.

Важко і певністю стверджувати, що від остаточного вибору між цими векторами залежить і майбутній внутрішній розвиток та стан української спільноти, і поведінка України у міжнародних відносинах та її сприйняття у світі. Від цього жодним чином не дечому залежатиме також і майбутнє усього регіону.

Звертаючись до наведених вище українських геополітичних концепцій, поряд з одною з головних прагматичних цілей – реалізацією тверезих геополітичних розрахунків обґрунтувати можливість негайної зміни російського вектора розвитку регіону – варто чітко проглядає у цих авторів, підкреслимо ще раз, особливість їхніх доктрин. Спостерігаємо виразне напухання про необхідність формувати міцне регіональне об'єднання країн, у якому українська посіла б гідне свого потенціалу місце. Можливість створення такої спілки для України була очевидною ще тоді, коли лютував шовінізм Росії та окремих європейських країн, але залишається відчутною і тепер, коли можемо говорити не лише про збереження українства, а й його розвиток та реалізацію усього комплексу національних інтересів. Сьогоднішнє становище і можливості України спонукають її не лише долучитися до інтеграційних процесів, а й ініціювати і в майбутньому, можливо, коригувати їх.

Сьогоднішні обставини дозволяють достатньо легко розпізнати пріоритетність геополітичного поля реалізації українства в Центральній-Східній Європі. Споріднені між собою національними перевагами і проблемами, подібними національними інтересами, а часто ще й спільною історією, країнами цього регіону, насамперед Естонія, Латвія, Литва, Білорусь, Україна, Польща, Словаччина і Молдова, вже зараз становлять одну єдність, яка може за досить короткий термін трансформуватися у спілку націй загальноєвропейського чи навіть світового значення.

Варто зауважити, що Україна була чи не найактивнішою у цьому процесі. Найголовнішими ініціативами, що виходили від українського уряду, були: перетворення "Ваймар-



ського трикутника" на "чотирикутник" з Україною, балтійсько-чорноморська економічна зона і без'ядерний статус Східної та Центральної Європи. Проте ці та інші ініціативи не знайшли достатньої підтримки з боку сусідів. Головним недоліком у здійсненні такої політики з боку України було те, що вона не доповнювалася зусиллями зі створення потужного центрально-східного європейського блоку як елемента курсу на загальноєвропейську інтеграцію. Про це наголошувалося вище. Достатньо хитке політичне і соціально-економічне становище посткомуністичних країн не дозволяло їм ризикувати своїм майбутнім як самостійних і соборних націй, щоб спрямувати усі зусилля на створення ще однієї інтеграційної (цивілізаційної?) альтернативи. Тенденція "втечі на Захід", до сприятливих і прогнозованих умов для національного поступу значно підсилена дещо перебільшеною підозрілістю щодо Росії та нездатністю самостійно розв'язувати проблеми посткомуністичної трансформації, була і залишається непереборною.

Тому єдиною реальною можливістю сформувати блок країн Центрально-Східної Європи, а в перспективі також і долучити сюди південно-європейські країни (Болгарію, держави колишньої СФРЮ, Румунію), є налагодження тісної субрегіональної співпраці у рамках загальноєвропейського об'єднання. У цьому разі залишається також вірогідність підсилення співпраці зі сходу Грузією, можливо також і Азербайджаном та Узбекистаном.

### 2.2.2. Польща: між романтикою і прагматизмом

Хоч у структурі польської національної ідеології переважає вимір вивищення, Польща також має цікавий досвід державного обґрунтування об'єднання національних спільнот у цьому регіоні в новітню добу. Найбільшої уваги заслуговує, безперечно, так звана федералістська програма Ю. Пілсудського, похідною від якої стала концепція "міжмор'я". Це була прагматична доктрина, що виходила з досить оригінального для польської національної ідеології тлумачення місця Польщі у регіоні та світі, взаємовідносин із сусідніми націями і польських національних інтересів. Попри далеко не повну втіленість

ідеології націоналізму, вона, треба сказати, відрізнялася від багатьох інших геополітичних концепцій, зокрема Р. Дмовського. Зовнішньополітичний стосунок Польщі до України вдало характеризує така цитата: “Здається, що для українського питання у польській зовнішній політиці вже немає місця” [Dmowski 1988, с. 239].

Важку роль у формуванні світоглядної бази автора “Домовської програми” відіграла традиція давньої багато-літньої Речі Посполитої, своєрідне відчуття місії Польщі на цих теренах і, що дуже важливо, переконання в великій загрозі для її незалежності з боку Росії [Cisek J. 1994, с. 38]. Стрижнем ідеї було створення федерації східно-європейських держав, що обіймала б Польщу, Україну, Білорусь та частини країн. Зазнавши деякого оновлення, у 1920-х роках ця концепція стала відомою як доктрина “польсько-українська”. Однак реалізація її на практиці не відбулася через об’єктивні геополітичні обставини. Головними причинами, на нашу думку, все ж були суперечність самої ідеї, у якій нові націоналістичні ідеї межували з традиційними імперіалістичними, та відвертий спротив радикальних націоналістичних сил Польщі. І все ж доктрина, яка передбачала врахування національних інтересів непольських націй у проєктованій майбутній федеративній “Великій Польщі”, була, як вважає П. Брок, “великим кроком у бік від відновлення імперіалістичного шкелетства і національного гніту” [Brock P. 1994, с. 152]. Концепція зовнішньої політики Другої Речі Посполитої “польсько-українська” будувалася з огляду на прогнозований ними неминучий конфлікт між Заходом і комуністичною Росією, що мав призвести до дезінтеграції радянської імперії. Щодо неврахування інтересів ще націй, які входили до СРСР, Польща не планувалася, здійснити “цивілізаційну місію” – “польську” в Європі – шляхом створення єдиної федерації польсько-українських державність у ХХ ст. 1996, с. 152–153].

Важко уявити, як саме бачення польських національних інтересів могло б бути реалізоване у багато чому поділяє сучасна політична та владна еліта Польщі. Задумана керівником Польської держави у міжвоєнний період ХХ ст. федерація націй,

виняткове місце в якій, зрозуміло, відводилося польській. Хоча б становити силу, що здатна була протистояти Німеччині та, насамперед, Росії. Сьогодні Польща, намагаючись остаточно "європеїзуватись", позбувшись небезпек, що виходять від Росії, заснувала зовнішню політику щодо своїх найближчих сусідів на такому ж принципі. Незалежну Україну, Литву та Білорусь польські геополітичні стратеги і практики розглядають головню як своєрідний "буфер" між Республікою Польща і Російською Федерацією. Найвищі польські політики неодноразово підкреслювали, що суверенність цих держав наближається до найбільших польських інтересів.

Однак Польща, як і більшість центральноєвропейських держав, не виявила особливої зацікавленості у побудові рівня з Україною регіональної системи безпеки чи якихось інших більш тісних структур. Україна, на відміну від Польщі, не продемонструвала реального прагнення щодо яконайшвидшої інтеграції з рештою Європи, що було однією з причин знеохочення поляків до такої інституалізації відносин, а чи навіть її здійснення у найближчому майбутньому. Це могло б призвести до зниження європейських стандартів та уповільнити процес входу Польщі до ЄС і НАТО. "Так чи так, проте Польща, найважливіший геополітичний чинник у Центральній Європі, єдина держава субрегіону, що виробила оригінальну концепцію "багаторівневих" відносин з московським центром та його колишніми республіканськими периферіями - Калінінградом, Мінськом і Вільнюсом, зіткнулася із серйозними труднощами в процесі побудови своєї східної політики, надто ж - недостатньо ефективних стратегічних взаємин з Україною," - пише Козакевич [Козакевич Є. 1999, с. 94].

Звичайно, істотними були й об'єктивні причини відходу нової польської зовнішньої політики від ідеї розбудови Центрально-Східної Європи як впливової спілки націй. Цей процес в Україні якого проходили важкий етап трансформації, спочатку оцінювався загалом як нестабільний і потенційно конфліктогенний. Звідси й невдача концепції нейтралізації як альтернативи у сфері національної безпеки Польщі. Цю концепцію пропонував на початку 1990-х рр. міністр оборони П. Кларковський. Вже через дуже короткий час її остаточно відкинув міністр закордонних справ К. Скубішевський. Ідея проігнорувати

інтеграційної співпраці мала у зіставленні з геополітичними інтересами регіону істотні недоліки. “Навіть якщо б ця система і було створено, то ця система однаково не була б предметом, тобто постійно здійснювалися б її зміни з урахуванням своїх сценаріїв у регіоні державами ззовні” – зазначає Р. Кузьняр [Kuźniar R. 2001, с. 76].

Ця субрегіональна інтеграція, насамперед як альтернатива загальної безпеки, не стала предметом серйозного інтересу польської закордонної політики. “Ми вирішили, що краще бути в жмені, аніж журавель у небі, і націлилися на створення нової системи безпеки, не чекаючи на роками очікувану нову архітектуру європейської безпеки”, – зазначає С. Цюсек [Ciosek S. 2000, с. 48]. Польща взяла курс на інтеграцію у загальноєвропейський простір, включивши своїми зовнішньополітичними пріоритетами до НАТО і ЄС.

Ці пріоритети і завдання польської зовнішньої політики сформулював міністр закордонних справ Б. Геремек у своєму 3 квітня 1999 р. Сеймові звіті, підтриманому усіма партійними фракціями. На перше місце поставлено завдання Польщі до європейської інтеграційної системи і активну участь у роботі Північноатлантичного Союзу. Передано також підтримувати якнайширші двосторонні стосунки з основними партнерами – США, Німеччиною, Францією, Великобританією та Італією, зміцнити позиції Польщі в Європі, підтримувати політичну відкритість та готовість до співпраці з Росією і належно оцінити стратегічне значення цього співробітництва. Уся польська зовнішня політика протягом наступного періоду підпорядкована першорядній меті – інтеграції у Європу, а ширше – із Заходом. Ментально переорієнтована на Захід, Польща усіма силами прагне насамперед зміцнювати свою євроатлантичну орієнтацію. Серед основних пріоритетів фігурує європейська політика, зокрема активна участь у процесі інтеграції з ЄС, адаптація до натовських стандартів, участь у європейській політиці безпеки. Особливий наголос робиться на економічній безпеці та створенні позитивного іміджу Польщі. Серед далекосяжних амбітних планів треба відзначити формування позиції лідера Центрально-Східної Європи, яке реалізується через підтримку євроатлантичних



устремлень інших держав регіону і розвитку регіональної співпраці [Див. *Rocznik strategiczny 2001*, с. 356–378].

Європейський вектор зовнішньої політики Польщі поділяється на дві головні складові частини: НАТО і Європейський Союз.

Вступ до НАТО став найважливішим пріоритетом зовнішньої політики Польщі з кінця 1992 р. Відображенням і реалізацією з тим інструментом цього стали ухвалені у листопаді 1992 р. два документи: “Засади польської політики безпеки” та “Політика безпеки і оборонна стратегія Республіки Польща”. У цих документах було вперше офіційно задекларовано, що “стратегічною ціллю Польщі у 1990-х рр. є отримання членства Польщі в НАТО” [Kuzniar R. 2001, с. 81]. На думку І. Кобринської, це зумовлювалося, по-перше, прагненням остаточно утвердити і сформулювати інституційні підвалини “європейської тотожності” Польщі; по-друге, істотними загрозами, пов’язаними з планами Росії щодо Центрально-Східної Європи; по-третє, актуальними серед наукової і частково політичної еліти побоюваннями щодо відродження німецького мілітаризму [Kuzniarska I. 2000, с. 72].

Членство в НАТО стало предметом стратегічного планування, так званої стратегії членства, – згідно з яким вступ до НАТО було підпорядковано багатьом іншим питанням польської зовнішньої політики, а його досягнення реалізувалось у всіх найважливіших напрямках і аспектах цієї політики. “Інтенсивні намагання отримати членство в Союзі була така велика, що вже через кілька місяців – до середини 1993 р. – усі на Замку (столиці держав-членів, штаб-квартира, ЗМІ) були свідомі великої значності польських зусиль у цій справі” [Kuzniar R. 2001, с. 82]. Рішучість поляків пояснювалась загалом трьома невід’ємними елементами зовнішньополітичної стратегії: по-перше, прагненням остаточно утвердитись і надати інституційні рамки “європейської тотожності” польській нації; по-друге, побоюваннями реалізації планів Росії щодо Східної Європи, насамперед щодо Білорусі та України; по-третє, недовірою до Німеччини, пов’язаною з пророкованим багатьма польськими істориками і політологами відродженням німецького мілітаризму.

Активність Польщі в питанні членства розвивалась у всіх найважливіших напрямках: найважливішим був американський

на роль США в процесах прийняття рішень в Європі; істотним було також заручення підтримкою ключових західноєвропейських країн; що ж до Росії, то тут було запропоновано заходи, щоб нейтралізувати її протиставлення до розширення НАТО на схід. Найбільш напруженими і дискусійними для Польщі у цьому питанні стали 1996–1997 рр., які зрештою принесли історичну ухвалу про запрошення Польщі разом з Чехією та Угорщиною до обговорення членства в НАТО, прийняту на самміті організації в Брюсселі 8–9 липня 1997 року. У квітні 1999 р. Польщу офіційно прийняли до НАТО.

Прийняття Польщі до НАТО під час Вашингтонського самміту 24–25 квітня 1999 р. безперечно стало найбільшим успіхом зовнішньої дипломатії останнього періоду. Це значною мірою підтвердили й зазначають польські експерти в авторитетному журналі з аналізу зовнішньої політики Польщі у розділі під загальною назвою “Бочка меду...?”, “об’єктивно кращі умови для розширення горизонтів нашої закордонної політики, заручення до вирішення глобальних проблем. Зросли можливості здійснення активної регіональної політики” [Rocznik Międzynarodowy, 2000, с. 344].

Важливим чинником до НАТО найважливішою метою Польщі було членство в ЄС. До реалізації цього завдання долучилися виконавчої та законодавчої влади. Найважливішими кроками на цьому шляху дотепер стали: положення про асоціативне членство Польщі в ЄС (набрало чинності 1 лютого 1994 р.), офіційна заява про прагнення вступити до ЄС (8 квітня 1994 р.), запрошення Польщі до переговорів про вступ до ЄС (1997 р.).

В. Спаларчик, згрупувавши аргументи “за” і “проти” входу Польщі до ЄС, виділив такі політичні та культурні аспекти [Słobrzyk M. 1999, с. 83–103]:

1. Зміцнення і переваги) зміцнення безпеки – процес європейської інтеграції трактувався країнами, які брали в ньому участь, як дуже важливий елемент зміцнення національної та регіональної безпеки; зміцнення демократії – інтеграція тут розглядалася як засіб стабілізації політичної системи та внутрішнього життя за західноєвропейськими стандартами; посилення міжнародного значення – інтеграція з ЄС

вважається можливістю досягнення державами-членами кращої політичної та економічної позиції у світі, збільшення впливу в ситуацію в інших країнах і регіонах Європи; можливість переміщення традиційної дилеми Польщі, зумовленої геополітичними положенням між Німеччиною і Росією через участь Польщі та Німеччини в тих самих інтеграційних структурах та частковий "європеїзацію" Росії; підтвердження культурної належності Польщі до Західної цивілізації;

2) (загрози) значна втрата суверенності – національний суверенітет залишається для більшості поляків дуже істотною цінністю, як і більшість націй Центрально-Східної Європи; вони ще не "натішилися" своєю недавно отриманою незалежністю від СРСР; непомірний розвиток внутрішньодержавного регіоналізму – підтримувана ЄС регіональна політика (регіональні євро регіони) за певних обставин здатна спричинитися до дезінтеграції цілісного національного організму; побоювання гегемонії Німеччини в Європі – використання Німеччиною європейських структур для реалізації вузько національних інтересів, зокрема домінування в регіоні; входження Польщі в ЄС як поглиблення поділу Європи на східних кордонах Польщі; втрачати національної ідентичності у наднаціональній Європі.

Стає все більш очевидним, що Польща істотно просувається на шляху трансформації своєї національної ідеології. Цей успіх у подоланні негативних елементів традиційного польського вивіщення на тлі природних суперечностей процесу оновлення можна прослідкувати на прикладі сприйняття волею громадянства нових реалій усередині Польщі та за її межами. У ставленні польського суспільства до європейської інтеграції можна виділити три етапи. Спершу, одразу ж після звільнення від комуністичної системи, поляки були рішучі та сміливі щодо європейського вектора розвитку. "[...] Польщу і Європу об'єднала символічна інтерпретація Європи. Коли ми говорили про Європу, то мали на увазі тьмяний історично-культурний спосіб життя, з яким були пов'язані протягом віків і який у нас у певному часі було брутально відірвано" [Kozłowski, 1998, с. 10]. Проте вже незабаром, на початку 1990-х років виник поділ на два ідейні спрямування – "уніфікаційний" – "національний", який значною мірою поляризував польське суспільство у питанні європейської інтеграції. Однією з причин

... цього поділу у польському випадку демонструє та ... , що його ініціаторами стали ті сили, які ідентифіку-  
вали себе як рідше "проєвропейські" (ліві) і які послуговувалися  
... політичним інструментом, як виокремлення  
... "напряму (правих). Насправді ж під  
... сам європейський вектор розвитку поль-  
... йшлося хіба що про форми та інтенсивність  
... з часом цей антагонізм, від якого виграла  
... комуністична номенклатура, втратив гостроту  
... у цілком природне протистояння "євроро-  
... та "європрагматиків".

... що рішучий курс на європейську інтеграцію  
... може трактуватися як відображення значної  
... польського світогляду. Специфічно польський  
... вивіщення структури національної ідеології,  
... як "шляхетство" і розглянули в попередньому  
... його істотної корекції був би не здатний реалізу-  
... стратегію. Адже справа не лише в тому, що  
... польська політика засновується на відкиданні само-  
... для минулого розвитку спільноти, інтегрую-  
... Європу і прагнучи всебічної співпраці з членами  
... системи. Як зауважив Я. Н. Єзьоранські, сучасна  
... виразно контрастує з політикою міжвоєн-  
... коли Польща "мала конфлікти зі всіма" [Jezi-  
... 2000. с. 9]. Сьогодні польська нація загалом  
... прагнення подолати шовіністичний спа-  
... епох. Поглиблення польсько-українського,  
... і польсько-німецького порозуміння свідчать  
...

... є й істотна контрверсійність цього про-  
... національної ідеології. Вдало проілюструвати це  
... виділення її "романтичних" і "прагматич-  
... де перші слід тлумачити радше як успадковані  
... польського вивіщення, а останні – як еле-  
... світогляду. "Польська романтика, здається,  
... переважає прагматику геополітичного станови-  
... нині формується. Настільки, що засоби масової  
... вбудовують занадто оптимістичне бачення Поль-  
...



ти тисячолітній досвід”, – зауважує Т. Бодьо [Bodio T. 2000, с. 128]. Сьогодні стає зрозуміло, що новітній геополітичний перелом обумовив для Польщі не лише наочні переваги, а й істотні виклики. Не дивно, що ейфорія початку 90-х рр. ХХ ст. поволі поступається тверезому поглядові на геополітичну ситуацію, і це дозволяє полякам помітити численні проблеми, пов'язані з місцем і роллю Польщі в Європі та світі. “Констатації того, що ми інтегруємося з європейськими структурами, вже не досить” [Там само].

Тяжіння старого світогляду відчувається хоча б у сприйнятті поляками самого образу Європи. Переосмислення новонадобленого місця Польщі в Європі наштовхується на цілий шар стереотипів і міфів у національній свідомості. Найпотужнішими з них виявилось бачення Польщі як “християнського муру”. Це досі впливає на погляди пересічного громадянина і політика. Як пише К. А. Пашкевіч, у свідомості поляків досить виразно проглядає двоїстий образ Європи. З одного боку, це ототожнення її з культурною та історичною спільністю, “латинською цивілізацією, де Польщі завжди знайдеться місце, та це пов'язане з месіянською місією “захисту”, “порятунку”. Там досі переважає трактування східноєвропейського елементу польської зовнішньої політики як альтруїстське і невдоволене протистояння азійсько-російським впливам, що націлене проти європейської цивілізації. З іншого боку, сприйняття Європи звужується до її благополучної західноєвропейської частини, що породжує почуття меншовартості та цивілізаційної дистанції [Paszkiewicz K. A. 1996, с. 16–17].

Прагматизм в усвідомленні наявної геополітичної ситуації та відповідних пріоритетів зводиться у цілому до таких елементів [Bodio T. 2000, с. 166]:

- два сусіди Польщі – Росія і Німеччина – є державами, кожній зокрема з яких, а тим більше двом одразу, Польща не здатна протистояти мілітарно;

- Польща трактується великими державами як країна “другого світу” і може не братися до уваги, якщо її життєві інтереси суперечитимуть інтересам цих держав;

- гарантії безпеки, надані Польщі, можуть виконуватись порожніми словами, якщо їх виконання створювало б загрозу для території країни-гаранта;

...безпеки однієї з сусідніх держав можуть призвести до дискримінації, що означало б втрату Польщею повної свободи вибору власної політики безпеки;

...надійність гарантій безпеки, наданих Польщі, є функцією сили цієї країни; слабка Польща не може розраховувати на надійність гарантій;

...Польща не спроможна самостійно забезпечити основи своєї безпеки, але вона може здійснити це у співпраці з іншими державами.

...Під час переговорів про вступ у штаб-квартирі НАТО в Брюсселі Польщі було поставлено 70 умов. З них, за оцінкою американського посла, було виконано тільки три. "Виникає запитання, чи за таких умов [Польщу] вирішено було прийняти в НАТО". У Варшаві лише одна – з геополітичних міркувань. Американська США. Західної Європи, щоб територія старого польського кордону, яку займають Польща, Чехія, Угорщина, ніколи в історію не потрапила до сфери впливу Росії, яка колись була найбільш і стає сильною, великою державою. [...] З цього кордону, з якого скористалися три держави, на мою думку, ніколи не вийде більше жодна інша країна – ані Литва, ані Естонія, а тим паче Україна, якщо колись вона стане це робити" [Україна і Польща 2000, с. 60]. Тому наявність такої наявної ситуації наказує позбутися ейфорії відносно до Європи і активно працювати над зміцненням внутрішньої та зовнішнього, геополітичного становища польської держави й завдяки посиленню її ролі у Центрально-Східній Європі.

...Як пише Я. Ключковскі звертає увагу на цілком конкретні проблеми в польській зовнішній політиці, а саме відсутність повної економічної інтеграції до Європи, зокрема структур ЄС: "Польща прагне отримати членство в Союзі, але більшість коментаторів визнають, що Польща не має повної інтеграції" [Kłoczkowski J. 1998, с. 134]. Головна причина такої відомої слабкості польської зовнішньої політики, на мою думку, полягає у незадовільному стані сучасної внутрішньої держави: "Тож геополітична дискусія точиться аж надто довго. Нечисленні голоси політичних мислителів, як прагнуть, висловлюються без відгуку" [Там само, с. 137]. Все ж, можливі причини такої ситуації. Оминаємо цілком

об'єктивні з них, такі, як невикрасталізуваність нової зовнішньополітичної еліти тощо. Звертає на себе увагу обставина, що курс на всебічне єднання з Європою все ще не встиг обґрунтуватися на відповідну ідеологічну базу. "Романтизм" тут проявляється у певній "імпульсивності" сприйняття реалій, використанні передусім тактичних, а не стратегічних міркувань та недооцінці потреби доповнення основного вектора елементами інших. Зрештою, достатньо промовистим є і той факт, що польська дипломатія має аналогічні з українською проблеми застосування поняття "стратегічне партнерство" (хоч і з меншою мірою): такого характеру партнерство було проголошено з Киргизстаном [Див. Nowakowski J. M. 2000].

З успіхами інтеграційної політики геополітичне становище Польщі змінилося не настільки кардинально, як це трапляється "романтики". А чи може воно змінитися кардинально й у майбутньому, якщо європейське "силове поле" не пошириться далі на схід від польських кордонів? Ідея будь-що опинитися на Заході Європи є ніщо інше, як марне поривання, що суперечить прагматизмові. На це вказує на прикладі польсько-українських стосунків К. Бахман: "якщо Польща сподівалася, що членство в НАТО дозволить їй опинитися у постялтантській Європі однозначно по західній стороні, то ці надії виконалися марними. Будучи в НАТО, Польща зовсім не є більше на сході, оскільки саме НАТО стало більш "центральним". Польща увійшла до фортеці НАТО, бо в цей самий момент ця фортеця розчинилася" [Bachman K. 1998, с. 304].

Зрештою, на цьому ще 1994 р. наголошував Геремек: "Важливо усвідомлювати те, що поєднання Польщі із Заходом веде нас до ризикованої ролі східного бастиону-муру, ролі традиційної, але для Польщі надто дорогої. Однак вибір західної орієнтації нашої закордонної політики є вдалим і, у певному сенсі, не має альтернативи" [Цит. за: Stolarczyk M. 1999, с. 94]. Певно те, що безальтернативність європейського вектора Польщі та його основних компонентів – НАТО і ЄС – є справді безсумнівною, власне комплексна реалізація цієї політики залишається відкритою. І прагматичність у цьому питанні повинна проявитися в ефективній "східній політиці", що має бути не лише активною (такою, яку ми спостерігаємо зараз), а й націленою на формування субрегіональної спілки націй, про що йшлося вище.

Тому в цьому разі, на нашу думку, характеристика геополітичного положення Польщі трансформується з "буферної" території відносно "націю-міст" у Європі.

Ця можливість створення такої спілки залежить не тільки від українського і польського чинників. Іншою визначальною факторно-політичною величиною тут залишається Росія.

### 3.1. Російська

Російська спільнота успадкувала від попередніх поколінь, мабуть, найважчий тягар національної ідеології. Це означає, що практично від початку формування нації переважали шовіністичні елементи ідеології. Цей шовінізм не мав вагомої альтернативи ні серед еліти, ані загалом спільноти. Специфічне російське ставлення до для реалізації визначених цілей не гребувало засобами, перетворило росіян на войовничу націю, інтереси якої сягали далеко за межі власної спільноти, ототожнювалися із зовнішньою експансією.

У випадку Радянського Союзу такий шлях Росії почав сприйматися як безперспективний. Постійні воєнні конфлікти територій та приєднання окремих націй і народів, що вимагала ідеологія шовінізму, спричинились до розриву довіри у цій різноликій масі власне російського народу, що ризикувало перетворити увесь процес поступу на західний кут. Адже, як пише Ґайдар, "територіальна експансія Радянської прирощування були зроблені вже в 1945 р.) Росія потрапила в "імперську пастку": з кожним новим приєднанням території збільшувалось те, що треба охороняти, контролювати, експлуатувати. Це висмоктувало всі соки з нечорноземної Росії. Росія потрапила в полон, в "колонію", в систему воєнно-імперської системи, яка виступала перед нею як перешкода перед нею навколішках, як її вічний благополуччя від зовнішньої загрози, як ґарант існування нації" (Ґайдар Е. 1997, с. 52).

Ця імперська націоналістична альтернативи в минулому столітті ставився важкий процес переорієнтації пара-



дигми розвитку російської нації сьогодні. Відчутний поворот наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. до демократизації внутрішнього національного життя і переходу від традиційного шовінізму в геополітичній стратегії до націоналізму, передбачає мирне співжиття і взаємовигідне співробітництво з іншими націями, не отримав послідовного продовження у наступні роки. Росіяни опинилася у надзвичайно складній ситуації стратегічної невизначеності базових національних інтересів, вихід із якої вимагає однозначного вибору між націоналістичною і шовіністичною ідеологіями.

На сьогодні Росія значною мірою залишається державою, неусталеними засадами зовнішньої політики. “Російське зовнішня політика, незважаючи на активні намагання реалізувати ідею спадкоємності і наступництва, значною мірою втрачає реальну зовнішню мотивацію. Масштаби її участі у міжнародних справах гіперболізуються штучно, що переважно пов’язано зі станом національної ментальності і традиціями російської зовнішньої політики”, – пише Дергачов [Дергачов О. 2002, с. 100–101]. Він виокремлює два блоки інтересів, з яких керується Росія у стосунках із зовнішнім світом, зокрема з Європою. Перший відображає пріоритет цивілізаційної самобутності та геополітичної самодостатності. Це передбачає самостійність, автаркії, протекціонізму в економіці, жорсткість у підході до проблем безпеки, у цілому антизахідну спрямованість російської політики. Другий блок пов’язаний з об’єктивною потребою нарощування ресурсів розвитку, що можливо лише за умов інтенсифікації співпраці у міжнародній системі. На перше місце вважають впливи західних держав. На практиці Росія змушена провадити комбінований курс, намагаючись поєднати ці двома блоком непоєднані блоки.

Уже тільки окреслення головного кола імперативів, що формують сучасну зовнішню політику Росії, вказує на центральність цивілізаційної проблеми. Ця проблема є в українському та польському випадках, є визначальним фактором всебічного розвитку спільноти, і не лише для суто зовнішньої політичної орієнтації. Однак її специфіка на російському ґрунті полягає в тому, що власне цей цивілізаційний момент має вирішальне значення для вибору між націоналізмом і шовінізмом.

Сьогодні в нас, що протягом усієї своєї історії Росія, спочатку Московське царство, потім Російська імперія та СРСР, завжди були об'єктивних, але найбільше суб'єктивних. Росія претендувала на статус незалежного від інших цивілізаційних систем політичного, економічного і навіть культурного центру. Самодостатність, винятковість і абсолютна самодостатність були очевидними рисами національної свідомості Росії. Це було будувалося сприйняття місця і ролі Росії у світі. Для Росії російської нації було настільки тотальним і абсолютним, як буквально вкоренило месіянський тип національної свідомості, який ідеологічно підніс Росію до окремої цивілізаційної системи, найважливішої і найперспективнішої.

Заради цього важливо тут не з'ясовувати об'єктивних підстав для такої свідомості, зрештою, досить детально розглянутих у розділі 2.1.3, а радше дати їх сучасну ідеологічну інтерпретацію. Найвпливовішою і найвпливовішою сьогодні є, безсумнівно, євразійська течія, що безпосередньо впливає на свідомість громадян Російської Федерації.

Євразійський рух зародився на російській еміграції у Відні та Софії, своє продовження отримав у Празі, Парижі, Берліні, а також у Харкові. Найвідомішими є Н. Трубецького, Л. Карсавіна, Н. Лосського, М. Сперанського, В. Зенковського, Г. Федотова, Г. Вернадського і М. Сперанського. Своїми досить оригінальними ідеями він запропонував новий "російський шлях", який передбачав тлумачення Росії як своєрідного сплаву європейського і надто східного культурно-географічного елементів, що, однак, є цілісною єдиною цілістю, відмінною і від Європи, і від Азії. Російські люди і люди народів "Російського світу" не є ні європейцями, ні азіатами. Зливаючись з рідною наколишньою культурою і життям, ми не соромимось визнати себе – євразійцями". - зазначалось у передмові до програмного твору "Схід до Сходу" (1921 р.) [Предисловие к сборнику 1921 г.]. Основними компонентами цієї концепції, на думку російського історика В. Шнірельмана, були ідеї замкненості культурно-географічного і культурного світу Росії-Євразії, ієрархічності культур на принципах "соборності", духовної єдності культури, ідеологічної єдності на підставі "загальноєвразійського націоналізму", елітарного розчленування культури на "високу" і "низьку" [Див. Кресіна І. 1999, с. 101]. У політичному

сенсі це була спроба порозумітися з новими російськими реаліями, визнати радянську систему як органічний російський феномен. Однак це формальний бік.

Новизна євразійства у багатьох його засадах була відомою. Воно прекрасно вписувалося у мозаїку вже існуючих течій російської думки, спиралося на традиційні російські цінності (хоч, можливо, по-іншому трактувало деякі з них). Було покликане розв'язувати старі російські проблеми. Найбільше відчувалася спорідненість із слов'янофільством. Дарма що живильним джерелом російськості, тобто євразійства, вважали Київську Русь, а імперію Чингіс-хана, яку, за цією концепцією, слід однозначно вважати благом, оскільки без неї Росії не було б взагалі.

Головним моментом, який еднав євразійство з багатьма іншими російськими концепціями, було підкреслення своєрідності культури Росії, що неодмінно свідчило, на думку цих ідеологів, про існування відрубної російської цивілізації. Варто наголосити, що поняття "Євразія", "євразійський" стали синонімами "Росія", "російський". Причому така синонімічність набувала буквального значення. Так, геополітично кордони Євразії покривалися з історичними кордонами Російської імперії, інтерпретованої цими ідеологами у відомому класичному як власне російської (*исконно русской*) землі. У цьому, на нашу думку, проглядається найістотніша утилітарність цієї ідеології: головна причина визнання євразійцями радянської імперії як реалізатора ідеї євразійства у геополітичному і культурному вимірах.

Євразійство, таким чином, творило лише ланку в традиційній російській ідеології, пристосовану до нових геополітичних умов, її відміну. Як пише З. Опацкі, євразійський виступ "перегукувався з деякими ідеями Філотєя, Москви - Третєго Риму, ідейних суперечок ХІХ ст., насамперед думки російського слов'янофільства, концепцій Н. Данілевського, К. Леонтьєва, В. Соловйова. Словом - нова концепція була міцно вкорінена в російській інтелектуальній традиції ХІХ століття" [Опацкі, 1998, с. 308]. Ця вкоріненість полягала передовсім у спробі обґрунтувати існування чергової російської імперії у нових кордонах, незважаючи на очевидне поривання до відокремлення поневолених нею націй, пояснити російську "євразій-

ної і "владність", а також необхідність боротьби з іншими силами та силами через проголошення нової, євразійської, цивілізації.

Ця євразійська міцно пов'язувалась не лише з минулим, а й з майбутнім. Цікомий певний був його зв'язок з панівною системою у СРСР. Навряд чи тут мало місце штучне калькування радянських засад з одного чи іншого боку. Швидше за все, ця була природною, обумовленою спільним культурним простором – традиційним російським шовінізмом – та певними історичними обставинами. "Сприйняття Радянського Союзу як єдиної [євразійської] держави не була лише вибором певного кола, що виходило з наявної ситуації. У розумінні радянської євразійства ця система якоюсь мірою реалізована ідеєю безення ідеальної держави. Вона мала бути так само державою правди, що протиставлялась фальшивій, як це було в європейській, державі", – наголошує цитований автор [269, с. 314]. Євразійство містило чимало "радянських ідей" і з цього сенсі було частиною так званого змінюваного курсу у фарватері правого більшовизму. У радянській системі євразійство містилося насамперед у пропагандистських постулатах про СРСР як найдовершенішу форму державності на землі – окремий мікрокосм, що завдяки посіданню певних територій і повинен нав'язувати свої правила решті світу, а не навпаки, як це було в інших державах нарівні зі слов'янським державотворчим процесом на території так званого туранського.

Цей курс нічого дивного, що євразійське тлумачення радянської ідеї було спробою віднайти нову формулу противенств між Росією і Європою, створити концепцію, що вже у певних умовах пояснила б відмінність та ворожість європейської структури щодо російської. Цей момент, пошук ворога, який міфологізується, отримуючи статус "світового зла", "глобальної загрози" тощо, є звичним для шовіністичної системи. Саме в євразійському випадку він є тим більше трагічним, тому що успадкував від попередніх подібних концепцій, насамперед слов'янофільства, саму формулу протиставлення – "Росія–Європа".

Євразійське письмо сьогоднішньої Росії представлено певними мифами, які синтезували напрацювання попередніх поколінь євразійців із новими віяннями. Провідне місце,



безперечно, займає А. Дугін. Він, на відміну від багатьох інших євразійських ідеологів, максимально відверто викладає свої думки, пропонує недвозначні шляхи досягнення поставлених цілей. Для підтвердження цього можна було б обмежитися лише такою цитатою з першого російського навчального видання з геополітики, що стало бестселером: "Існування України в нинішніх кордонах і з нинішнім статусом "суверенної держави" тотожне нанесенню страхітливого удару по геополітичній безпеці Росії, рівнозначне вторгненню на її територію. [...] Подальше існування унітарної України неприпустиме". [Дугін А. 1997, с. 379–380]. Як і його попередники, Дугін стверджує, що Росія є синтетичним поєднанням євразійського Заходу (Європи) і євразійського Сходу (Азії), однак вона є чимось третім, ні Європою, ні Азією. До того ж він наголошує, що Росія тотожна Євразії. Теорія Дугіна цілковито заснована на традиційних російських світоглядно-політичних імперативах: 1) месіанстві ("Російський народ безумовно належить до числа месіянських народів. [...] Це проявляється у непохитній вірі росіян у фінальне торжество Правди, Духу і Справедливості, причому не лише в межах російської держави, а й усюди" [Там само, с. 189. 191]); 2) імперськості ("Одним з насущних геополітичних потреб Росії є "збирання Імперії". [...] Якщо Росія негайно не почне відновлювати Великий Простір, тобто повертати у сферу свого стратегічного, політичного і економічного впливу тимчасово втрачені євразійські простори, вона ввергне в катастрофу і саму себе, і всі народи, які проживають на "Світовому Острові" [Там само, с. 171–172], "нова Імперія повинна бути євразійською, великоконтинентальною, а в перспективі – Світовою. Битва за світове владарювання росіян не закінчиться" [Там само, с. 213]); 3) антизахідництві ("Заперечення атлантизму, відкидання стратегічного контролю США і відмова від верховенства економічних, ринково-ліберальних цінностей – ось та спільна цивілізаційна база, той спільний імперський код, відкритий шлях міцному політичному і стратегічному союзу, створять осьовий кістяк грядущої Імперії" [Там само, с. 216]).

Однак Дугін, як зазначалося, зовсім не самотній у своїх потугах ідеологічно обґрунтувати євразійський шлях російської спільноти. Заслуговує на увагу праця московської дисиде-

... "Євразійська цивілізація" (1998 р.). Автор сконцентрований на інтерпретації Росії як ядра євразійської цивілізації - особливої географічної, соціально-історичної та культурно-структурної спільноти, яка в цілому збігається з кордонами імперської Російської імперії та імперії комуністичної. Після розпаду Радянського Союзу змінилися політичні форми організації людей на пострадянському просторі, але глибинне, фундаментальне багатовіковою історичною традицією усвідомлення єдності та взаємного тяжіння у більшій частині етносів євразійського континенту збереглося. [...] Просуванню усвідомлення єдності від рефлекторного рівня до чітко вираженої політичної практики дій, як нам уявляється, може сприяти поширення масової інформації, державна політика", - пише Ірина Жданова за Кузьменко В. П. 2000, с. 234]. Автор цього есею також не приховує наскрізної "москвоцентричності" своєї концепції: "Для чого нам це потрібно? [...] Ми завжди будемо переконані, Росія відродиться, лише усвідомивши себе євразійською державою, і об'єднання навколо євразійських євразійських держав надасть нового імпульсу розвитку євразійської цивілізації, що зазнає другої за часом світової кризи" [Там само, с. 234].

Важко констатувати, що сучасне євразійство є не тільки такою доктриною, скільки часом важко означуваним, але й певною мірою вловлюваним стилем геополітичного мислення та історичної доктрини, підпорядкованих єдиній меті - відтворенню балко відчувану росіянами національну винятність та радянську роль і, головне, втілити їх в особливу географічну реальність. Проектів такого втілення не багато. Вони не становлять цілісної теорії, нерідко істотно відрізняються одне від одного. "Зазвичай євразійство змішане з комунізмом, і з космізмом, і з націоналізмом. Тому воно торкається мало не з усіх питань, аж до того, з ким воно буде в майбутній світовій війні: з Японією чи з США" - зауважує І. Жданова [Жданова І. 2001, с. 6]. Проте переважність є все ж тактичного характеру і не розходяться в принципі. Крім того, набагато помітнішою, ніж у випадку "євразійського" євразійства - першої половини ХХ ст., є поєднаність і взаємодоповнюваність цього ідеологічного проекту з іншими. "У "старому" "патріотичному таборі" (кому-

ністи та монархісти) євразійські ідеї співіснують із концепцією "слов'янського братерства", православ'ям і антисемітизмом. Вибір "патріотами" тієї чи іншої риторики публічного виступу – усного або письмового – щоразу залежить тільки від "інформаційного приводу", обумовленого географічно. Як йдеться про Казахстан, застосовується євразійство, якщо це Білорусь – слов'янство тощо" [Там само, с. 6].

"Євразійські патріоти", як і більшість ультрашовіністичних угруповань, користуються дуже незначною підтримкою серед російської спільноти, перебувають на маргінесі політичного життя. Однак справжня небезпека євразійства не у воєнізованих радикальних угрупованнях, що привертають до себе багато уваги, але не здатні істотно впливати на політику держави. Справа у сформульованій та усвідомленій ідеї, що знаходить собі підтримку і в пересічного, цілком "мирного" обивателя, і у владного істеблішменту. Євразійство завжди проникливо "промовляє" до російської свідомості та міфології, загострюючи відчуття спільності з традиційним ідеологічним полем, щоб бути проігнорованим росіянами у своїх головних принципах.

Не лише російські комуністи, що заступають чільні позиції в Думі та деяких інших органах влади, сповідують євразійство. Хоча, треба визнати, саме вони є найбільшими прихильниками цього руху, відверто спираючись у своїх програмних документах на євразійський шовінізм як на ідею відродження Радянського Союзу. І. Зюганов у своїй книжці "Сучасна Російська Ідея і Держава" (1995 р.) вказує, що Росія є хранителькою стародавньої духовної традиції, фундаментальними цінностями якої є колективізм, державність і прагнення втілити найвищі ідеали на Землі, і, хоча в основі її лежить могутнє мононаціональне ядро великоросів, малоросів і білорусів, вона є складною етногеографічною спільністю. Росія, на думку Зюганова, є головною опорою євразійського блоку, протиположною гегемонізму США і атлантичного світового простору [Див. Кресіна І. 1999, с. 103].

У застосуванні головних засад євразійства державною владою загалом, євразійство фактично перетворюється на російський варіант геополітичної стратегії. Це стає все більш очевидним з огляду на тотальне використання самого поняття "євразій-

«нейтральні» в офіційній риторичі: попри цілком «нейтральне» та «об'єктивне» значення цього терміна не можна не враховувати його історичний сенс, якого він набуває на російському ґрунті, де більшість геополітичних концепцій є відверто шовіністичними. «Євразійське вторгнення в європейський простір відбулося повною мірою. Річ насправді йшла про тих чи тих слова, а в поширенні певного способу мислення», – зауважує Жданова. – Хоч як прикро, Дугін має рацію, стверджуючи, що слово «геополітичний» в устах Путіна нагадує за його, дугінським, «підручником» «Основи геополітики», виданим 2000 року третім виданням» [Жданова, 2011, с. 6].

Жданова наводить цитату з «Концепції національної безпеки Російської Федерації» редакції 1996 р.: «З геополітичної точки зору Росія займає унікальне географічне положення в Європі, що в поєднанні з продуманою політикою дає їй можливість відігравати важливу стабілізаційну роль у глобальному світі» [Послание Президента 1996, с. 24]. З аналогічних документів виходить і «Концепція зовнішньої політики Російської Федерації» від 28 червня 2000 р.: «Особлива риса російської зовнішньої політики – збалансованість. Це обумовлено геополітичними умовинами Росії як величезної євразійської держави, що вимагає оптимального поєднання зусиль у всіх напрямках. Ця політика зумовлює відповідальність Росії за підтримання миру у світі і на глобальному, і на регіональному рівнях [...]» [Концепция внешней политики 2000, с. 5].

Важким фактором впливу формованої віками ідеології на геополітичні орієнтації Російської Федерації є комплекс «національної безпеки». Йдеться передовсім про політичну риторику «Національні інтереси Росії у міжнародній сфері полягають у забезпеченні суверенітету, зміцненні позицій Росії як великої держави – одного з впливових центрів багатопольярного світу», – стверджує «Концепція національної безпеки Російської Федерації» від 10 січня 2000 року [Концепция национальной безопасности 2000, с. 4]. Ця риторика все ж підкріплюється відповідною поведінкою. «Немає значення, якою б слабкою була держава. Росія однаково ідентифікує себе в очах своїх та інших як велика держава», – зауважує Р. Г. Сані [Suny R. G., 2001, с. 150]. Цікаву думку висловила Кресіна: «Російське



великодержавне мислення – прояв знаково-смыслового ризму. Смысли зовнішньої політики на кшталт “національної безпеки”, “величі держави” прив’язуються до зовнішніх емпіричних знаків. Мислення не розгортається у власному внутрішньому середовищі, а пересувається між емпіричними знаками “Захід”, “іслам”, “жовта загроза”, “атлантизм”, “Євразія”. Після провалу спроб апеляцій до трансцендентних цінностей комунізму основними складовими російського зовнішньополітичного мислення стали “історія”, “земля”, “культура”. Саме ці три джерела становлять підґрунтя нинішнього великодержавного мислення” [Кресіна І. 1999, с. 99].

Тісно пов’язана з “великодержавною” настановою проблема. На формування зовнішньої політики впливає дуже поширене серед націй, що у минулому становили імперії, а тепер переживають процес відходу від базових цінностей обставині ідеології, нав’язливе почуття несправедливості та покривдженості. У російському варіанті воно засновується на трьох впливових історіософських схемах: схемі великого виступу Росії серед “диких” народів; схемі порятунку – “Якби не ми, то вас було б знехтувано, упосліджено, знищено і т. д.”; схемі “меншого зла” – доброго в російській історії було значно більше, ніж поганого [Лосев І. Етнополітичний... 1999]. Висхідні в душі цих концепцій, росіяни, які звикли розцінювати національне панування своєї країни над іншими народами як запоруку “благодійних” актів щодо них, ніяк не можуть зрозуміти причин “чорної невдячності” з їхнього боку”, – підкреслює І. Лосев [Там само, с. 112].

У зв’язку з цим І. Дзюба зазначає: “На жаль, усе це стосується не лише минулого, а й проектується на майбутнє. Таке таке політичне мислення, – а воно значною мірою впливає на зовнішню політику уряду Росії, – являє велику небезпеку для сусідніх держав, зокрема, а може, й особливо, для України, оскільки фактично заперечує її право на самостійну зовнішню політику. Її кроки або й лише наміри, продиктовані виключно національними інтересами, розглядаються як стратегія проти Росії, як такі, що обмежують імперські можливості Росії в контексті все тієї ж світової змови проти Росії, стратегії “облоги Росії” [Дзюба І. 1999, с. 63]. Для ілюстрації проаналізуємо

...у мислення в інтелектуальні кола, що безпосередньо впливають на творення зовнішньої політики Російської Федерації. Як свідують стаття професора МГІМО і чільного російського дипломата В. Барановського, вміщена в авторитетному британському часописі. Барановський, який зовсім не нагадує російського радикала, швидше навпаки, описуючи західні тенденції сучасного геополітичного становища Росії, однак, критикує "бездарність" риторики Заходу часто перекривається неспроможністю, підозрілістю і небажанням враховувати позиції Росії. Як реальні партнери по Варшавському договору Росія іноді навіть випадково антиросійськи. Балтійські держави іноді ведуть себе як вороги. Навіть надійність країн СНД викликає сумніви. Заради цього враження, що Москва під час здійснення зовнішньої діяльності не може реально сподіватися на підтримку "своїх" [Baranovsky V. 2000, с. 450]. Як видно, тут знову з'являється образ на "невдячний" світ та пошук винного за своє несприятливе становище Російської Федерації серед країн "цивілізації". Це підтверджують і закордонні фахівці: "Важко російської преси свідчить, що особи, які впливають на зовнішню політику Москви, та ті, що відповідають за прийняття зовнішньої політики Росією, оточену небезпеками, – від загрозливого середовища мафій, агентів іноземних держав до торговців наркотиками" [Selyu R. G. 1999, с. 150].

...не дивно, що останні роки позначені цілим комплексом негативної поведінки Росії на зовнішній арені, спрямованої стосовно найближчих сусідів. Негативна і гаряча атмосфера в Європі зовсім обумовлені заходи з підвищення безпеки держав Центрально-Східної Європи, зокрема Балтійських країн, України і Польщі, спостерігалася і з боку офіційної влади, і з боку громадськості. Найбільш помітними випадками щодо України стали відверті антиукраїнські виступи Федеральних Зборів Російської Федерації: виступи щодо Чорноморського флоту, визнання Севастополя російською територією, спротив підписати широкомасштабний договір про безпеку, а також провести делімітацію та демаркацію кордонів тощо.

...принаймні до 2000 р., великою мірою ґрунтується на достатньо чіткій зовнішньополітичній концепції – імперсько-імперіалістичній доктрині Б. Єльцина. Суть її зводи-

лася до необхідності захисту і лобіювання прав російського населення навіть незалежно від його етнічного походження, що живе поза межами Росії і у своїй переважній більшості має громадянство інших держав. Практична реалізація цієї доктрини політичними відомствами (а чи тільки ними?) зводилась не лише до налагодження потужної пропагандистської машини всередині Російської Федерації та за її межами, а й застосування чи погроз застосування політичних, економічних і навіть військових важелів проти країн, що нібито порушують ці права. Проблема полягала передовсім у тому, що інтенсивність такого "захисту" у кільканадцять разів перевищувала реальні загрози, якщо такі й були взагалі. Але справжній крок у цій ситуації і вже реальна загроза міжнародній безпеці та безпеці насамперед націй колишнього Радянського Союзу полягав у тому, що ідентифікація самих суб'єктів, які перебували під такою міцною протекцією Росії, зводилась до абсурду: жодного іншого, окрім мовного (навіть не етнічного!), критерію виокремлення у містичну категорію "російськомовних співвітчизників" запропоновано не було і, зрештою, не могло бути. Виходило, що будь-хто з громадян будь-якої країни світу, хто лише володіє російською мовою, міг реально спровокувати міжнародний конфлікт, якщо тільки громадянські права цієї особи чи групи осіб виявилися якимось чином покривдженими.

Ч. Кінг та Н. Мелвін визначили дві головні цілі, які переследувала такою політикою офіційна Росія. Перше, ця політика дозволила дещо дезорієнтованій на початку 1990-х років російській номенклатурі перегрупуватися відповідно до нового пріоритету – російськості як передовсім етнічного явища. Відкриття чи, точніше, винайдення єдиної і самоусвідомленої "російської" етнічної громади поза новими російськими кордонами стало основою для досягнення консенсусу у створенні нової російської ідентичності. Росію почали визначати як етнічну батьківщину, державу з обов'язками щодо культурної громади, яка сягала поза її кордони". Друге, таким чином, але достатньо ефективним чином Росія легітимізувала активне втручання у внутрішні та зовнішні справи незалежних держав, які раніше цілковито належали до сфери впливів. На тлі загалом справедливої критики наростаючої

політиці імперіалізму "російський уряд отримав змогу реалізувати свої інтереси у "близькому зарубіжжі" розлогими формулюваннями" [King C., Melvin N. J. 1999, с. 20-21].

Таким чином можна сказати, що за нової президентської адміністрації В. Путіна ця доктрина та її реалізація відійшли у новий етап та ж "Концепція зовнішньої політики РФ" від 2000 року є однією з головних цілей зовнішньополітичного курсу Росії. Все той же "всепобитний захист прав та інтересів громадян і співвітчизників за кордоном" [Концепція зовнішньої політики 2000, с. 3]. Політика Путінової адміністрації характеризується значно істотнішим прагматизмом у відношенні курсом на відстоювання національних інтересів, хоча сама система цих інтересів майже не зазнала змін.

Якщо розглядати сучасну російську політику в глобальному контексті, то треба сказати, що вона зосередилась на досягненні світового порядку, де не домінувала б жодна держава, де існував геополітичний плюралізм, а Сполучені Штати, Росія, Китай і Європа були б рівноцінними за впливом. Така ситуація вважається враження, що це реалізація лише коротко-термінових планів, тактична поступка до часу досягнення достатнього для відкритих претензій на геґемонію у світі. Так найважливішим елементом такої стратегії є збереження американського домінування насамперед у північно-американському континенті. Це проявляється у всілякому відстоюванні "автономістських" ініціатив європейців у військовій та економічній сферах, активній протидії Росії на сході Північно-Атлантичного альянсу.

В. Парохонський виділяє такі чотири моменти сучасної зовнішньої політики Росії [Парохонський В. 2000, с. 28]:

1. У європейському просторі передбачається діяти в напрямку збереження політичного і військового впливу США та збереження "зони відповідальності" між Росією й ключовими державами Західної Європи. До російської зони віднесено пост-балканські країни з можливим поділом сфер впливу у регіоні Середземномор'я, Сходу Європи та Балкан. Такий розподіл має забезпечити євразійську архітектуру можливої колективної системи безпеки, яка б виникла на ґрунті джентльменської євразійсько-американської домовленості.



2. Питання розширення Європейського Союзу Росія розглядає під кутом зору зростання європейського центру геостратегічного тяжіння з можливим послабленням впливів США на європейському просторі. Росія в цілому не виступає проти розширення ЄС, але прагне, щоб її інтереси в цьому процесі були враховані.

3. Москва вважає за доцільніше орієнтуватися на розвиток двосторонніх відносин з найбільш впливовими європейськими державами – насамперед з Францією і Німеччиною. Кремль спирається на певний історичний ґрунт ідей “континентальної геополітики”, котрі з часів генерала де Голля досі вкорінені у Франції, а з часів канцлера Коля можна говорити про їх реанімацію і в Німеччині. Стримує амбіції Москва найбільше те, що ключові держави Західної Європи загалом утрати дотримуються звичної для себе “євроатлантичної” орієнтації.

4. Не маючи реальних важелів для перешкодження розширенню НАТО, Москва прагне включитися у процес прийняття тих рішень Альянсу, які, на її погляд, зачіпають її інтереси. В цілому ж у відносинах з Європою вона дотримується найбільш прийнятної для себе геостратегічного курсу зміцнення “континентальних” або євразійських елементів у європейських країнах і всіляко перешкоджатиме нарощуванню тенденцій “євроатлантичних”.

Цілком очевидно, що потенційні форми інтеграції Росії принципово відмінними від тієї, яку обрала Польща і в якій ще досі вагається Україна. Експерт польського Центру східних досліджень В. Родкевіч навіть дійшов висновку, що “росіяни визнають тільки імперську модель інтеграції, де Росія домінуючий гегемон і є “молодші брати” [Rodkiewicz W. 2000, с. 45]. Росія вважає, що, як велика і особлива держава, вона не повинна інтегруватися в рамках якоїсь організації, а сама по собі становить ядро інтеграційної структури. Треба висловити такої думки притримуються не тільки росіяни, а й представники багатьох інших націй, у тому числі визнані фахівці з цієї проблематики. “Події ще більше переконали в своїй правоті тих експертів, які вірять, що Росія радше має розвиватися як євразійська держава, ніж як європейська”, – зазначає

Дж. Шерр, експерт Міністерства Оборони Сполученого Королівства [Шерр Дж. 2000, с. 12]. Справді, важко заперечити своєрідність російської національної буття і шляху розвитку. Росія є і швидше за нас зацікавиться могутнім політичним і культурним потенціалом з великим, але в усі часи занедбуваним соціально-економічним потенціалом. І, мабуть, незалежно від прагнення решти світу, сьогодні і у найближчому майбутньому вона не стане повноцінною частиною ні Європи, ні НАТО. Її серйозної реконструкції вимагає фундамент, на якому будуватиметься ця самобутність та особливий вектор розвитку російської нації. – національна ідеологія, успадкована з імператорства.

Зрозуміло, коли унікальність розвитку спільноти є предумовою її членів, але якщо ця своєрідність полягає у певній глибокій ідеології та використанні її як дороговказу на певну долю, то вона має бути кардинально виправлена, змінена за те, чи втратить ця спільнота на якомусь особливому етапі. На наше глибоке переконання, у сучасному світі неможливо сформувати міцну і перспективну націю на основі такої спільноти приречені на самоізоляцію і швидкого загибання. Доречно зацитувати проникливу думку польського історика С. Цюсека: “Ті імперії, котрі відмовилися від своїх імперських амбіцій і зосередилися на собі, розквітли. Росія з своїми ста двадцятьма мільйонами мешканців, невичисленими природними ресурсами, освіченими людьми, високим рівнем інтелектуальної діяльності, дещо гіршою, але ще існуючою економічною структурою, має усі дані, аби відштовхнутися від дна і знову злетіти. Але росіяни повинні самі захотіти піти слідом згаданих імперій та сконцентруватися на відбудові та розвитку своєї державності” [Цюсек С. 2000, с. 50].

Вона сама переживає важкий процес трансформації, ключовим моментом якої є трансформація національної ідеології. Це виключальним також і для планування та здійснення зовнішньої політики Російської держави. Варто підкреслити, що на першому етапі будуть результати цієї трансформації, не тільки вказують майбутнє Росії, а, як видається, і в багато чому визначатиметься стан сусідів, у тому числі України і Європи та її цілого континенту. Однак надзвичайна впливовість у російському суспільстві таких концепцій, як євразій-

ство, на жаль, не свідчить на користь реалізації у найближчому майбутньому сприятливого сценарію.

\*\*\*

1. Україна і Польща, а також певною мірою і Росія опинилися на межі (хоча й достатньо умовній) "західної" та "східної" моделей суспільного розвитку. Власне ці найзагальніші типи розвитку і становлять предмет "цивілізаційної дилеми" України, Польщі та Росії. Ця проблема онтологізується саме власне у націоналістичних або шовіністичних ідеологіях. Відповідно до цих ідеологій вирішується дилема в кожному конкретному випадку. Сучасна геополітична невизначеність України визначається традиційним для українського націоналізму характером оборонництва. Проте геополітичне становище і можливості України спонукають її не тільки включатися до інтеграційних процесів, а в майбутньому, можливо, відігравати і коригувати їх. Наявні сьогодні обставини дозволяють достатньо легко ідентифікувати пріоритетність геополітичного поля реалізації таких планів із Європою, зокрема, центрально-східною її частиною.

2. Польща взяла недвозначний курс на інтеграцію в загальноєвропейський простір, визначивши своїми зовнішньополітичними пріоритетами вступ до НАТО і ЄС. Однак сьогодні стає зрозуміло, що новітній геополітичний перелом обривив для Польщі не лише наочні переваги, а й істотні вимоги. Не дивно, що ейфорія початку 90-х рр. XX ст. поволі поступається тверезому поглядові на геополітичну ситуацію, що дозволяє полякам помітити численні проблеми, пов'язані з місцем і роллю Польщі в Європі та світі. Тяжіння старого погляду відчувається хоча б у сприйнятті поляками свого образу Європи. Ідея будь-що опинитися на Заході Європи ніщо інше, як марне поривання, що суперечить зовнішньополітичному прагматизмові.

3. Сучасна російська спільнота успадкувала від попередніх епох своєї історії, мабуть, найважчий тягар націоналістичної ідеології. Так склалося, що практично від початку формування нації тут значно переважали шовіністичні елементи ідеології.

внутрішнього національного життя і перехо-  
ду Росії в геополітичній стратегії шовінізму до  
передбачає мирне співжиття і взаємовигідне  
з іншими націями, не отримав послідовного  
у наступні роки. Росія опинилася у надзви-  
чній ситуації стратегічної невизначеності базових  
інтересів, вихід з якої вимагає здійснення одно-  
го з двох виборів між націоналістичною і шовіністичною ідео-



## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Авторханов А. Дела и дни Кремля от Андропова к Горбачеву. - Paris: YMCA PRESS, 1986. - 350 с.
- Агурский М. Идеология национал-большевизма. - Париж: YMCA PRESS, 1980. - 321 с.
- Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму: Друге, перероблене видання / Пер. з англ. В.Морозова. - К.: Критика, 2001. - 272 с.
- Арон Р. Мир і війна між націями / Пер. з фр. - К.: УМ "Дністер", 2000. - 688 с.
- Баган О. "Слов'янська єдність": національний аспект // Українські проблеми. - 1997. - № 1. - С. 86-94.
- Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух: Історія та ідеї - Дрогобич: Відродження, 1994. - 192 с.
- Багрянний І. Чад імперії // Сучасність. - 1992. - № 4. - С. 71-84.
- Бандера С. Перспективи української революції. - Мюнхен: 1978. - 412 с.
- Баркашов А. П. Азбука Русского Националиста. - М.: Слово, 1994. - 104 с.
- Батенко Т. Прелюдія Путіна: "Перебудова" в Кремлі. - Львів: Дзига, Мета, 2001. - 248 с.
- Бачинський Ю. Україна ingredienta: Третє вид. / Переклад В. Дорошенка. - Берлін: В-во укр. молоді, 1924. - 237 с.
- Безсмертний Р. П. Соціально-політичний устрій українського суспільства (концепція Д.Донцова): Дис... канд. філософських наук: 23.00.01 / НАН України; Інститут національних досліджень і політології. - К., 1997. - 179 с.
- Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. - М.: Наука, 1990. - 222 с.
- Бердяев Н. А. Русская идея и судьба России. - М., 1997. - 540 с.
- Бжезінський З. Велика шахівниця: Американська першість та її стратегічні імперативи / Пер. з англ. О. Фешова. - Львів; Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. - 236 с.

- Мельник С. Глобалізація української впливовості в загальноєвропейському процесі // Дослідження світової політики: Збірник наукових праць. Вип. 12. – К., 2000. – С. 60–65.
- Мельник С. Г. Глобалізація і національна стратегія. – К.: Батьківщина, 2001. – 300 с.
- Мельник С. Г., Алексеев С. В. Российская идея и национальная идентичность народов России. – М., 1996. – 96 с.
- Мельник С. Г. Зародження української національної ідеї // Українська старовина. – 1996. – № 2–3. – С. 2–8.
- Мельник С. Г. Вступ до націології. – К.: Генеза, 1998. – 144 с.
- Мельник С. Г. І. Вступ до націології. – Мюнхен: Український культурно-освітянський інститут, 1991–1992. – 338 с.
- Мельник С. Г. Внешняя политика России: новый этап? // Свободная мысль – XXI. – 2001. – № 1. – С. 62–72.
- Мельник С. Г., Немиря Г., Павлюк О. Україна і європейська інтеграція // Політика і час. – 2000. – № 3–4. – С. 5–14.
- Мельник С. Г. Малоизвестный Ленин. – Paris: Librairie des Cinq Continents, 1972. – 198 с.
- Мельник С. Г. В полоні консервативної утопії: Структура і еволюція російського слов'янофільства / Пер. з польськ. М. Веринська. – К.: Основи, 1998. – 710 с.
- Мельник С. Г. Три патріотизми // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 74–77.
- Мельник С. Г. Чи можливий ліберальний націоналізм? // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 804–821.
- Мельник С. Г. Визначена політична думка про геополітику і стратегію України // Дослідження світової політики: Збірник наукових праць. Вип. 11. – К., 2000. – С. 61–67.
- Мельник С. Г. Двосторонній вимір євроатлантичної стратегії України // Дослідження світової політики: Збірник наукових праць. Вип. 12. – К., 2000. – С. 48–54.

- Василенко С. Європейський політичний процес і Україна: діалог на межі століть // Дослідження світової політики. Збірник наукових праць. Вип. 10. – К., 2000. – С. 64–69.
- Василенко-Полонська Н. Теорія III Риму в Росії протягом XVII та XIX ст. – Мюнхен: Друкарня Апостольської Візитатури, 1951. – 48 с.
- Васильєва-Чекаленко А. Д. Україна в міжнародних відносинах (1944–1996): Навч. посібн. – К.: Основи, 1998. – 176 с.
- Величко С. В. Літопис: У 2-х томах / Пер. з книжної укр. мови. вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; Відп. Ред. О. В. Мисич. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 1. – 371 с.
- Вилинбахов Г. В. Основание Петербурга и имперская эстетика // Семиотика города и городской культуры: Труды по знаковым системам. Т. XVIII. – Тарту: Тартуский госу. у-т, 1984. – С. 46–55.
- Вівйорка М. Мутація ненависті // Кур'єр ЮНЕСКО. – 1995. – Травень. – С. 8–11.
- Відозва “Брати українці” // Кирило-Мефодіївське товариство. У 3-х т. / Упоряд. М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 1. – С. 170–172.
- Відозва “Братья великороссияне и поляки” // Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х т. / Упоряд. М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 1. – С. 172.
- Власов Ю. П. Временщики. Судьба национальной России и друзья и враги. – М.: Детектив-Пресс, 1999. – 469 с.
- Гайдар Е. Государство и эволюция. Как отделить собственность от власти и повысить благосостояние россиян. – СПб.: Норма, 1997. – 224 с.
- Гальчинський А. С. Суперечності реформ: у контексті цивільного процесу. – К.: Українські пропілеї, 2001. – 320 с.
- Гнатенко П. І. Про співвідношення етнічної і національної психології в контексті вивчення політичної свідомості суспільства // Наукові студії з політичної психології. – К.: Рух, 1995. – С. 43–59.

- 1648–1651 рр. – Львів: Червона калина, 1996. – 240 с.
- Поліщук П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – Нью-Йорк; Париж; Торонто: Українське слово, 1987. – 352 с.
- Розкош В. Історично-правне підґрунтя теорії III Риму. – Мюнхен: Друкарня Апостоль. Візитатури, 1953. – 76 с.
- Труновський М. Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії Східного Словянства // Статті по славяновѣдѣнню: Вып. I. / Подъ ред. В. И. Лавинского. – СПб, 1904. – С. 298–304.
- Труновський М. На порозі нової України: Гадки і мрії. – К.: Вирк думка, 1991. – 128 с.
- Уманський С. Українська козацька держава в другій пол. XVII–XVIII ст.: вердени, населення, право. – К.: Основи, 1996. – 224 с.
- Уманський С. Україна і держава: Новий підхід до етнічних конфліктів та національного суверенітету. – Львів: ВС Просвіта, 1997. – 204 с.
- Уманський С. В. Націоналізм Донцова та тоталітарні рухи // Придністровський науковий вісник: Історія. – 1998. – № 62. – С. 43–48.
- Уманський С. Я. Россия и Европа / Сост., послесловие и комментарии Зайпачева. – М.: Книга, 1991. – 574 с.
- Уманський С. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне Україна // Україна. Наука і культура. – 1993. № 26–27. – С. 15–38.
- Уманський С. Підзвінне операції “Вісла” // Українські проблеми. – 1997. – № 2. – С. 114–124.
- Уманський С. Європа: Історія / Пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко. – К.: Основи, 2000. – 1464 с.
- Уманський С. М. Українсько-польські стосунки у XIX столітті. – Мюнхен: Український вільний університет, 1995. – 119 с.
- Уманський С. А. Гезполитика. – К.: ВИРА-Р, 2000. – 448 с.



- Дергачов О. Геополітичні суперечності та національна безпека // Демони миру та боги війни: Соціальні конфлікти посткомуністичної доби. – К.: Політична думка, 1997. – С. 441–469.
- Дергачов О. Міжнародне становище України // Політична думка. – 2000. – № 2. – С. 92–110.
- Дзюба І. Старі страхи і нові загрози // Сучасність. – 1999. – № 1. – С. 62–70.
- Документи українського комунізму: Вступ. ст. І. Майстренко. – Нью-Йорк: Пролог, 1962. – 233 с.
- Донцов Д. Де шукати наших історичних традицій: 2-е видання. – Львів: Українське в-во, 1941. – 112 с.
- Доповідь О. Ф. Орлова Миколі I про діяльність слов'янофільського Кирило-Мефодіївського товариства: Документи у 3 т. Упоряд. М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 3. – С. 309.
- Драгоманівський збірник. “Вільна спілка” та сучасний український конституціоналізм / Ред. Т. Г. Андрусак. – Львів: Світ, 1996. – 256 с.
- Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. – М.: Арктогея, 1997. – 608 с.
- Евзеров Р. Я. Украина: с Россией вместе или врозь? – М.: Мир, 2000. – 160 с.
- Ефимов Г. К. Устав ООН – инструмент мира. – (без зазначення місця видання) Наука, 1986. – 137 с.
- Жданова І. Євразійське вторгнення: ідеологія без берестя Критика. – 2001. – № 3. – С. 6–9.
- Жижко С. Про національну ідею // Українські проблеми. – 1998. – № 1. – С. 77–79.
- Заздравнова О. И. Идеология в эволюционирующем обществе. Институт востоковедения и международных отношений “Харьковский колледжум”. – Х., 1999. – 207 с.
- Засади стратегічного партнерства (круглий стіл) // Політичний час. – 2001. – № 1. – С. 84–92.; № 3. – С. 40–52.

- ... Государственной Думы в связи с обострением политической ситуации в ряде государств Балканского региона // Славянский мир: Информационный бюллетень. - 1997. - № 4. - С. 12-15.
- ... А. Западнизация / Карамурза С. Смена курса реформ: что это такое? / Нилов В. Сталин. Вынужденная необходимость. - К.: Оріяни, 1999. - 60 с.
- ... А. М. Зовнішня політика України: від романтизму до прагматизму. (Виступи, промови, інтерв'ю та статті Міністра закордонних справ України А. М. Зленка). - К.: Преса України, 2001. - 370 с.
- ... А. В. Евразийское мировоззрение и геополитические приоритеты России в XXI в. // Вестник Московского университета. - 2000. - № 3. - С. 31-42.
- ... О. От Европы к Евразии // Компаньон. - 2001. - № 42. - С. 10-12.
- ... О. П. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан / Українська академія наук національного прогресу. - К. : РІЦ УАННП, 1997. - 687 с.
- ... С. Т. Марксистско-ленинская теория нации и современность. - М., 1983. - 367 с.
- ... А. Вступ до міжнародних відносин: Курс лекцій. - Київ: Світ, 1995. - 144 с.
- ... В. Е. Россия: трудный путь к цивилизации // Вестник Российского гуманитарного научного фонда. - 1997. - № 2. - С. 87-92.
- ... А. Між Євразією й Азією // Незалежний культурологічний часопис "І". - 2000. - № 16. - С. 178-188.
- ... О. В. Західні етнонаціональні та етнополітичні концепції: теоретико-методологічний аналіз: Автореф. дис... д-ра філос. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. - К., 1996. - 41 с.
- ... Г. В. Теорії нації та націоналізму: Монографія. - К.: Либідь, 1999. - 352 с.
- ... В. Російські історичні міфи. - К.: Критика, 2001. - 283 с.

- Кісь Р. Фінал Третього Риму. (Російська месіянська ідея на зламі тисячоліть). – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1998. – 746 с.
- Козакевич Є. Розширення НАТО та європейська політика України // Політична думка. – 1999. – № 1–2. – С. 87–102.
- Колаковський Л. Геноцид та ідеологія // Незалежний культурологічний часопис "І". – 2000. – № 16. – С. 33–53.
- Колодій А. Нація як суб'єкт політики. – Львів: Кальварія, 1997. – 56 с.
- Кононенко С. Обриси світового суспільства – соціотворення міжнародних відносинах // Дослідження світової політики: Збірник наукових праць. Вип. 10. – К., 2000. – С. 96–113.
- Концепция внешней политики Российской Федерации // Дипломатический вестник. – 2000. – № 8. – С. 3–11.
- Концепция национальной безопасности Российской Федерации // Дипломатический вестник. – 2000. – № 2. – С. 3–12.
- Костомаров М. І. Книга буття українського народу // Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х т. / Упоряд. М. І. Бугай. Т. 1. І. І. Глизь, О. О. Франко. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 1. – С. 155–169.
- Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Пер. з англ. – К.: Основи, 1997. – 423 с.
- Кресіна І. Російська національна ідея: нарис у контексті сучасності // Розбудова держави. – 1999. – № 7–17. – С. 99–106.
- Крупницький Б. Теорія III Риму і шляхи російської історіографії. – Мюнхен: Друкарня Апостольської Візитатури, 1962. – 29 с.
- Кузик П. "Москва – третій Рим": місія загибелі з власної волі // Людина і політика. – 2000. – № 5. – С. 55–61.
- Кузик П. Націоналізм і шовінізм як категорії міжнародних відносин // Вісник Львівського національного університету. Серія: міжнародні відносини. – 2001. – Вип. 2. – С. 6–12.
- Кузик П. Нація у контексті сучасних наукових досліджень: спроба методологічного розв'язання проблеми // Людина і політика. – 2001. – № 5. – С. 86–95.

- Коваленко В. Соцієнофіліство: двобій націоналістичної та шовіністичної ідеологій (український, російський і польський аспекти) // Вісник Львівського національного університету. Соціально-гуманітарні відносини. – 2000. – Вип. 2. – С. 122-129.
- Коваленко В. Український націонал-комунізм: балансування на межі двох світоглядів // Універсум. – 2000. – № 7-10. – С. 46-48.
- Коваленко С. Соціально-географічна макрорегіоналізація Європи // Україна та глобальні процеси: географічний вимір. – Львів: Сбрії. 2001. – С. 54-57.
- Коваленко С., Савицький Д. Економіко-географічний вимір міжнародних інтеграційних процесів країн Північної Америки // Теоретичні та прикладні проблеми країнознавства: Матеріали Першої всеукраїнської науково-практичної конференції (Рівне, 24-25 квітня 2002 р.). – Рівне: РІС КСУ, 2002. – С. 71-74.
- Коваленко В. П. Мегатренди людського розвитку в розбудові нового світового порядку цивілізацій та місце в ньому України і Росії // Стратегічна панорама. – 2000. – № 1. – С. 204-241.
- Коваленко В., Кульчицький Я. Методологія аналізу проблеми розвитку: соціально-філософський та політико-економічний аспекти // Актуальні проблеми економіки перехідного періоду. Науковий збірник / За ред. Ватаманюка З. Г. – Львів: Інтерреко, 1999. – 309 с. – С. 9-14.
- Коваленко В. Б. Правий радикалізм і національна ідея (духовно-ідеологічний зріз української і російської націоналістичної преси 1989-1997 рр.). – Л.: Євразія, 1998. – 71 с.
- Коваленко В. В. Навічно кайдани кували: Факти, документи, матеріали про русифікацію в Україні. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1995. – 415 с.
- Коваленко В. Чорноморська доктрина. Ч. 1. – Український чорноморський інститут. (На правах рукопису). – 1940. – 165 с.
- Коваленко В., Рудницький І. Між історією й політикою. Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. – Львів: Сучасність, 1973. – 443 с.



- Лісовий В. Поняття ідеології. Ідеологія націоналізму // Світоглядні й ідейні засади українського націоналізму. – К.: Видавництва, 1997. – 96 с.
- Лісовий В. С. Культура – ідеологія – політика. – К.: Видавництво ім. О. Теліги, 1997. – 352 с.
- Лосев І. Етнополітичний “нарцисизм” російської свідомості // Сучасність. – 1999. – № 9. – С. 107–113.
- Лосев І. Україна в контексті російського “неослов’янофільства” // Сучасність. – 1999. – № 5. – С. 106–111.
- Лотман Ю. М., Успенский Б. А. Отзвуки концепции “Мосты – Третий Рим” в идеологии Петра Первого. (К проблеме средневековой традиции в культуре барокко) // Художественный язык средневековья. – М.: Наука, 1992. – С. 236–249.
- Мадіссон В. В., Шахов В. А. Політологія міжнародних відносин: Навч. посібник для студ. гуманітарних фак. виш. закладів освіти. – К.: Либідь, 1997. – 174 с.
- Мазлах С., Шахрай В. До хвилі. Що діється на Україні та в Україні: 2-е видання. – Нью-Йорк: Пролог, 1967. – 322 с.
- Макар Ю. Акція “Вісла”: характер та наслідки для українців Польщі // Буковинський журнал. – 1997. – № 1. – С. 105–116.
- Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького: Редкол. Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с.
- Манжола В. А., Білоусов М. М., Бруз В. С., Гайдуків А. В., Галака С. П. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945–70-ті роки): Підруч. для студ. гуманіт. спец. виш. закладів освіти. – К.: Либідь, 1999. – 560 с.
- Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія // Твори (в 30-ти томах). Пер. з 2-го рос. вид. – К., Держполітвидав УРСР, 1989. – Т. 3. – С. 7–521.
- Махмурян Г. Г. К теории и терминологии геноцида // Вестник общественных наук НАН Республики Армения. – 1998. – № 1. – С. 76–89.

- Мельник І. Політичні ідеології: порівняльний аналіз. – К.: Українська перспектива, 1997. – 52 с.
- Мельник А. И. "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (втор. пол. XIX в.). – СПб.: Алетейка, 2000. – 260 с.
- Мельничко М. Україна ХХІ століття: спроба політико-соціологічного прогнозування // Сучасність. – 2001. – № 4. – С. 54–74.
- Мельник І. Р., Мацьський М. З. Регіональна економічна політика: спеціальний посібник – Львів: Українські технології, 2001. – 208 с.
- Мельник Ю. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. в opinii повстанців // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів: Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12–3 жовтня 1995 р.) / За ред. І. Заскляняка. – Львів; Люблін, 1996. – С. 31–44.
- Мельник А. Собрание сочинений в 5 т. / Под ред. М. Ф. Рыльских. М. С. Живого. – М.: Художественная литература, 1994. – Т. 4. – 240 с.
- Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980–2000 роки): Словник / Л. Ф. Гайдуков, В. Г. Кремень, А. В. Губерський та ін. – К.: Либідь, 2001. – 624 с.
- Міллер І. Історико-ідеологічні основи Теорії III Риму. – Мюнхен, 1994. – 64 с.
- Міллер В. Н. Дипломатия Петра Первого. – М.: Междунар. отнош., 1984. – 440 с.
- Міщенко Є. П. Украдене ім'я: (Чому русини стали українцями). – Львів, 1998. – 164 с.
- Мішустек Полеміка 1909–1917. Сборник статей / Сост. и предисл. Н. А. Колерова. – М.: Дом интел. Книги, 2000. – 286 с.
- Мішустек інтереси России и реальные приоритеты государственной политики за полтора века: Круглый стол // Историческая история. – 1996. – № 6. – С. 110–139.

- Національне питання на Сході Європи: матеріали й документи / Під ред. Н.Григорієва. – Прага, 1925. – 106 с.
- Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / Упоряд.: І. О. Кресіна та ін. За ред. В. Ф. Панібудьласки. – К.: Вища шк., 1997. – Ч. 1. – 583 с.; Ч. 2. – 704 с.
- Недюха М. П. Системний аналіз історичних типів європейських ідеологій: Дисертація / Київський ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1996. – 404 с.
- Немчінов І. Три символи російського історіософського мислення // Віче. – 1997. – № 12. – С. 131–137.
- Овсій І. О. Зовнішня політика України (від давніх часів до 1944 р.): Навч. посібник. – К.: Либідь, 1999. – 240 с.
- Оганян Г. Федеральні Збори як дзеркало російського шовінізму // Сучасність. – 1998. – № 12. – С. 107–113.
- Оглоблин О. Московська Теорія III Риму в XVI–XVII ст. – Мюнхен: Друкарня Апостольської Візитатури, 1951. – 55 с.
- Одиннадцятий съезд РКП(б). Март–апрель 1922 г.: Речь, статьи, заметки. – Партийное издательство, 1934. – 141 с.
- Ожеван М. А. Українська національна ідея та культурологія наздоганяючої модернізації // Стратегічна панорама. – 2000. – № 1–2. – С. 162–182.
- Олесневич Д. До теорії регулювання міжнародного бізнесу // Україна на шляху до ринку: Вісник Львівського університету. Серія економічна. Вип. 28. – Львів: Світ, 1998. – С. 145–148.
- Окара А. Культурний вплив чи культурний конфлікт (українська та великоруська культури в XVII ст.)? // Слов'янство. – 1999. – № 1. – С. 54–60.
- Организация Объединенных Наций: Сборник документов. – М.: Наука, 1981. – 648 с.
- Основи політичної науки: Курс лекцій за ред. Б. Кутка, С. Романюк, А. Старецька та ін. – Львів: Кальварія, 1997. – 336 с.

- Методичної науки: Курс лекцій за ред. Б. Кухти. Ч. 4: Міжнародна політика / Б. Кухта, Г. Ткаченко, Л. Старецька та ін. - Львів: Кальварія, 1999. - 436 с.
- Мельничук Б. З оглядками на Москву. Україна-Європа-Росія: формування нових геостратегічних парадигм // Політика і час. - 2000. - № 9-10. - С. 26-30.
- Мельничук О. Україна і Європа в 2001-му: десятиліття втрачених можливостей // Сучасність. - 2001. - № 7-8. - С. 28-35.
- Мерзляк Р. А. Психологія націоналізму. - СПб: ЛІО Редактор, 1999. - 176 с.
- Мельников М. Б. Сюжеты и символы Московского царства. - СПб: Акрополь, 1995. - 336 с.
- Мельник в Новгородском бллом клубук (Посланіє Дмитрія Грека главача новгородцамъ Архієпископа Генадія) // Памятники старинной русской литературы, издаваемые Григорієм Кушелевым-Безбородко, под редакціємъ Е. Кустомарова. - СПб, 1860. - Вып. 1. - С. 287-300.
- Мельник В. Слов'янський міф у літературі ХІХ-ХХ ст.: плюси та мінуси // Відродження: часопис для директорів і вчителів загальношкільних навчальних закладів меншин України. - 1997. - № 2. - С. 23-26.
- Мельник Президент Российской Федерации Федеральному Собранию "О национальной безопасности" // Дипломатический вестник. - 1996. - № 7. - С. 24-35.
- Мельник М. Мисюре Мунехину против звѣздохетцев и лавры // Малининъ В. Старецъ Елеазарова монастыря Филофей и его посланія: Историко-литературное изслѣдование. - Приложенія. - Кієвъ: Типографія Кієво-Печерской Лавры, 1901.
- Мельник М. Мисюре царю Ивану Васильевичу Филофея инока псковского // Малининъ В. Старецъ Елеазарова монастыря Филофей и его посланія: Историко-литературное изслѣдование. - Приложенія. - Кієвъ: Типографія Кієво-Печерской Лавры, 1901.
- Мельник Мисюре Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации об экономических санкциях в



- отношении Эстонской Республики // *Дипломатический вестник*. – 1995. – № 5. – С. 36.
- Постановление Правительства Российской Федерации "Программе мер по поддержке соотечественников за рубежом" // *Дипломатический вестник*. – 1996. – № 6. – С. 58–63.
- Предисловие к сборнику "Исход к Востоку" // *Политическая история русской эмиграции. 1920–1940 гг.: Документы и материалы: Учеб. Пособие / Под ред. А. Ф. Киселева*. – М.: Владос, 1999. – 776 с. – С. 239–242.
- Психологія масової політичної свідомості та поведінки / *Збірник* ред. В. О. Васютинський. – К.: "ДОК-К", 1997. – 164 с.
- Путин В.В. Россия: новые восточные перспективы // *Дипломатический вестник*. – 2000. – № 12. – С. 9–11.
- Радевич-Винницький Я. Україна: від мови до нації. – *Друкарство*: Відродження, 1997. – 360 с.
- Ребет А. Теорія нації. – Мюнхен: Сучасна Україна, 1955. – 199 с.
- Регельсон А. Трагедия Русской Церкви. 1917–1945. – *Париж*: YMCA-PRESS, 1977. – 629 с.
- Римаренко Ю. І. Національний розвій України: проблеми і перспективи. – К.: Юрінком, 1995. – С. 272.
- Россия, Европа и мы. Сборник статей Г.П.Федотова. – *Париж*: YMCA-PRESS, 1973. – Т. 2. – 320 с.
- Рудницький С. А. Чому ми хочемо самостійної України / *Україна* передмова О. І. Шаблія. – Львів: Світ, 1994. – 416 с.
- Русская идея / Сост. и авт. вступ. статьи М. А. Масаки. – М.: Республика, 1992. – 496 с.
- Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси заміщення націєтворення. – К.: Критика, 2000. – 304 с.
- Сазонов С. Д. Воспоминания / С. Д. Сазонов. – [Реприг. воспроизведение изд. 1927 г.]. – М.: Международ. отношения, 1991. – 398 с.
- Світова та європейська інтеграція: організаційні засади. *Україна* посібник / За ред. Я. Й. Малика, М. З. Мальського. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – 402 с.

- Савчук О. В. Формування та здійснення зовнішньої політики України (1990–1999 рр.): Дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин. – К., 2000. – 208 с.
- Савченко Н. В. Третий Рим. Истоки и эволюция русской средневековой концепции. (XV–XVI вв.). – М.: Индрик, 1998. – 416 с.
- Савченко П. Д. Національна ідентичність / Пер. з англ. П. Таращук. – К.: Основи, 1994. – 224 с.
- Савченко В. С. Русская идея // Сочинения в 2 т. – М.: Правда, 1989. – Т. 2. – С. 219–246.
- Савченко Д. Криза глобального капіталізму: (Відкрите суспільство під загрозою) / Пер. з англ. Р. Ткачук, А. Фролкін. – К.: Основи, 1999. – 259 с.
- Савченко В. Теорія нації. – Відень: Український соціологічний інститут, 1922. – 144 с.
- Савченко Кирило-Мефодіївського товариства // Кирило-Мефодіївське товариство: Документи у 3 т. / Упоряд. М. І. Бутенко, Л. І. Глазів, О. О. Франко. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 1. – С. 150.
- Савченко М. Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз). – К.: Знання, 1998. – 251 с.
- Савченко Б. Про “хороші” та “погані” націоналізми // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Основи, 2000. – С. 704–723.
- Савченко П. Партнерство України з іншими державами: проблеми та оцінки // Національна безпека і оборона. – 2000. – № 12. – С. 3–22.
- Савченко О. Традиції козацтва в українській історичній літературі XVIII ст. // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів: Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995 р.) / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів; Люблін, 1996. – С. 145–155.

- Теория международных отношений: Хрестоматия / Сост. науч. ред и коммент. П. А. Цыганкова. – М.: Гардарики, 2002. – 400 с.
- Тиводар М. Етнологія: Навч. посібник для студентів історичного ф-ту. – Ужгород: Ужгородський держ. Університет, 1998. – 578 с.
- Тишков В. А. Забыть о нации (Постнационалистическое понимание национализма) // Этнографическое обозрение. – 1998. – № 5. – С. 3–26.
- Тойнбі А. Дж. Дослідження історії: У 2 -х т. / Пер. з англ. В. Шовкуна. – К.: Основи, 1995. – Т. 1. – 614 с.
- Толочко П. П. Від Русі до України: Вибрані науково-популярні та публіцистичні праці. – К.: Абрис, 1997. – 400 с.
- Трохимчук С. Модерний націоналізм і його вороги // Україна та світ. Геополітичні нариси. – Львів, 1996. – С. 66–71.
- Трохимчук С. Політична географія світу з основами політики. – Львів, 1997. – 140 с.
- Трохимчук С., Кузик П. Національна безпека і воєнна безпека України // Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи: Матеріали науково-практичної конференції 22.11.2001. – Ч. 1. – Львів, 2001. – С. 300–306.
- Троян С. С. Вступ до теорії міжнародних відносин: Навч. посіб. для студ. вузів / Науково-методичний центр вищої освіти; Рівненський ін-т слов'янознавства Київського університету "Слов'янський ун-т". – К., 2000. – 139 с.
- Трухан М. Негативний стереотип українця в польській військовій літературі. – Львів: Троян, 1992. – 256 с.
- Туренко В. Філософія ненасильства в контексті проблем націоналізму // Людина і політика. – 2001. – № 6. – С. 122–128.
- Тускоз Ж. Міжнародне право: Підручник / Пер. з фр. – К.: Артк, 1998. – 416 с.
- Угоди між Україною і ЄС // Політика і час. – 2000. – № 34. – С. 36–39.
- Удовик С. Л. Глобалізація: семиотические подходы. – К.: Рефл-бук, 2002. – 480 с.

- Указ Президента України "Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу" (із змінами від 12.04.2000) // Політика і час. – 2000. – № 3–4. – С. 30–35.
- Україна–Росія, 1990–2000 рр.: Документи та матеріали / Редкол.: О. О. Чалий (відп. ред.), Г. В. Берденніков (голова) та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 776 с.
- Україна 2000 і далі: геополітичні пріоритети та сценарії розвитку / Монографія Національного інституту стратегічних досліджень і Національного інституту українсько-російських відносин. – К.: НІСД, 1999. – 384 с.
- Україна в міжнародних відносинах ХХ ст.: Навч. посіб. / Кол. авторів; заг. ред. В. Трофимовича. – Львівський державний університет ім. І. Франка, 1997. – 224 с.
- Україна і Польща після розширення НАТО (З міжнародного семінару) // Політика і час. – 2000. – № 3–4. – С. 56–71.
- Україна на шляху європейської інтеграції: соціологічне опитування УЦЕПД // Національна безпека і оборона. – 2000. – № 9. – С. 2–14.
- Українська національна палітра суспільного розвитку: Слов.-довідк. / УАДУ при Президентові України; відп. ред. В. І. Рибаренко. – К.: Вид-во УАДУ, 1997. – 272 с.
- Українська державність у ХХ ст.: Історико-політологічний нарис / О. Дергачов (керівник авт. колективу). – К.: Політична думка, 1996. – 436 с.
- Українська революція: Документи, 1919–1921 / Ред. Т. Гунтс. – Нью-Йорк, 1984. – 478 с.
- Успенский Б. А. Царь и патриарх: харизма власти в России (Самодержавная модель и ее русское переосмысление). – М.: Наука русской культуры, 1998. – 680 с.
- Успенский Б. А. Царь и самозванец: самозванчество в России как культурно-исторический феномен // Художественный мир средневековья. – М.: Наука, 1982. – С. 201–235.
- Успенский В. В. Памяти В. И. Ленина // Политическая история русской эмиграции. 1920–1940 гг.: Документы и материалы. Учеб. Пособие / Под ред. А. Ф. Киселева. – М.: Власть, 1999. – 776 с. – С. 199–201.



- Федосова Е. Н., Ревякин А. В. Нация и национальность в воззрениях французских либералов и демократов 1-й пол. XIX в. // Новая и новейшая история. – 1999, № 6. – С. 35–58.
- Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України (Львів–Брюховичі, 27 серпня 1993 р.). – Львів, 1995. – 128 с.
- Франко І. Поза межами можливого // Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 45. – С. 276–285.
- Харахаш Б. Культурно-цивілізаційна дискретність: філософія, геополітика, етноконфліктологія // Сучасність. – 1993. – № 3. – С. 90–109.
- Хвильовий М. Україна чи Малоросія?: Памфлети / Заг. ред. М. Г. Жулинського. – К.: Смолоскип, 1993.
- Хобсбаум Э. Нации и национализм после 1780 года / А. А. Басильев (пер. с англ.). – СПб.: Алетейя, 1998. – 306 с.
- Цыганков П. А. Теория международных отношений: Учеб. пособие. – М.: Гардарики, 2002. – 590 с.
- Чаадаев П. Я. Философические письма. Письмо первое // Сочинения. – М.: Правда, 1989. – С. 15–34.
- Шерр Дж. Коли ж росіяни усвідомлять реальність незалежності України? // Політика і час. – 1998. – № 6. – С. 17–20.
- Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідриха Ліста / Пер. з англ. Г.Касьянов. – К.: Основи, 1998. – 479 с.
- Шпорлюк Р. Польша, Європа – і нова українська географія? “москалями чи з ляхами?” // День. – 1999. – 19 травня. – С. 1, 3.
- Шпорлюк Р. Російське питання й імперська експансія // Імперіони миру та боги війни: Соціальні конфлікти постімперіалістичної доби. – К.: Політична думка, 1997. – С. 280–295.
- Щебина А. Д. Литературная история русских сказаний с Финляндской Унии. – Одесса: Экономическая типография, 1902. – 48 с.

- Мельник Б. Збройні Сили України: Нарис історії. – Львів: Космос, 1996. – 360 с.
- Мельник Б. Книга. Просвіта. Нація. Видавнича діяльність у Львові у 70–80 роках ХІХ ст. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 307 с.
- Мельник Б. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень про світ в Україні ХVІ–ХVІІ ст. – К.: Критика, 2002. – 416 с.
- Мельник Б. Шляхта в козацькій революції середини ХVІІ ст. (критичні зауваги до схеми Вячеслава Липинського) // Польсько-української війни ХVІІ століття в історичній свідомості польського та українського народів: Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995 р.) / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів; Люблін, 1996. – С. 29–30.
- Мельник Б. І. Релігія в контексті генези української національної ідеї. Дис. канд. філос. наук: 09.00.11 / Українська держ. академія водного господарства. – Рівне, 1996. – 183 с.
- Мельник Б. Ю. Національна безпека у контексті сучасних геополітичних імперативів // Стратегічна панорама. – 2000. – № 1–2. – С. 190–199.
- Melnyk B. Great to be Russia? Russia as a 'great power' in world affairs: images and reality // International Affairs. – 1995, Vol. 71. – No. 1. – P. 35–68.
- Melnyk B. The Cold War. International Institutions and State Strategies in Europe, 1989–1991 / Ed. by R. O. Keohane, J. S. Nye, B. Hoffmann. – Cambridge; London: Harvard University Press, 1993. – 482 p.
- Melnyk B. "Wola": Dokumenty / Oprac. E. Misilo. – Warszawa: Instytut ukrainiskie, 1993. – 524 s.
- Melnyk B. R. International Conflict and Cooperation. An Introduction to World Politics. – Dubuque: Wm. C. Brown Communication, Inc., 1995. – 485 p.
- Melnyk B. John. Ukrainian Nationalism. – Englewood: Ukrainian Academic Press, 1990. – 271 p.
- Melnyk B. K. Geopolityczne miejsce Polski i integracja Polski z Europą // Polska i jej sąsiedzi wobec przemian

- cywilizacyjnych i geopolitycznych: Geopolitical Studies Vol. 4. – Warsaw: PAN, 1998. – S. 33–56.
- Ball T., Dagger R. Political Ideologies and the Democratic Ideal. – New York: Harper Collins Publishers Inc., 1991. – 270 p.
- Baranovsky V. Russia: a part of Europe or apart from Europe? // International Affairs. – 2000. – № 3. – P. 443–458.
- Bodio T. Między romantyzmem i pragmatyzmem: Psychopolityczne aspekty transformacji w Polsce: Wydanie II. – Warszawa: Elipsa, 2000. – 206 s.
- Boswell C. European values and the asylum crisis // International Affairs. – July 2000, Vol. 76. – No. 3. – P. 537–557.
- Brock P. Polish Nationalism // Nationalism in Eastern Europe. Third printing / Ed. by P. F. Sugar, I. J. Lederer. – Seattle: London: University of Washington Press, 1994. – P. 310–372.
- Brodzinski K. Wiersze Wybrane / Wybrał i opatrzył P. Hertz. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1966. – 149 s.
- Brubaker R. Nacjonalizm inaczej. Struktura narodowa i kwestie narodowe w nowej Europie / Przekład J. Łuczyński. – Warszawa; Kraków: Wydawnictwo naukowe PWN, 1998. – 244 s.
- Cerny P. G. Globalization and Politics // Swiss Political Science Review. – 1997, Vol. 3. – No. 4. – P. 171–203.
- Ciosek S. Stosunki polsko-rosyjskie // Polska polityka wschodnia: Materiały konferencji międzynarodowej “Nowy kształt stosunków Polski z jej wschodnimi sąsiadami”, 12–13 czerwca w Krakowie. – Kraków: Meritum, 2000. – S. 41–51.
- Cisek J. Kilka uwag o myśli federacyjnej Józefa Piłsudskiego // Polska i kraje Europy Środkowo-Wschodniej. XIX–XX wiek. – Warszawa: Instytut historii PAN, 1995. – S. 91–99.
- Deutsch K. W. The Analysis of International Relations: 2-nd ed. – Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, 1978. – 312 p.
- Dmowski R. Niemcy, Rosja i kwestia polska / Postscriptum N. Tomczyk. – Wrocław: Nortom, 2000. – 149 s.
- Dmowski R. Wybór pism. Tom czwarty. – Nowy Jork: Instytut R. Dmowskiego, 1988. – 319 s.

- Donnelly J. Human rights: a new standard of civilization? // International Affairs. – 1998, Vol.74. – No.1. – P. 1–24.
- Duber B. Problematyka narodu jako społeczności ideologiczno-kulturowej (na przykładzie narodu polskiego) // Między Polską a Ukrainą: Pogranicze-mniejszości, współpraca regionalna / Pod redakcją M. Malikowskiego, D.Wojakowskiego. – Rzeszów, 1999. – S. 37–43.
- Ethnic Relations in Eastern Europe: A Selected and Annotated Bibliography / Ed. by M. Feischmidt. – Budapest: Open Society Institute, 2001. – 256 p.
- Gray J. Global utopias and clashing civilizations: misunderstanding the present // International Affairs. – 1998, Vol. 74. – No. 1. – P. 149–164.
- Griffin R. Nationalism As a Modern Political Ideology // Contemporary Political Ideologies: Second Ed. / Ed. by R.Eatwell, A. Wright. – London; New York: Pinter, 1999. – P. 152–179.
- Holiday R. International relations and its discontents // International Affairs. – 1995, Vol. 71. – No. 4. – P. 733–746.
- Hocher M., Levi M. Ethno-Regional Movements in the West // Nationalism / Ed. by J. Hutchinson, A. D. Smith. – Oxford; New York: Oxford University Press, 1994. – P. 184–195.
- Homenway E. J. Mother Russia and the Crisis of the Russian National Family: the Puzzle of Gender in Revolutionary Russia // Nationalities Papers. – 1997, Vol. 25. – No. 1. – P. 105–116.
- Hutchinson J. Cultural Nationalism and Moral Regeneration // Nationalism / Ed. by J. Hutchinson, A. D. Smith. – Oxford; New York: Oxford University Press, 1994. – P. 122–131.
- Jackson R., Sørensen G. Introduction to International Relations. – New York: Oxford University Press, 1999. – 294 p.
- Jaszczuk A. Liberalizm contra Nacjonalizm: Problem europejski przelomu wieków. – Lublin: Instytut Liberalno-Konserwatywny, 1999. – 288 s.
- Jędrorżański J. N. Polska i jej wschodni sąsiedzi // Polska polityka wschodnia: Materiały konferencji międzynarodowej "Nowy



- kształt stosunków Polski y jej wschodnimi sąsiadami". 12-13 czerwca w Krakowie. – Kraków: Meritum, 2000. – S. 9-19.
- Kamiński A. S. Historia Rzeczypospolitej wielu narodów. 1505-1795: Obywatele, ich państwa, społeczeństwo, kultura. – Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2000. – 264 s.
- Kedourie E. Dark Gods and their Rites // Nationalism / Ed. by J. Hutchinson, A. D. Smith. – Oxford; New York: Oxford University Press, 1994. – P. 205-209.
- Khazanov A. The Collapse of the Soviet Union: Nationalism during Perestroika and Afterwords // Nationalities Papers. – 1994. Vol. 22. – No. 1. – P. 157-174.
- King C., Melvin N. J. Diaspora Politics: Ethnic Linkages, Foreign Policy, and Security in Eurasia // International Security. – 1999, Vol. 24. – No. 3. – P. 108-138.
- Kłoczkowski J. Dlaczego Polska nie ma doktryny integracyjnej? // Czy Polska ma doktrynę integracyjną? – Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 1998. – S. 133-143.
- Kobryńska I. Rosja-Polska: stan i perspektywy rozwoju stosunków // Polska polityka wschodnia (Materiały konferencji międzynarodowej "Nowy kształt stosunków Polski z jej wschodnimi sąsiadami", 12-13 czerwca 1999 r. w Krakowie). – Kraków: W-wo "Meritum", 2000. – S. 71-76.
- Kohn H. Western and Eastern Nationalism // Nationalism / Ed. by J. Hutchinson, A. D. Smith. – Oxford; New York: Oxford University Press, 1994. – P. 162-165.
- Kortus B. East-Central Europe – between the core and periphery of Europe // Europe and Slovakia: Progress in integration, economy and regional Politics (Proceeding of the international conference). – Banska Bystrica: Matej Bel University, 1999. – P. 28-36.
- Kuzio T. Radical Nationalist Parties and Movement in Contemporary Ukraine Before and After Independence: the Right and Its Politics, 1989-1994 // Nationalities Papers. – 1997. Vol. 25. – No. 2. – P. 211-242.

- Wojcik R. Polityka bezpieczeństwa w polskiej polityce zagranicznej // Polska polityka bezpieczeństwa: 1989–2000. – Warszawa: Scholar, 2001. S. 45–126.
- Wojcik E. Class Interest and the Shaping of a “Non-Historical” Nation: Reassessing the Galician Ruthenian Path to Ukrainian Identity // Cultures and Nations of Central and Eastern Europe: Essays in Honor of Roman Szporluk. – Cambridge: Harvard University Press, 2000. – P. 373–392.
- Wojcik R. Debata europejska – retoryka i polityka // Czy Polska ma doktrynę integracyjną? – Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 1998. – S. 9–14.
- Wojcik J., Nincic M. Beyond the Ivory Tower: International Relations Theory and the Issue of Policy Relevance. – New York: Columbia University Press, 2001. – 228 p.
- Wojcik C. O., Abdul A. S. Concepts of International Politics. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall Inc., 1965. – 314 p.
- Wojcik M., White S., Lowenhardt J. A wider Europe: the view from Moscow and Kyiv // International Affairs. – 2000, Vol. 76. – No. 1. – P. 77–88.
- Wojcik A. Ethnic Conflict in the West // Nationalism / Ed. by J. Hutchinson, A. D. Smith. – Oxford; New York: Oxford University Press, 1994. – P. 258–261.
- Wojcik P., Nyusztay L. The role of Visegrad 4 and CEFTA in the Euro-Atlantic Integration of the Central-Eastern European Region // Europe and Slovakia: Progress in integration, economy and regional Politics (Proceeding of the international conference). – Banska Bystrica: Matej Bel University, 1999. – P. 57–66.
- Wojcik R. W. Global Puzzle: Issues and Actors in World Politics: Second Edition. – Boston; New York: Houghton Mifflin Company, 1997. – 634 p.
- Wojcik S., Shakhrai V. On the Current Situation in the Ukraine / Ed. by P. J. Politychnyj. – Michigan: University Press, 1970.

- Mickiewicz A. Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego / Wstęp i objaśnienia H. Gallego. - Warszawa: W-wo M. Arcta. 1920. - 142 s.
- McCorquodale R. Self -Determination: A Human Rights Approach // Dixon M., McCorquodale. Cases and Materials on International Law: 2nd Edition. - Gosport: Ashford Colour Press, 1995. - P. 271-273.
- Morgan R. A European 'society of states' - but only states of mind? // International Affairs. - 2000, Vol. 76. - No. 3. - P. 559 -574.
- Morgentau H. J. Politics Among Nations. The Struggle for Power and Peace: Fourth Edition. - New York: Alfred Knopf, 1967. - 615 p. (Index - XXIII p.).
- Motyka G., Wnuk R. Pany i rezuny. Współpraca AK -WiN i UFA 1945-1947. - Warszawa, 1997. - 233 s.
- Müllerson R. International Law, Rights and Politics. Developments in Eastern Europe and the CIS. - London: T. J. Press (Padstow) Ltd, 1994. - 230 p.
- Nationalism // International Relations in the Twentieth Century: A Reader / Ed. by M. Williams. - Hong Kong: Macmillan, 1992. - P. 42-77.
- Nationalism and Empire. The Habsburg Empire and the Soviet Union / Ed. by R. L. Rudolph, D. F. Good. - New York: St. Martin's Press, 1992. - 321 p.
- Non-State Actors in World Politics /Ed. by D. Josselin, W. Wallace. - Chippenham: Palgrave Publishers Ltd, 2001. - 294 p.
- Nowak A. Rosja i rewolucja - wizja polskiego konserwatysty // Zygmunt Krasinski // Przegląd Wschodni. - 1994. - Nr. 4 - T.III. - S. 659-688.
- Nowak J. R. Zagrożenia dla Polski i polskości. - Warszawa: Astra, 1998. - T. 1. - 474 s.; T. 2. - 456 s.
- Nowakowski J.M. Trudne partnerstwo strategiczne // Polska polityka wschodnia: Materiały konferencji międzynarodowej "Nowy kształt stosunków Polski z jej wschodnimi sąsiadami" 12-13 czerwca w Krakowie. - Kraków: Meritum, 2000. - S. 31-40.

- Wojcik P. Wspólne dziedzictwo: Portret sarmacki w dziedzictwie szlacheckim Rzeczypospolitej Szlacheckiej. – Białystok, 1999. – 85 s.
- Wojcik E. Ideologia // Encyklopedia politologii. T. 1.: Teoria polityki. – Zakamycze: Kantor Wydawniczy Zakamycze, 1999. – S. 125–127.
- Wojcik Z. Rosjanie w poszukiwaniu własnej tożsamości. Koncepcja europejszatyżmu // Rosja–Polska–Bałkany w XVIII–XX wieku: Eseje pamiątkowa ofiarowana Profesorowi M. Tantele. – Szczecin: W-wo naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 1998. – S. 301–315.
- Wojcik A. Kim jest Mickiewicz? // Kultura. – 1999. – Kwiecień. – Nr 4. – S. 113–126.
- Wojcik P. History, the Peasantry, and the Polish Nation in the Thought of Michal Bobrzyński // Nationalities Papers. – 1998, Vol. 26. – No. 2. – P. 249–264.
- Wojcik M. Comparative Politics: Political Economy, Political Culture, and Political Interdependence. – Itaska: F. E. Peacock Publishers, Inc., 1997. – 648 p.
- Wojcik E. The Empire Strikes Back: How Right-Wing Nationalists Tried to Recapture Russian Literature // Nationalities Papers. – 1996, Vol. 24. – No. 4. – P. 601–624.
- Wojcik E. A. Koncepcje “powrotu do Europy” we współczesnej polskiej myśli politycznej // Współczesna polska myśl polityczna. – Wrocław; Warszawa: Uniw. Wrocławski, 1996. – S. 13–38.
- Wojcik E. J. The Post-Communist Nationalism // Polish Political Yearbook. – 1994. – No. 25. – P. 5–14.
- Wojcik E. J. Polska polityka zagraniczna w latach 1926–1932: Na podstawie tekstów min. Józefa Becka / Oprac. A. M. Cienciała. – Paryż: Instytut literacki, 1990. – 448 s.



- Polska polityka zagraniczna w procesie przemian po 1989 roku / Pod red. A. Żukowskiego. – Olsztyn: Ośrodek badań naukowych, 1999. – 328 s.
- Post G. Medieval and Renaissance Ideas of Nation // Dictionary of the History of Ideas: Study of Selected Pivotal Ideas / Editor in chief P. P. Wiener. – New York: Charles Scriber's Sons, 1973. – Vol. 3. – P. 318–324.
- Rejai M. Ideology // Dictionary of the History of Ideas: Studies of Selected Pivotal Ideas. – New York: Charles Scribner's Sons, 1973. – Vol. 2. – P. 552–559.
- Renan E. Qu'est-ce qu'une nation? // Nationalism / Ed. by J. Hutchinson, A. D. Smith. – Oxford; New York: Oxford University Press, 1994. – P. 17–18.
- Rengger N. Political theory and international Relations: promised land or exit from Eden? // International Affairs. – 2000. Vol. 76. – No. 4. – P. 755–770.
- Rocznik strategiczny. 1999/2000: Przegląd sytuacji politycznej, gospodarczej i wojskowej w środowisku międzynarodowym – Polski. – Warszawa: Scholar, 2000. – 527 s.
- Rocznik strategiczny. 2000/2001: Przegląd sytuacji politycznej, gospodarczej i wojskowej w środowisku międzynarodowym – Polski. – Warszawa: Scholar, 2001. – 467 s.
- Rodkiewicz W. Rosja wobec Europy – możliwe scenariusze // Polska polityka zagraniczna: Materiały Szkoły Letniej Towarzystwa Oświatowo-Naukowego / Pod red. Michała Kwiatlińskiego. – Warszawa; Kraków: DANE, 1999. – S. 41–48.
- Rourke J. T. International Politics on the World Stage: 5th Edition. – Guilford: Dushkin Publishing Group, Brown & Benchmark Publishers, 1995. – 629 p. (Index – lxxxviii p.).
- Ruszczewski J. Nacjonalizm, szowinizm, czy syndrom odwetu? odpowiedzialności zbiorowej? // Fenomen nowoczesnego nacjonalizmu w Europie Środkowej / Pod red. B. Linka, J. Luera, K. Struve. – Opole: Instytut Śląski, 1997. – S. 111–119.

- Wojcik W. Naród a polityka: Myśl społeczno-polityczna twórców państwa narodowego w okresie międzywojennym. – Lublin: Instytut Edukacji Narodowej, 1999. – 205 s.
- Wolcott L. A. Starke's International Law: Eleventh Edition. – Kent: Mackays of Chatham plc, 1994. – 629 p.
- Wojcik W. Dylematy europejskiej tożsamości Polaków // Polityka narodowościowa państw Europy Środkowo-wschodniej / Red. naukowa J. Z. Pietraś, A. Czarnocki. – Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1993. – S. 173–176.
- Wojcik J. S. Soviet Polonia, the Polish State, and the New Mythology of National Origins, 1943–1945 // Nationalities Papers, 1994. Vol. 21 (Suppl.). – No. 1. – P. 93–110.
- Wojcik A. D. Nationalism and Modernism: A critical survey of recent theories of nations and nationalism. – London; New York: Routledge, 1999. – 284 s.
- Wojcik A. D. The Ethnic Origins of Nations. – Oxford: Blackwell, 1996. – 320 p.
- Wojcik J. Wespazjan Kochowski. – Wrocław: W-wo PAN, 1988. – 84 s.
- Wojcik M. Integracja Polski z Unią Europejską – szanse i zagrożenia dla realizacji polskich interesów (podstawowa reprezentacja) // Europa Środkowa jako obszar interesów regionalnych / Pod red. J. Przewłockiego. – Katowice: W-wo Uniwersytetu Śląskiego, 1999. – S. 79–105.
- Wojcik R. G. Provisional Stabilities: The Politics of Identities in Post-Soviet Eurasia // International Security. – 1999, № 3. – P. 124–175.
- Wojcik R. The Imperial Legacy and the Soviet Nationalities Problem // Russia, Ukraine, and the Breackup of the Soviet Union. – Stanford: Hoover Institution Press, 2000. – P. 229–241.
- Wojcik R. Ukraine: From an Imperial Periphery to a Sovereign State // Russia, Ukraine, and the Breackup of the Soviet Union. – Stanford: Hoover Institution Press, 2000. – P. 361–374.

- Tazbir J. Kultura szlachecka w Polsce: Rozkwit – upadek-relikty. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1998. – 244 s.
- Tazbir J. Myśl polska w nowożytnej kulturze europejskiej. – Warszawa: Nasza książka, 1986. – 183 s.
- Teroryzm we współczesnym świecie / Red. naukowa J. Pawłowski. – Warszawa: Wojsko i Wychowanie, 2001. – 136 s.
- Trochimczuk S., Kuzyk P. Bezpieczeństwo narodowe i doktryna wojenna Ukrainy // Polityka bezpieczeństwa i doktryny obronne wschodnich sąsiadów Polski: Część 1 / Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, red. naukowa J. Stańczyk. – Warszawa, 2001. – S. 61-71.
- Van Den Berghe P. A Socio-Biological Perspective // Nationalism / Ed. by J.Hutchinson, A.D.Smith. – Oxford; New York: Oxford University Press, 1994. – P. 96-103.
- Walters R. S., Blake D. H. The Politics of Global Economic Relations: Fourth Ed. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall Inc. 1992. – 281 p.
- Wohlforth W. C. The Stability of a Unipolar World // International Security. – 1999, Vol. 24. – No. 1. – P. 5-41.

## ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Август-Октавіан Август),  
 імператор 129  
 Абрахам А. 136, 137, 180  
 Абрахам М. 132-134, 180  
 Абрахам К. 60  
 Абрахам С. 181  
 Амстутз М.Р. (Amstutz M.R.) 17,  
 18  
 Антоніо Е. 19, 180  
 Антоній Первозванний, апостол  
 19  
 Антоній Ю. 136, 180  
 Антоній Т. 164  
 Армстронг Дж. (Armstrong J.)  
 18, 19  
 Ашот 180  
 Ашот II 180  
 Ашот І. 47, 180  
 Ашот II 22  
 Ашот С. 180  
 Барановський В. (Baranovsky V.)  
 17, 18  
 Барановський А. 180  
 Барановський Т. 180  
 Барманн К. (Bachmann K.) 162,  
 17  
 Бартоломей Ю. 180  
 Бартоломей Р. 180  
 Бартоломей С. 21  
 Бартоломей Г. 195  
 Бартоломей І. 119, 180  
 Бартоломей З. 68, 180  
 Бартоломей І. 148, 181  
 Бартоломей С. 181  
 Бартоломей М. 168  
 Бартоломей М. 113, 114  
 Бартоломей Т. (Barthol T.) 160, 198  
 Бартоломей Т. 181  
 Бартоломей Т. (Barth T.) 29, 30, 198  
 Бартоломей Я. 91  
 Бартоломей В. 91, 92, 181  
 Бартоломей Іван. московський  
 18, 19
- Босуел К. (Boswell C.) 41, 198  
 Бочковський О. 22, 36, 47,  
 181  
 Брежнев Л. 136  
 Бродзінські К. (Brodzinski K.)  
 109, 198  
 Брок П. (Brock P.) 117, 153,  
 198  
 Брубейкер Р. (Brubaker R.) 18-  
 20, 198  
 Бруз В. 188  
 Брутенц К. 181  
 Бураковський І. 148, 181  
 Бутич М. 182, 184, 186, 193
- Вайпачев** 183  
 Валерштайн І. 7  
 Валентінов В. 181  
 Валіцький А. 35, 36, 103, 114,  
 181  
 Ван ден Берге П. (Van Den  
 Berghe P. A.) 27, 206  
 Василенко С. 140, 181, 182  
 Васильєва-Чекаленко Л. 182  
 Васильєв А. 196  
 Васютинський В. 192  
 Ватаманюк З. 187  
 Величко С. 91, 92, 182  
 Вердері К. 40  
 Вернадський Г. 165  
 Винниченко В. 100  
 Вівйорка М. 37, 182  
 Вілінбахов Г. 122, 182  
 Вільсон В. 80  
 Власов Ю. 182  
 Внук Р. (Wnuk R.) 116, 202  
 Войцеховські П. 161  
 Володимир Святославович,  
 князь 86, 90  
 Вороніч 108  
 Вроньські Є. 109
- Гайдуков** Л. 188, 189  
**Галака** С. 188



- Гальчинський А. 182  
Гантінгтон С. 66, 67  
Гатчінсон Дж. (Hutchinson J.) 33, 34, 85, 199–201, 204, 206  
Геменвей Е. (Hemenway E. J.) 27, 199  
Гердер Й.І. 30  
Герцен А. 119  
Гечтер М. (Hechter M.) 40, 41, 199  
Гітлер А. 62  
Глизь І. 182, 184, 186, 193  
Гнатенко П. 36, 182  
Голубенко П. 183  
Граб'янка Г. 91  
Григоріїв Н. 190  
Гришко В. 183  
Грушевський М. 84–87, 89, 90, 139, 183  
Губерський А. 143, 189  
Гунчак Т. 195  
Гуржій О. 183
- Гайдар Є. 123, 163, 182  
Галь Х. (Gall H.) 110, 202  
Гаспері А., де 60  
Геремек Б. 155, 162  
Глапінські А. 144  
Годунов Д. 121  
Гой П. 183  
Голуховські Я. 109  
Голь Ш., де 176  
Горбачов М. 180  
Готліб Г. 77, 79, 183  
Грей Дж. (Gray J.) 66, 67, 199  
Грігор'єв А. 132  
Гроцій Г. 45
- Давид, ізраїльський цар 106  
Давлстова Г. 183  
Данило Романович (Галицький), волинський і галицький князь 86, 90  
Данілевській Н. 65, 67, 132, 166, 183
- Дашкевич Я. 9, 102, 105, 107, 183  
Дегер Р. (Dagger R.) 29, 30, 198  
Дейвіс Н. 183  
Демкович-Добрянський М. 114, 115, 183  
Дергачов В. 183  
Дергачов О. 142–144, 164, 184, 195  
Дзюба І. 172, 184  
Дідро Д. 24  
Длаугош Я. 104  
Дмитро Донської, московський великий князь 133  
Дмовські Р. (Dmowski R.) 114, 115, 153, 198  
Добролюбов М. 132  
Дойч К. (Deutsch K. W.) 7, 54, 198  
Донеллі Дж. 44  
Донцов Д. 97, 101, 180, 183, 184  
Дорошенко В. 180  
Достоевський Ф. 132  
Драгоманов М. 93, 95–97  
Дубер Б. (Duber B.) 33, 199  
Дугін А. 68, 168, 171, 184
- Енгельс Ф. 188
- Євзеров Р. 184  
Єзьоранські Я.Н. (Jeziorski J. N.) 159, 199  
Єльцин Б. 173  
Єфімов Г. 184
- Жданова І. 169, 171, 184  
Живий М. 189  
Жижко С. 184  
Жовніренко П. 147
- Заздранова О. 184  
Зашкільняк Л. 189, 193, 197  
Зелінський Т. 140  
Зенковській В. 165  
Зінов'єв А. 185

Кравченко Б. 20, 186  
Крашинські З. 109, 112  
Кремень В. 189  
Кремер Я. 109  
Кресін О. 91  
Кресіна І. 165, 170–172, 186,  
190  
Кримський А. 140  
Крідель М. 115  
Крупницький Б. 128, 186  
Кузик С. 187  
Кузьменко В. 65, 169, 187  
Кузьняр Р. (Kuźniar R.) 155,  
156, 201  
Кульчицький Б. 68, 187  
Кульчицький Я. 68, 187  
Кухта Б. 56, 190, 191  
Кушелєв-Безбородко Г. 191

Лансінг Дж. 80  
Леві М. (Levi M.) 40, 41, 199  
Ленін В. 100, 133–135, 181,  
195  
Лернатович В. 187  
Леся Українка *див.* Українка  
Леся  
Леонтєв К. 166  
Лизанчук В. 9, 187  
Липа Ю. 101, 140, 187  
Липинський В. 101, 197  
Лисяк-Рудницький І. 98–101,  
187  
Лібельт К. 109  
Лійпгарт А. (Lijphart A.) 41,  
201  
Лісовий В. 19, 28, 31, 181,  
188, 193  
Ліст Ф. 30, 32, 196  
Локк Дж. 21  
Лосєв І. 172, 188  
Лосскій Н. 165  
Лотман Ю. 122, 188  
Людовік XIV, французький  
король 24  
Людовік XVI, французький  
король 24  
Лютер М. 101

Кравченко Б. 20, 186  
Крашинські З. 109, 112  
Кремень В. 189  
Кремер Я. 109  
Кресін О. 91  
Кресіна І. 165, 170–172, 186,  
190  
Кримський А. 140  
Крідель М. 115  
Крупницький Б. 128, 186  
Кузик С. 187  
Кузьменко В. 65, 169, 187  
Кузьняр Р. (Kuźniar R.) 155,  
156, 201  
Кульчицький Б. 68, 187  
Кульчицький Я. 68, 187  
Кухта Б. 56, 190, 191  
Кушелєв-Безбородко Г. 191

Лансінг Дж. 80  
Леві М. (Levi M.) 40, 41, 199  
Ленін В. 100, 133–135, 181,  
195  
Лернатович В. 187  
Леся Українка *див.* Українка  
Леся  
Леонтєв К. 166  
Лизанчук В. 9, 187  
Липа Ю. 101, 140, 187  
Липинський В. 101, 197  
Лисяк-Рудницький І. 98–101,  
187  
Лібельт К. 109  
Лійпгарт А. (Lijphart A.) 41,  
201  
Лісовий В. 19, 28, 31, 181,  
188, 193  
Ліст Ф. 30, 32, 196  
Локк Дж. 21  
Лосєв І. 172, 188  
Лосскій Н. 165  
Лотман Ю. 122, 188  
Людовік XIV, французький  
король 24  
Людовік XVI, французький  
король 24  
Лютер М. 101

- Мадзіні Дж.** 30, 32  
**Мадіссон В.** 188  
**Мазлах С. (Mazlakh S.)** 98–101, 186, 188, 201  
**Майстренко І.** 99, 184  
**Мак'Коркуодейл Р. (McCorquodale R.)** 74, 202  
**Макар Ю.** 116, 188  
**Малик Я.** 192  
**Малінін В.** 191  
**Мальський М.** 9, 189, 192  
**Мангайм К.** 30  
**Мансбах Р.В. (Mansbach R. W.)** 42, 55, 80, 201  
**Маркс К.** 30, 98, 188, 196  
**Маслін М.** 192  
**Махмурян Г.** 188  
**Мелвін Н. (Melvin N. J.)** 174, 175, 200  
**Мигул І.** 189  
**Микола І (Романов), російський імператор** 94, 112, 123, 184  
**Микола ІІ (Романов), російський імператор** 123, 124  
**Михальченко М.** 149, 189  
**Михасюк І.** 189  
**Мицик Ю.** 86, 189  
**Мишанич О.** 182  
**Міллер М.** 140  
**Міллер А.** 189  
**Мілуорд А.С.** 60  
**Мірабо О.-І.** 24  
**Мірчук І.** 119, 189  
**Міхновський М.** 101  
**Міцкевич А. (Mickiewicz A.)** 95, 109, 110, 189, 202  
**Молчанов Н.** 189  
**Моне Ж.** 60  
**Монтеск'є Ш.** 21  
**Моргентау Г. (Morgentau H. J.)** 7, 17, 202  
**Морельовські** 108  
**Морозов В.** 180  
**Моссор С.** 116  
**Мотика Г. (Motyka G.)** 116, 202  
**Мюллерсон Р. (Müllerson R.)** 44, 73, 80, 202  
**Навуходоносор ІІ, правитель Вавилону** 127  
**Най Дж. (Nye J. S.)** 7, 197  
**Наконечний Є.** 102, 189  
**Наполеон І Бонапарт** 47, 123  
**Недюха М.** 190  
**Немиря Г.** 148, 181  
**Немчінов І.** 190  
**Нікон, московський патріарх** 131  
**Нілов В.** 185  
**Овсій І.** 190  
**Оганян Г.** 190  
**Оглоблин О.** 121, 190  
**Ожеван М.** 190  
**Окара А.** 190  
**Олександр І (Романов), російський імператор** 123  
**Олександр ІІ (Романов), російський імператор** 123  
**Олексій Михайлович, московський цар** 122  
**Олесневич Д.** 187, 190  
**Олендзкі П. (Oleǳki P.)** 104, 203  
**Опацкі З. (Opascki Z.)** 166, 167, 203  
**Оріховський-Роксолан С.** 91  
**Орлик П.** 91  
**Орлов О.** 94, 184  
**Орлова І.** 169  
**Остророг Я.** 105  
**Павлюк О.** 148, 181  
**Панібудьласка В.** 190  
**Парахонський Б.** 175, 191  
**Пахольська О.** 147, 191  
**Пахольські А.** 110  
**Пашкевич К.А. (Pasziewicz K. A.)** 160, 222  
**Перин Р.** 191

Сміт Е.Д. (Smith A. D.) 17, 19,  
22, 28, 35, 56, 73, 74, 193,  
199, 200, 201, 204–206  
Соловійов В. 127, 132, 166,  
193  
Сорос Дж. 193  
Софонович Ф. 86  
Спаак П.-Г. 60  
Спасовіч В. 112  
Сталін Й. 62, 135–137, 185  
Старецька Л. 190, 191  
Старовольські Ш. 105  
Старосольський В. 24, 193  
Степико М. 193  
Стефанеску Б. 40, 42, 193  
Столярчик М. (Stolarczyk M.)  
157, 162, 205  
Стрейндж С. 7  
Сухий О. 92, 193  
Тазбір Я. (Tazbir J.) 105, 107,  
111, 115, 206  
Тарашук П. 183  
Тиводар М. 194  
Тимошенко В. 140  
Тішков В. 18, 20, 194  
Ткаченко М. 99, 191  
Ткачук Р. 193  
Тойнбі А. 66, 68, 194  
Толочко О. 84, 86, 194  
Толочко П. 194  
Толстой А. 133  
Трентовські Б. 109  
Трофимович В. 195  
Трохимчук С. (Trochimczuk S.)  
9, 26, 46, 105, 194, 206  
Троцький А. 135  
Троян С. 194  
Трубецкой Н. 165  
Трухан М. 117, 194  
Туренко В. 194  
Тускоз Ж. 73, 194  
Тютчев Ф. 130  
Удовик С. 194  
Українка Леся (Косач Л.) 101



- Уолц К. 7  
 Успенський Б. 122, 123, 188, 195  
 Устрялов Н. 133, 195
- Федосова Е.** 196  
**Фешовець О.** 180  
**Федотов Г.** 165, 192  
**Філотей, псковський чернець** 119–123, 125, 127, 128, 166  
**Флоровський Г.** 165  
**Франко І.** 97, 101, 196  
**Франко О.** 182, 184, 186, 193  
**Фролкін А.** 193
- Жарахаш Б.** 65, 69, 196  
**Хвильовий М.** 100, 196  
**Хлодвіг, король франків** 57  
**Хобсбаум Е.** 196  
**Хомяков А.** 119  
**Хрущов Н.** 136
- Циганков П.** 55, 76, 194, 196
- Чаадаєв П.** 130, 131, 196  
**Чалий О.** 195  
**Чарторискі А.Є.** 108  
**Черненко К.** 136  
**Чернишевський М.** 132  
**Чешковські А.** 109  
**Чінгіс-хан** 166  
**Чьосек С. (Ciosek S.)** 155, 177, 198
- Шахов В.** 188  
**Шахрай В. (Shakhrai V.)** 98–101, 188, 201  
**Шевченко Т.** 101  
**Шевчук В.** 182  
**Шеллінг Т.** 7  
**Шерр Дж.** 177, 196  
**Шнірельман В.** 165  
**Шовгенів І.** 140  
**Шовін (Chauvin), французький вояк** 126  
**Шовкун В.** 194  
**Шпенглер О.** 66, 68
- Шпорлюк Р. (Szporluk R.)** 102, 116, 128, 133, 136, 137, 196, 201, 205  
**Шуман Р.** 60
- Щебіна А.** 124, 196  
**Щербаківський В.** 140
- Юнг К.** 35
- Якимович Б.** 9, 94, 197  
**Яковенко Н.** 86, 90, 197  
**Ян III Собескі, польський король** 106  
**Яськів Б.** 89, 197  
**Яцько А.** 197
- Abdul A. S.** 201  
**Adomeit H.** 197  
**Amstutz M.R.** *див.* Амстутц М.Р.  
**Armstrong J.** *див.* Амстронг Дж.
- Bachmann K.** *див.* Бахман К.  
**Ball T.** *див.* Бол Т.  
**Baranovsky V.** *див.* Барановський В.  
**Blake D. H.** 206  
**Bodio T.** *див.* Бодьо Т.  
**Boswell C.** *див.* Босуел К.  
**Brock P.** *див.* Брок П.  
**Brodzinski K.** *див.* Бродзінські К.  
**Brubaker R.** *див.* Брубейкер Р.
- Cerny P. G.** 198  
**Cienciała A. M.** 203  
**Ciosek S.** *див.* Чьосек С.  
**Cisek J.** 153, 198  
**Czarnocki A.** 205
- Dagger R.** *див.* Деггер Р.  
**Deutsch K. W.** *див.* Дойч К.  
**Dixon M.** 202  
**Dmowski R.** *див.* Дмовські Р.  
**Donnelly J.** 199  
**Duber B.** *див.* Дубер Б.

- Shovel R. 199  
 Shostack M. 199  
 Shostack M. див. Галль Х.  
 Shostack P. 22  
 Shostack P. 202  
 Shostack P. див. Грей Дж.  
 Shostack R. 199  
 Shostack R. 199  
 Shostack M. див. Гечтер М.  
 Shostack E. J. див.  
 Шостак Е.  
 Shostack P. 198  
 Shostack S. 197  
 Shostack J. див.  
 Шостак Дж.  
 Shostack R. 43. 199  
 Shostack A. 112, 199  
 Shostack J. N. див.  
 Шостак Я.Н.  
 Shostack D. 202  
 Shostack A. S. 200  
 Shostack Z. 203  
 Shostack E. див. Кедурі І.  
 Shostack E. O. див. Кеогейн Р.  
 Shostack A. 200  
 Shostack C. див. Кінг Ч.  
 Shostack J. див.  
 Шостакєскі Я.  
 Shostack I. див. Кобринська І.  
 Shostack G. див. Кон Г.  
 Shostack B. 200  
 Shostack T. 200  
 Shostack P. див. Кузьняр Р.  
 Shostack M. 204  
 Shostack R. 113. 201  
 Shostack I. J. 198  
 Shostack P. 158, 201  
 Shostack J. 76, 201  
 Shostack C. O. 201  
 Shostack M. див. Леві М.  
 Shostack M. 201  
 Shostack A. див. Лійпгарт А.  
 Shostack B. 204  
 Lowenhardt J. 201  
 Luczyński J. 198  
 Luer J. 204  
 Majoros P. 201  
 Malikowski M. 199  
 Mansbach R. W. див.  
 Мансбах Р.В.  
 Mazlakh S. див. Мазлах С.  
 McCorquodale R. див.  
 Мак'Коркуодейл Р.  
 Melvin N. J. див. Мелвін Н.  
 Mickiewicz A. див. Міцкевич А.  
 Misilo E. 197  
 Morgan R. 60, 202  
 Morgentau H. J. див.  
 Моргентаяу Г.  
 Motyka G. див. Мотика Г.  
 Müllerson R. див. Мюллерсон Р.  
 Nincic M. 76, 201  
 Nowak A. 112, 202  
 Nowak J. R. 202  
 Nowakowski J.M. 162, 202  
 Nye J. S. див. Най Дж.  
 Nyusztay L. 201  
 Oledzki P. див. Олендзкі П.  
 Olszewski E. 31, 203  
 Opacki Z. див. Опацкі З.  
 Pacholski A. 203  
 Pajakowski P. 113, 203  
 Palmer M. 203  
 Parthe K. 203  
 Paszkiewicz K. A. див.  
 Пашкевіч К.А.  
 Pawłowski J. 206  
 Pietraś J. Z. 203, 205  
 Politychnyj P. J. 201  
 Post G. див. Пост Г.  
 Przewłocki J. 205  
 Rejai M. 31, 204  
 Renan E. див. Ренан Е.  
 Rengger N. 204  
 Rezmer W. 203  
 Rodkiewicz W. див. Родкевіч В.

Rourke J. T. *див.* Рурк Дж.Т.  
Rudolph R. L. 202  
Ruszczewski J. *див.*  
    Рушчевські Я.  
Ryba M. 113, 205

**Shakhrai V.** *див.* Шахрай В.  
Shearer I. A. 45, 80, 205  
Skotnicka-Illasiewicz E. 205  
Skurnowicz J. S. 117, 205  
Smith A. D. *див.* Сміт Е.Д.  
Sørensen G. 43, 199  
Stańczyk. J. 206  
Starnawski J. 1 06, 205  
Stolarczyk M. *див.*  
    Столярчик М.  
Struve. K. 204  
Sugar P. F. 198  
Suny R. G. *див.* Сані Р.Г.  
Szporluk R. *див.* Шпорлюк Р.

**Tazbir J.** *див.* Тазбір Я.  
Tomczyk N. 198  
Trochimczuk S. *див.*  
    Трохимчук С.

**Van Den Berghe P. A** *див.* Ван  
ден Берге П.

**Wallace W.** 202  
Walters R. S. 206  
White S. 201  
Wiener P. P. 204  
Williams M. 202  
Wiszka E. 203  
Wnuk R. *див.* Внук Р.  
Wohlforth W. C. 206  
Wojakowski D. 199  
Wright A. 199

**Żukowski A.** 204

## ЗМІСТ

ПЕРЕДНЕ СЛОВО	5
ВСТУП	10
ЧАСТИНА 1	16
РОЗДІЛ 1.1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИОКРЕМЛЕННЯ НАЦІОНАЛІЗМУ І ШОВІНІЗМУ В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ	16
1.1.1. Теоретико-методологічні основи дослідження націоналізму і шовінізму	16
1.1.2. Національна ідеологія: суть і структура	29
1.1.3. Націоналізм і шовінізм як категорії теорії міжнародних відносин	37
РОЗДІЛ 1.2. НАЦІОНАЛІЗМ І ШОВІНІЗМ НА МІЖНАРОДНІЙ АРЕНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ	52
1.2.1. Нація як суб'єкт міжнародних відносин	52
1.2.2. Націоналізм і шовінізм в сучасних міжнародних політичних процесах: дві функції взаємодії	58
1.2.3. Держава чи нація? Перспективи націоналізму і шовінізму в контексті удосконалення міжнародної системи	70
ЧАСТИНА 2	83
РОЗДІЛ 2.1. ГЕНЕЗИС ЗМІСТУ І СТРУКТУРИ НАЦІОНАЛІЗМУ ТА ШОВІНІЗМУ	83
2.1.1. Оборонництво як елемент структури націоналізму: український досвід генезису	84
2.1.2. Генезис вивищення: приклад Польщі	103
2.1.3. Процес виникнення і розвитку месіянства: російський досвід	118



РОЗДІЛ 2.2. ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ВЕКТОРИ ТА ГЕОПОЛІТИЧНІ ІМПЕРАТИВИ У КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛІСТИЧНИХ І ШОВІНІСТИЧНИХ ТЕНДЕНЦІЙ	139
2.2.1. Україна: стратегічна залежність та геополітична невизначеність	139
2.2.2. Польща: між романтикою і прагматикою	152
2.2.3. Росія євразійська	163
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	180
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	207

Наукове видання

**Кузик Петро**

**НАЦІОНАЛІЗМ І ШОВІНІЗМ  
У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ**

Оригінал-макет підготовано  
у відділі автоматизації  
НБ ЛНУ імені Івана Франка  
Завідувач Мирослава ДОМАНСЬКА

Підп. до друку 25.09.2002. Формат 60×84 1/16  
Папір офсет. Друк на різогр. Умовн. друк. арк. 12,8  
Обл.-вид. арк. 13,3 Гарн. Bookman Old Style.  
Наклад 500 прим. Зам. 587

Віддруковано з готових діапозитивів у ВВП «Місіонер».  
80300, Львівська обл., м. Жовква, вул. Василянська, 8.

Видавничий центр Львівського національного  
університету імені Івана Франка.  
79000, Львів. вул. Дорошенка, 41.



**Саме у сфері міжнародних відносин найлегше простежити якісну відмінність національних ідеологій та рухів, що безпосередньо чи опосередковано впливають на поведінку націй на світовій арені.**

**Чітке виокремлення конструктивного та деструктивного типів національної ідеології відкриває нові можливості ефективного регулювання цих стосунків, наближає до формування справедливішого міжнародного порядку. Запропонований підхід передбачає не половинити світ на "добрий" і "поганий" а, передовсім, з'ясувати ті національні процеси, що відбуваються всередині націй і є первинною причиною непростих, часто конфліктних міжнародних відносин.**

**Петро Кузик**